

UDK 316

ISSN 1840-1538

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

ЧАСОПИС СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БРОЈ 7

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК: - пишу: Слободан Антонић, Kjell Magnusson, Биљана Милошевић Шошо, Бисерка Кошарац, Миле Вукајловић, Бојан Ђорлука, Ирина Ковачевић, Немања Ђукић, Јелена Вукоичић, Љиљана Бајац, Бранислав Ђоровић

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ДЕЦЕМБАР 2012

У финансирању часописа учествује Министарство
за науку и технологију Републике Српске

Социолошко друштво Републике Српске уписано
је у Регистар издавача Републике Српске под
редним бројем 212

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Саиздавачи

Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево
и Социолошко друштво Републике Српске

За издавача

Раде Ристовић
др Рајко Куљић

Редакција

Зоран Аврамовић - Филозофски факултет Пале, Божо
Милошевић - Филозофски факултет Нови Сад, Рајко Куљић
- Филозофски факултет Пале, Брацо Ковачевић - Факултет
политичких наука Бања Лука, Бисерка Кошарац - Филозофски
факултет Пале, Kjell Magnusson - Uppsala University, Aleksandar
Jokić - Portland State University, Andrej Naterer - Univerza v
Mariboru

Главни и одговорни уредник

Зоран Аврамовић

Секретар редакције

Миле Вукајловић

Техничка и компјутерска припрема

Миле Вукајловић

Штама

“Dis-Companу” д.о.о. Пале

Тираж

200 примјерака

Социолошки годишњак излази једном годишње

Адреса редакције:

Алексе Шантића 1, 71420 Пале

www.sociolog.rs | drustvo@sociolog.rs

Слободан Антонић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Србија

Оригинални научни рад
УДК: 316.4(410:497.11)

ДРУШТВЕНА ПОКРЕТЉИВОСТ У БРИТАНИЈИ И СРБИЈИ: ИСТРАЖИВАЊА И НАЛАЗИ^[1]

Сажетак: У првом делу рада даје се преглед британских истраживања вертикалне друштвене покретљивости: Гласа (1949), Голторпа (1972) и Маршала (1988), као и спорова који су вођени у вези тумачења њихових налаза. У другом делу рада анализирају се извештаји о сличним истраживањима у Србији: Јанићијевића (1972), Поповића/Богдановићке (1988), Вуковића (1989) и Лазића/Цвејића (1997. и 2012). Закључује се да данашња покретљивост у српском друштву подсећа на Голторпов налаз за енглеско друштво из 1972. Око трећине припадника највишег слоја долази из најнижих слојева, али има сразмерно мало спуштања у доње слојеве. Британија ће наредних година, у времену после Голторповог истраживања, забележити економски опоравак и развој, што је водило одржању тренда узлазне покретљивости. Хоће ли Србија разрешити економске теškoће једног (полу)периферијског друштва и зауставити тренд смањења међуслојне пропустљивости и повећања стопе слојног самообнављања, тек остаје да се види. Но чак и са заустављањем тог тренда, тешко да ће Србија, у погледу међупоколењске покретљивости, икада у ближој будућности бити тако отворено друштво као што је то била током шездесетих и седамдесетих година 20. века.

Кључне речи: међугенерациска покретљивост, класна саморепродуција, друштвене класе, друштвени слојеви, друштвена структура

У овом раду дајем преглед истраживања вертикалне друштвене покретљивости у Британији и Србији. Нагласак је на међупоколењској мобилности, при чему као основни аналитички показатељ користим табелу долазне покретљивости (слојног породичног порекла испитаника). Не употребљавам сложеније статистичке показатеље или моделе из два разлога. Прво, зато што је све мање социолога данас у стању да прати и разуме све нове и

^[1] Овај чланак је учинак рада на пројекту Изаови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (бр. 179035), који се изводи на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

нове статистичке показатеље покретљивости, па се има утисак да су се статистички модели отргли од теоријског разумевања и готово постали сами себи циљ. Невоља је што то онемогућава шири увид у податке и расправу унутар научне заједнице о њиховом тумачењу и начинима њиховог даљег прикупљања. И друго, зато што сматрам да је шаблонско коришћење Јасудиног индекса у тумачењу налаза из ранијих истраживања у Србији (1972-1989) довело до извесног искривљавања у разумевању и објективним оценама тадашње друштвене покретљивости (опширније у Антонић, 2012). Зато је боље усредсредити се на једноставне показатеље. Због чега на самом почетку покушавамо да се „оградимо“ од могућности уопштавања у широком предметном кругу? Првенствено због чињенице да се социјализација, која се у овом тренутку налази у самом средишту нашег интересовања – управо опире једноставном дефинсању. И поред тога, постоји свест о социјализацији као о једном од темељних појмова који још увек тражи своје право место у галерији социолошких појмова без којих није могуће разумети облике организовања и принципе функционисања друштва. Нашу стартну позицију гради идеја да је социјализација једна од најважнијих компоненти производње, обликовања и функционисања друштвеног живота.

БРИТАНСКА ИСТРАЖИВАЊА И СПОРОВИ

У Британији се већ од почетка 20. века врше социолошка истраживања друштвене покретљивости (Chapman and Marquis, 1912; Chapman and Abbott, 1913; Ginsberg, 1929). Она су се у почетку тичала појединих занимања, али су се, до средине 20. века, развила у истраживања друштвене покретљивости на националном узорку и на грозодовима занимања.

Тако је Дејвид Глас (David Victor Glass, 1911-1978) руководио великим истраживањем међупоколењске друштвене покретљивости, 1949. године. Резултати су објављени у књизи *Друштвена покретљивост у Британији* (Glass, 1954). Друштвена покретљивост је утврђивана поређењем занимања очева и синова око 3,5 хиљаде испитаника. Занимања су сврстана у седам статусних група и ево до ког је налаза дошао (табела 1).

Табела 1 - Међупоколењска покретљивост у Енглеској и Велсу 1949.
(по Гласу)

класа очева	класа синова (у постоцима)							Укуп. удео
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
1.	48	12	8	2	1	1	0	4
2.	15	25	10	4	2	1	1	4
3.	12	22	20	14	9	4	5	10
4.	11	13	18	24	16	11	7	15
5.	14	22	34	40	50	44	45	43
6.	0	4	6	9	12	24	17	13
7.	0	2	4	7	10	15	25	11
	100	100	100	100	100	100	100	100

Легенда: 1 – стручњаци и високо управно особље; 2 – директори и виши шефови; 3 – инспектори, надзорници и други немануелни радници (вишег степена); 4 – инспектори, надзорници и други немануелни радници (нижег степена); 5 – квалификовани манеулни радници и рутински немануелни радници; 6 – полуквалификовани манеулни радници; 7 – неквалификовани манеулни радници.

Извор: Glass, 1954.

Из табеле 1 види се да је 63 посто испитаника из класе занимања 1 дошло из класе 1 и 2, а 0 посто из класе 6 и 7. Са друге стране, 42 посто испитаника из класе 7 дошло је из класе 7 и 6, а свега 1 посто из класе 2 и 1. Судићи само по томе, могло би се закључити да је британски слојни састав био слабе пропустљивости. Међутим, ако се погледају сви испитаници, видеће се да је готово две трећине људи са којима је разговарано било у другој класи занимања у односу на своје очеве. При томе, отприлике њих половина се померила навише, а половина је отишла наниже.

Истина, већина покретљивости била је кратког домета. Начелно, синови су се померали само за једну или две степенице горе или доле. Најмање је било великих скокова или великих падова. Посебно је у вишим статусним групама уочена појава самообнављања. То значи да се класа или слој попуњава из редова деце оних који већ припадају тој групацији. Рецимо, 48 посто припадника класе 1 имало је очеве који су такође били у класи 1. Али, самообнављање је појава која је одликовала и средње и ниже ешалоне. Рецимо, 50 посто квалификованих радника и рутинских немануелаца (класа 5) имало је очеве у тој истој класи занимања.

Гласу је углавном замерано да му узорак није одражавао стварне промене у британском друштву. Док његов налаз показује смањење броја белих оковратника, дотле је тај грозд занимања порастао 1919-1949 за 16 посто (Payne, Ford, and Robertson 1977).

Следеће важно истраживање друштвене покретљивости у Британији спровео је Џон Голторп (John Goldthorpe, 1935-), са сарадницима из Нафилд колеџа у Оксфорду (Nuffield College, Oxford), 1972. године. Узорак је чинило 10.000 мушкараца из Енглеске и Велса, старих од 20 до 64 године. И он је занимања распоредио у седам класа и ево његовог налаза (табела 2).

Табела 2 - Међупоколењска покретљивост у Енглеској и Велсу 1972.
(по Голторпу)

очева класа	класа испитаника (у постоцима)							Укуп. удео
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	24	12	9	6	3	2	2	7
II	13	12	8	4	5	3	2	6
III	10	10	10	6	8	5	5	7
IV	13	14	12	37	11	10	12	14
V	12	14	13	9	16	11	9	12
VI	16	21	25	19	29	39	30	28
VII	13	18	24	19	29	29	39	26
	100	100	100	100	100	100	100	100

Легенда: I – прворазредни стручњаци, управљачи и званичници; директори и шефови у великим индустријским предузећима; велики поседници; II – другостепени стручњаци, управљачи и званичници; прворазредни техничари; директори и шефови у мањим предузећима; надзорници немануелних занимања; III – рутинска немануелна (пре свега чиновничка) занимања у администрацији и привреди; продавци и пријемна занимања у услугама; IV – мали власници (укључив и земљовласнике, занатлије, трговце) и самоупосленици без прворазредне стручности; V – другостепени техничари и надзорници мануелних радника; VI – квалификовани мануелни радници; VII – полуквалификовани и неквалификовани мануелни радници.

Извор: Golthorpe, 1987: 45.

Из табеле се јасно виде две појаве. Прво, да у класи I неких 29 посто испитаника потиче из радничких породица, 34 посто из средње класе, а 37 посто представља самообнављање виших класа. То је ипак значајна узлазна покретљивост, већа него код Гласа. Премда се седам Гласових класа занимања не могу непосредно поредити са седам

Голторпових класа, очевидно је да је, код Гласа, у класи 1 било 48 посто синова чији су очеви такође били из исте класе, а да је та сразмера код Голторпа пала на 24 посто. Такође, код Гласа, нико у класи 1 није имао очеве из класа полуквалификованих и неквалификованих радника (6 и 7), док се тај постотак код Голторпа попео на 13 посто. То значи да се значајно повећала узлазна покретљивост далеког домета (из 7 у 1). Уопште, узлазне покретљивости је било далеко више него силазне.

Британија је, наравно, и према овом Голторповом налазу била још увек далеко од меритократског идеала. Удео синова радничког порекла у највишој класи и даље је значајно заостајао за уделом радника у укупном становништву. Ако је радника у време очева било преко 55 посто, то значи да би – код „савршене покретљивости“ – толико требало да буде удео синова у класи 1 чији су очеви из класе 6 и 7. Њих је, међутим, било 29 посто (табела 2). С друге стране, удео службене класе (1 и 2) био је око 10 посто, али је међу данашњим припадницима класе 1 њих 37 посто имало очеве у службеној класи. Такође треба запазити да, када је радничка класа у питању, њена узлазна покретљивост расте са скраћивањем класног растојања (ако се гледа збир шестог и седмог реда по ступцима, с лева на десно), као што и класна самообнова расте како се иде од средњих класа ка нижим (по дијагонали табеле).

Неки су сматрали да је повећање покретљивости у Британији, које је забележено у раздобљу између Гласовог (1949) и Голторповог (1972) истраживања учинак заправо већег удела виших занимања у саставу радне снаге, а не веће отворености друштвеног поретка (Хараламбос, 2002: 99-100). Тако су послови службене класе као удела у запошљавању мушкараца порасли с 13 посто на 25 посто. То значи да је у „горњим собама“ друштвеног задања било више места (*'more room at the top'*), која су могла бити попуњавана и са припадницима нижих класа (иако су више класе наставиле да се самообнављају истим темпом). Овако гледано, апсолутна покретљивост је порасла, али је релативна остала истоветна. У нашој социолошкој литератури ова разлика се именује као разлика између „укупне“, „структурно неопходне“ и „чисте“ покретљивости.

Голторпу је ово истраживање послужило и да испита три теоријске недоумице. Прва од њих је тзв. *теза о затворености* (*closure thesis*). Њу су уобличили марксисти Том Ботомор, Ралф Милибанд и Ентони Гиденс (Bottomore, 1965: 38-41; Miliband, 1969: 36-45, 59-67; Giddens, 1973: 164-70). По њима, узлазна покретљивост у савременом капитализму сведена је само на ближе положаје, док се они даљни, поготово ако се

налазе на врху, отпорни на попуњавање са дна лествице. Погледа ли се горња табела, видеће се, међутим, да је 28 посто припадника класе I дошло из радничких класа. „Класа I по нашој схеми показује, како год да се рачуна, веома широку основу попуњавања и веома низак степен истородности у свом саставу“, оцењује Голторп (1987: 44). Чак $\frac{3}{4}$ припадника те класе дошло је из неке друге класе. Премда остаје чињеница да су потомци класе I сразмерно заступљенији од свог удела у узорку, нема говора о затворености у уобичајеном смислу те речи (1987: 43-7).

Ништа боље није прошла ни тзв. *теза о брани* (buffer-zone thesis). Њу су заступали Ботомор, Гиденс, Паркин, Вестрегард и Реслерова (Bottomore, 1965: 38; Giddens, 1973: 108; 181-2; Parkin 1971: 25; 49-60; Westergaard and Resler, 1975: ch. 3). По тој тврдњи, изнад рутинских немануелних радника постоји запрека иза које нагло опада друштвена покретљивост. Голторп, међутим, показује да је 15 посто синова ПКВ и НКВ радника (класа 7) и 16 посто синова КВ радника (класа 6) данас у класи I и II (1987: 49). У исто време, 15 посто деце људи из класе I завршило је у радничким занимањима, тј. данас се налазе у класама VI и VII (1987: 49). То можда и нису превелики удели. Али, ако се готово свако шесто дете радника попне у службену класу, а скоро свако шесто дете из службене класе спусти до радника, онда је тешко говорити о постојању запреке између службене и средње класе. Пре ће бити да величина удаљености, тј. ниска стартна позиција радника, сама по себи представља знатно већу сметњу.

Голторп је такође одбацио и тзв. *равнотежну тезу* (counterbalance thesis). Она каже да међупоколењска покретљивост расте, али на рачун смањене унутарпоколењске покретљивости. Према Вестрегарду и Реслеровој, потомци радника започињу свој радни век на положајима који су нешто виши од њихових родитеља. Али, њихово даље напредовање ограничено је новоуведеним запрекама, које се тичу пре свега захтева за формалним образовањем (Westergaard and Resler, 1975: 324-33). Голторп, међутим, сматра да његови налази побијају такву тврдњу. Могућност да људи стартују са виших позиција него њихови родитељи, која је порасла због веће могућности школовања, није истовремено праћена и смањењем могућности за напредовање током радног века. Према Голторповим налазима, неких $\frac{3}{4}$ синова радника почело је рад у радничким занимањима, док је онда $\frac{1}{3}$ њих, током рада, успела да се уздигне на класној лествици. Укупно је 13 посто радничке деце, која су започела радни век као радници, доспело

до класе 1 и 2. Дода ли се томе и 3 посто радничке деце који су се већ првим послом попели у I или II класу, добија се укупно 16 посто радничких синова који су дошли до највиших положаја у друштву (1987: 58). Систем је, по овим подацима, заиста постао отворенији.

Голторп је и сам, донекле, био изненађен својим налазима – што је добра страна сваке искуствене социологије. Ипак, он је закључио да то што је апсолутна покретљивост порасла не значи да се исто десило и са релативном. То је, по њему, последица чињенице да је цело друштво променило структуру. Од друштва велике радничке класе, оно је постало друштво велике средње класе. Али, више места у горњим собама друштвене хијерархије не значи и повећање једнакости животних шанси. Они који су већ на спрату и даље имају далеко веће изгледе да тамо остану, него ли они из приземља (1987: 329; 331).

Саундерс (Peter Saunders), међутим, другачије је протумачио ове Голторпове налазе (Saunders, 1990: 79-83; 1995; 1997). По њему, Голторпов песимистички закључак почива на два погрешна поставкама. Прва је да је једина добра покретљивост она у којој сви подједнако добијају, или сви подједнако губе. Али, примећује Саундерс, није ли добра покретљивост управо она у којој сви већином добијају? И није ли баш то случај у савременој Британији? Заправо, ако имате увећавајућу службену класу и смањујућу радничку класу, узлазна и силазна покретљивост никако и не могу бити једнаке. Отуда је, заправо, захтев за једнакошћу у узлазној и силазној покретљивости захтев за економски стагнатним и неразвијајућим друштвом (Saunders, 1997: 281).

Друга погрешна Голторпова претпоставка је, по Саундерсу, да су сви подједнако способни за заузимање свих положаја у друштву. Ако радника, рецимо, има 50 посто у неком друштву, по Голторпу би пола доктора, нуклеарних физичара, политичара или судија морало да потиче од њих. Ако је пак њих двоструко мање, онда је то друштво класно затворен систем. Саундерс, међутим, указује да друштвена неједнакост није без икакве везе са природном неједнакости. Новија биохемијска истраживања показују да су интелигенција и способности много више генетског порекла него социјалног. То значи да је могуће усредсређење извесних гена пожељних за поједине професије у одређеним групама становника. Отуда претпоставка о једнаком распореду надарености по свим друштвеним слојевима нема научну основу. Уосталом, и Хелсијево истраживање (Halsey, 1980) показује да

је просек квоцијента интелигенције (IQ) различит за различите класе: 109 је у службеној класи, 102 је у средњој, а 98 је у радничкој (Saunders, 1995: 31)^[2].

Следеће значајно истраживање друштвене покретљивости у Британији било је оно Гордона Маршала и сарадника (Marshall, Rose, Newby and Vogler, 1988), са Есекс универзитета (University of Essex). Ради упоредивости података, и они су се држали Голторпове седмочлане класне схеме. Из табеле 3 види се да је, по Маршалу и сарадницима, дошло до даљег повећања међупоколењске покретљивости, чак и на већим удаљеностима. Рецимо, 17 посто деце припадника класе 1 и 22 посто деце припадника класе 2 пало је у класу 6 и 7. Такође, по 20 посто деце припадника класе 6 и 7 попело се у класу 1 и 2. То значи да се, у односу на Голторпово истраживање из 1972, стопа далекометне узлазне и силазне покретљивости повећала за једну четвртину.

Табела 3 - Међупоколењска покретљивост у Британији (по Маршалу и сар. 1988)

класа главног старатеља	класа испитаника (посто)							укупно
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	28	32	13	6	4	11	6	100
II	21	40	4	11	2	13	9	100
III	25	22	0	6	10	31	6	100
IV	14	16	6	29	10	11	14	100
V	14	19	4	7	13	13	30	100
VI	8	12	10	7	15	23	25	100
VII	12	8	4	12	10	19	35	100

Извор: Marshall 1988.

^[2] Слична америчка истраживања извештавају о квоцијенту интелигенције од 128 за адвокате, 122 за наставнике, 109 за електричаре, 96 за возаче камиона и 91 за рударе и фармере. Постоји висока корелација од 0,81 између IQ и прихода, као и корелација од 0,91 између IQ и престижа занимања (Saunders, 1996: 32).

Ипак, и Маршал и сарадници су изнашли да су изгледи деце из службене класе да остану у службеној класи 7,76 већи него изгледи деце из раничке класе да се попну у службену класу. Из тога су закључили да је Британија и даље далеко од меритократског идеала.

Њихов закључак је подвргао критици Питер Саундерс у својој књизи *Неједнако али праведно?* (Saunders, 1996). Он је, као и у својим ранијим примедбама на Голторпа, најпре замерио наглашавање релативне покретљивости науштрб апсолутне. Тиме се занемарује важна страна савремених друштава – да је у њима, без обзира на порекло, све лакше доћи до горњих друштвених положаја. Мањи изгледи деце из радничких породица да се докопају службене класе (вероватноћа 1) преувеличавају се тако што се пореде са изгледима деце из службене класе да у њој и остану (вероватноћа 2). Грешка је у томе што се ове две вероватноће узимају заједно и тиме добијају статистички врло неједнаке могућности радника и службеника. Таква грешка се не би појављивала ако би се држали тзв. размере раскорака (disparity ratios). Она даје одвојене вредности за вероватноћу 1 и 2, чиме се добијају много мање разлике у обрасцима животних изгледа (Saunders, 1996: 15-17).

Но, и те разлике, по Саундерсу, не морају нужно бити последица системске затворености друштва. Оне се могу објаснити разликама у интелигенцији, надареностима и поривима. Да би то показао, Саундерс се служи подацима из *Државног истраживања* о дечијем развоју (National Child Development Study, 1991). Оно почива на праћењу британске деце рођене између 3. и 9. марта 1958. године. Истраживачи су скупили податке о пореклу, школовању и раду 11.397 испитаника (Saunders, 1996: 47). Око 60 посто њих је 1991. имало запослење са пуним радним временом. На основу њега су испитаници, у складу са званичним степеновањем занимања, сврстани у класе. Саундерс је нашао да је 52 посто испитаника доживело међупоколењску покретљивост. Отприлике једна трећина деце из средње класе (тј. службене) спустила се у нижу класу, а једна четвртина деце из радничке попела се у средњу/службену класу. То је била покретљивост веома слична оној коју је својевремено изнашао Голторп. Али, и овде је за оне који су потицали из средње класе било два пута вероватније да ће ту и остати него детету из радничке класе да ће да се до ње попети (Saunders, 1996: 48).

Та разлика у вероватноћи је, дакле, била готово четвороструко мања него код Маршала и сарадника. Али, и она се могла објаснити неједнаком способношћу и мотивацијом. За утврђивање првог могли су да послуже тестови говорних и неговорних способности рађени када су деца била узраста од 7, 11 и 16 година. Способност утврђена на тим тестовима била је у јакој корелацији са класом у којој су деца завршила (0,37) – далеко јачој него са класом порекла (0,24) (Saunders, 1996: 50). Способнија деца, дакле, завршавала су у вишим класама, неспособнија у нижим. Али, било је и мање способне деце која су ипак завршавала у горњој класи (тј. у „средњој“ по Саундерсовом разврставању). А њих је било далеко више из те класе (32 посто) него из радничке (17 посто). Ова разлика, међутим, по Саундерсу не долази ни од какве повлашћености, већ од веће спремности деце из горње класе да уложе рад током свога школовања. Да би то испитао Саундерс је користио три извора података:

- 1) мотивацијску лествицу изведену из упитника који је са децом рађен у узрасту од 16 година;
- 2) мерење изостајања из школе, на основу дневника и бележака;
- 3) мерење „преданости послу“ засновано на упитнику који су испитаници попуњавали када су имали 33 године (Saunders, 1996: 51-52).

На основу овога Саундерс је утврдио да су деца пореклом из средње класе показивала далеко већу марљивост и мотивацију за постигнућем него деца из радничке класе. Они су улагали више труда у своје школовање и тиме успешно надокнадили мањак способности (Saunders, 1996: 52-57).

Све у свему Саундерс наводи три своја главна налаза:

- 1) „способност је у јакој корелацији са одредишном класом, него са класом порекла“ (Saunders, 1996: 57);
- 2) „способност и мотивација су кључни предиктори успеха деце из радничке класе, односно неуспеха деце из средње класе“ (Исто);
- 3) „класна одредишта одражавају појединачну заслугу (способности и мотивацију) много више од класног порекла“ (Исто).

Маршал и сарадници су одговорили на ову критику (Marshall and Swift, 1996). Они су утврдили да се коришћењем Саундерсове „размере раскорака“ збиља двоструко смањује разлика у изгледима између деце из службене и радничке класе да заврше у службеној класи. Она више није била 8:1, већ 4:1 (1996: 377). Али, сматрају они, тако велика разлика у изгледима тешко може бити објашњена само четири пута већом способношћу и мотивисаношћу деце из службене класе.

Саундерс је, међутим, остао упоран у својој критици (Saunders, 1997). Он се слаже да деца из службене класе нису четири пута способнија и мотивисанија од радничке деце. Али, онолико колико јесу, то је довољно да се током школовања та невелика разлика претвори у кључну. Завршавајући макар за степен вишу школу од радничке деце, млади из службене класе добијају прилику да стартују са бољег полазног положаја, а тиме и да доспеју даље на друштвеној лествици. Мала разлика на почетку претвара се у огромну на крају.

У расправу се, затим, умешао и Голторп (заједно са Брином: Breen and Goldthorpe, 1999). Брин и Голторп су предложили методу којом се може испитати да ли у савременом британском друштву нечији класни положај више зависи од његове способности, или од његовог порекла. Метода је следећа. Најпре се статистички утврди веза између класног полазишта и класног одредишта. Онда се, такође статистички, на класно полазиште додају способности. Ако то додавање статистички промени класно одредиште тачна је меритократска теза Саундерса. Ако, пак, не дође ни до какве значајније статистичке промене, тачна је теза о класном детерминизму Маршала и Голторпа. Пошто су узели исте податке којима се и Саунерс послужио (Државно истраживање о дечијем развоју), Брин и Голторп су применили веома сложене статистичке технике. На основу горе описане методе дошли су до закључка да „премда способности играју одређену улогу у одређивању класног одредишта појединаца, учинак класног полазишта и даље остаје јак“ (Breen and Goldthorpe, 1999: 1).

Али, Саундерс је остао упоран (Saunders, 2002). Он тврди да чак и када се примени Бринова и Голторпова метода – која се тешко може назвати повољном по меритократску тезу – опет се долази до закључака другачијих од оних које су извели Брин и Голторп. Полазишна класа објашњава само 7 посто варијанси у одредишним занимањима. Чак и ако се томе додају сва остала мерила за утврђивање друштвених предности на којима Брин и Голторп инсистирају, не добија се више од објашњења 10 посто варијанси. Међутим, ако томе додамо учинак

на тесту способности рађеног у узрасту од 11 година и грубо мерење мотивације рађено у школи, добијамо објашњење за 19 посто варијанси. Дода ли се пак томе и завршена школа, објашњење варијанси се пење на 27 посто (Saunders, 2002: 570). Дакле, класно исходиште има извештан утицај на класно одредиште. Али, већи утицај имају способности и мотивација (Saunders, 2002: 571). Британија није меритократија, али свакако је далеко отвореније друштво – у коме рад и способности доносе успех – него што су то склони да признају Маршал и Голторп.

Развијајући даље своју критику, Саундерс указује и на то да је основни показатељ недовољне отворености британског друштва за Маршала и Голтопра очигледно у томе што премало способне деце из радничке класе, а превише неспособне из службене класе, заврши у службеној класи. Британске лабуристичке владе свакако су учиниле много за ширење општих могућности школовања. Али, без обзира на све те напоре, службена класа преноси културне предности које ужива на своју децу. Тако успева да своју мање способну младеж задржи на властитим, вишим положајима. Тиме спречава приступ тим положајима способније радничке деце. Ова врста замерке се, међутим, по Саундерсу, може уклонити једино ако би друштво, уз механизам који гура способну радничку децу горе, увело и механизам који гура неспособну децу службене класе доле. Такав механизам, ипак, не може се увести а да се не дозволи озбиљније задирање власти у породицу и наслеђивање. А то је оно на шта ће мало ко од Британаца икада пристати. Друштвене последице таквог тоталитаристичког задирања у приватност биле би далеко погубније од ма какве добити на страни „праведније“ друштвене покретљивости.

Како било да било, кључ за ово питање свакако лежи у две чињенице које се јасно виде у разматрањима Хита и Пејна (Heath and Payne, 1999):

- 1) у току је непрестано сразмерно увећање службене класе у односу на радничку класу;
- 2) пошто се службена класа увећава, сразмерно је мања и конкуренција за улазак у њу.

Да се службена класа сразмерно увећава види се, по Хиту и Пејну, из података прикупљених за потребе Британских изборних студија, у раздобљу 1964-1997. Поделимо ли испитанике по деценијама у којима

су рођени и ако то онда упоредимо са њиховом класном припадношћу (при чему класе у основи одговарају Голтоповој седмокласној схеми), добићемо распоред као у табели 4.

Табела 4 - Класни састав Британаца старијих од 35 година током времена (у постоцима)

друштв. класа	година рођења						
	пре 1900	1900-09	1910-19	1920-29	1930-39	1940-49	1950-59
I	7,0	10,1	11,6	16,1	17,1	21,6	23,2
II	11,0	9,2	11,2	13,1	15,0	16,3	19,1
III	7,9	8,3	9,1	6,9	5,8	4,3	4,5
IV	12,2	10,3	8,7	8,9	13,3	15,0	15,3
V/VI	31,9	30,3	30,8	31,9	25,6	22,6	22,0
VII	30,0	31,7	28,7	23,1	23,2	20,2	15,8

Извор: Heath and Payne, 1999:9.

Јасно се види како је службена класа (1 и 2), током пола века, увећала свој удео за 133 посто. То значи да је сада барем двоструко лакше у њу ући, или у њој остати, него што је то било раније. Из ове чињенице произилазе два наизглед супротне последице:

- 3) да све већи удео деце пореклом из службене класе може да остане у службеној класи;
- 4) да све већи удео деце из радничке класе може да напусти радничку класу.

Обе последице виде се из табеле 5. Док је некада 51 посто синова из службене класе остајало у класи очева, данас се тај удео попео на 73 посто. У исто време, док је некада чак 76 посто радничке деце остајало у тој класи, сада се тај удео смањио на 50 посто.

Табела 5 - Промене у стопи међупоколењске постојаности (постотак синова који су остали у класи очева)

класа	година рођења						
	до 1900	1900-09	1910-19	1920-29	1930-39	1940-49	1950-59
I	-	36	39	48	47	44	68
II	19	22	33	28	38	22	40
III	-	21	21	15	6	7	1
IV	34	32	25	28	31	28	31
V/VI	49	38	41	40	34	31	35
VII	53	47	46	34	35	28	33
службена класа (I + II)	51	49	61	69	67	62	73
радничка класа (V/ VI+VII)	76	75	73	67	60	53	50

Извор: Heath and Payne, 1999: 14.

Коју ће од ове две чињенице истраживач на нагласи – самообнављање службене класе или повећану узлазну покретљивост радничке деце – зависиће првенствено од његовог односа према систему. Марксиста ће наглашавати прву, функционалисти другу чињеницу. Али, тек ако их обе имамо у виду моћи ћемо да створимо потпунију слику савремених друштава.

СРПСКА ИСТРАЖИВАЊА И НАЛАЗИ

Иако је, у међуратној Србији, било озбиљних студија о друштвеној структури – попут оне Мирка Косића (1892-1956), објављене у угледном *Келнском тромесечнику за социологију (Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie; Косић, 1932)* – у то време још увек није било искуствених истраживања друштвене покретљивости, нити су пак коришћени статистички подаци у циљу праћења социјалне мобилности.

Након уласка комуниста у Србију (1944), званична идеологија је тврдила да је успостављено „једнокласно друштво“, са свеобухватном „радничком класом“, у коју спадају сви који „продају своју радну снагу“, „било физичку или духовну“ (Кардељ, 1968: 42). Признавало се да постоји и „управљачки слој“, али се тврдило да он није класа, јер је „тесно повезан са основним масама радничке класе“ (Кардељ, 1968: 20).

Ипак, у српској социологији постепено се развија, па онда и преовладава, поглед о слојној или чак класној структури тадашњег друштва (Милић, 1960а; Печујлић, 1966; Лукић, 1966; Поповић, 1967; Видаковић, 1971; Лукић, 1971; Радовановић, 1972; Пешић, 1972; Ускоковић, 1973). Војин Милић (1922-1996) биће први српски социолог који ће, користећи налазе Пробног пописа становништва Југославије (април, 1960), дати преглед друштвене покретљивости тадашње земље (Милић, 1960б; овде користим прештампан текст из Милић, 1996). Његов аналитички узорак чинило је 8.707 испитаника (оба пола), старијих од 21 годину. Ево како је Милић груписао занимања и приказао друштвену покретљивост (табела 6).

Табела 6 - Међупоколењска покретљивост у Југославији (по Милићу, 1960)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Укуп. Удео
	Немануелно	Мануелно	Пољо-привредно	
Немануелно	30,0	5,9	1,8	8,5
Мануелно	29,6	36,8	5,6	20,1
Пољопривредно	40,4	57,3	92,6	71,4
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Милић, 1996: 134.

Милић је у мануелна занимања сврстао раднике, приватне занатлије, те „саобраћајно и услужно особље“, а у немануелна: трговце, службенике, стручњаке и руководиоце. Дао је и табелу покретљивости по мањим групама занимања (Милић, 1996: 145-6)[3]. Из ње се види да је 36,7 посто руководилаца имало оца пољопривредника, а 24,9 посто њих радника или занатлију, док је међу стручњацима 27,2 посто њих имало оца пољопривредника, а 21,7 посто њих радника или занатлију. Постотак очеве из истог слоја за руководиоце је био 9,6, а за стручњаке

[3] Списак занимања за очеве и за испитанике код Милића је био различит. Очеви су, рецимо, били „трговци и власници привредних предузећа“, а испитаници само „продавачи“. Узрок томе свакако је био тај што се сматрало да је неких категорија занимања, са укидањем приватног власништва у индустрији и трговини, нестало. Чуди међутим, што су и радници, службеници и стручњаци били различито разврставани. За предатне раднике, рецимо, постојале су две, а за послератне три категорије, за предатне службенике постојала је једна, а за послератне две категорије, а стручњаци су некад били у групи названој „стручњаци и уметници“, а сада су се нашли у групи „високообразовани службеници“. Вероватно је званични упитник Пробног пописа становништва био такав. Али, то је онемогућавало одређенији увид у покретљивост, по групацијама занимања, која би се онда могла упоредити са, рецимо, Гласовим налазом из Британије.

21,1 (Исто). Иако 92,6 посто актуелних пољопривредника имало оца пољопривредника, заправо је 36,2 посто испитаника, чији су очеви били пољопривредници, прешло у непољопривредна занимања (25,5 посто у раднике и занатлије, 4,9 у ниже службенике, 3,2 у средње службенике, 1,0 у руководиоце, 0,8 у продавце и 0,8 у стручњаке). То значи да је, по Милићу, стопа самообнављања пољопривредника била 63,8 посто.

Милић је, да би могао да врши поређења, сам приступио груписању категорија занимања испитаника у шест гроздова (слојева), које је хијерархијски овако поређао: 1. руководиоци и стручњаци; 2. службеници са средњом и вишом спремом; 3. продавачи и службеници са нижом спремом; 4. КВ, ВКВ радници, пословође и занатлије-приватници; 5. НКВ и ПКВ радници; 6. пољопривредници. Слично је урадио и са занимњима очева, које је такође разврстао у одговарајућих шест, хијерархијски поређаних група. Тако је могао да мери дужину растојања у измени међугенерациског положаја у вертикалној друштвеној покретљивости (Милић, 1996: 185; 187-8).

Његов налаз је био да је 55,1 посто испитаника задржало очев друштвени положај, 11,8 посто се спустило, а 33,1 посто се попело на друштвеној лествици. Најчешће су по среди биле краткометне измене друштвеног положаја (20,1 посто за једну степеницу горе или доле), док је удео промена опадао са удаљеношћу долазног положаја (свега 1,4 посто испитаника попело се или пало за пет степеника).

Милић је ове промене упоредио са доступним подацима за друге земље. Подаци за Шведску (1958) и Данску (1959) били су потпуно упоредиви. Показало се да Југославија има нижу друштвену покретљивост од обе земље. У Данској је 41,8 посто испитаника задржало очев друштвени положај, 31,0 посто се спустило, а 27,1 посто се попело на друштвеној лествици. У Шведској су одговарајуће бројке биле 39,8, 17,0 и 43,2. Ипак, друштвена покретљивост међу нашим млађим испитаницима приближавала се стопи покретљивости у Данској и Шведској. То је рађало оптимизам да Југославија може, по динамици социјалне мобилности, да сустигне индустријски развијеније земље.

Овако висока узлазна покретљивост у социјализму била је последица индустријализације земље и политике „једнаких друштвених шанси“. Индустријализација је довела до отварања нових радних места у занимањима веће квалификованости (табела 7). Већи удео боље плаћених занимања значио је пораст средњих и горњих

слојева. Са друге стране, политика „једнаких шанси“, коју су водили комунисти, подразумевала је бесплатно школовање и начелно једнаке шансе у запошљавању. То је значило да слојно порекло није играло битну улогу у професионалној каријери.

Табела 7 - Састав привредно активног становништва Србије
1931-2002.

грана		1931.	1953.	1971.	1991.	2002.
пољопривреда	%	79	67	53	30	22
	бр.	1.797.856	2.211.653	1.812.213	964.687	580.339
индустрија и занати	%	9	12	21	36	31
	бр.	194.192	390.921	726.954	1.159.712	830.526
трговина, услуге, саобраћај	%	3	6	9	18	25
	бр.	76.325	198.960	299.864	579.100	655.968
јавна служба	%	5	4	10	16	16
	бр.	109.119	117.805	333.850	514.402	422.304
Остали	%	4	11	7	0	6
	бр.	87.960	375.378	216.908	7.809	153.850
Укупно	%	100	100	100	100	100
	бр.	2.265.402	3.294.717	3.389.789	3.225.710	2.642.987

Легенда: подаци за 1953-2002. односе се на Србију без Косова и Метохије; сви подаци су из пописа становништва.

Милићева студија почивала је на анализи пописних података. Но прво право социолошко истраживање друштвене покретљивости у Србији урадиће Милосав Јанићијевић (1931-2004) и Одељење за социологију Института друштвених наука из Београда (крај 1970). Истраживачки узорак чинило је 2.106 испитаника (запослени мушкарци). Ево Јанићијевићевог налаза, израженог тако да се може поредити са Милићевим (табела 8).

Табела 8 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Јанићијевићу, 1970)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Ук. удео
	Немануелно	Мануелно	Пољо-привредно	
Немануелно	26,5	10,7	1,1	12,3
Мануелно	21,2	31,7	3,3	19,1
Пољопривредно	52,3	57,6	95,6	68,6
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Јанићијевић, 1970: 177.

Овако представљен, Јанићијевићев налаз са Србију није превише различит од Милићевог за Југославију. Србија и јесте била, по многим показатељима, увек око југословенског просека. Ипак, постоји важна разлика која се тиче пољопривредника. И код Јанићијевића, они потичу готово искључиво од очева пољопривредника (95,6 посто; код Милића 92,6 посто). Ипак, док је код Милића 36,2 посто испитаника, чији су очеви били пољопривредници, прешло у непољопривредна занимања, тај удео је код Јанићијевића чак 53,8 посто (30,6 посто је прешло у мануелне, а 23,2 посто у немануелне; одговарајуће бројке код Милића су 25,5 и 10,7). „Разлике између утврђених коефицијената ова два истраживања толико су велике“, коментарисао је Јанићијевић (1972: 178) – имајући у виду коефицијент самообнављања сељаштва код Милића од 63,8 посто и свој налаз од 46,2 посто – „да се може рећи да је последња деценија донела можда најдубље социјалне трансформације сељаштва у читавом послератном периоду“.

Јанићијевић даје преглед међупоколењске покретљивости и по мањим групама занимања (табела 9), чиме коначно долазимо до података (релативно) упоредивих са британским истраживањима. Сравнимо ли Јанићијевићев налаз за Србију (табела 9) и Голторпов за Енглеску (табела 2) лако ћемо да уочимо високи степен отворености тадашњег српског друштва, барем када је реч о вертикалној покретљивости на већу раздаљину.

Табела 9 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Јанићијевићу, 1970)

– разуђенији приказ –

очево занимање	занимање испитаника (посто)							Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	
1	6,7	0,8	1,6	0,0	0,2	0,7	0,0	0,8
2	20,1	13,6	3,2	5,5	3,6	1,2	0,1	5,1
3	6,7	6,0	4,0	4,1	4,8	3,9	0,4	3,5
4	12,0	9,7	4,8	20,6	8,7	5,	1,6	6,6
5	6,0	6,8	7,2	8,2	11,6	1,2	0,3	4,9
6	6,7	10,7	6,0	17,8	16,9	20,3	2,0	10,6
7	41,8	52,4	63,2	43,8	59,6	66,8	95,1	68,5
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – стручњаци, 2 – средњи службеници, 3 – нижи службеници, 4 – трговци и занатлије (приватници), 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ радници, 7 – сељаци.

Извор: Јанићијевић, 1970: 182-3.

Док у Енглеској припадници горње две класе занимања (I и II) у 29 посто случајева имају очеве из доњих, радничких класа (VI и VII), дотле у Србији горње две класе занимања (стручњаци и средњи службеници) у 54, односно чак 70 посто случајева имају очеве раднике или пољопривреднике. То је свакако високи степен далекодометне узлазне покретљивости. Још једна разлика у односу на енглеско друштво је надполовични удео очева-пољопривредника међу актуелним радницима и нижим службеницима у Србији, као и њихов удео од две петине међу стручњацима и самосталним занатлијама. То далеко превазилази постотак припадника средњих и виших слојева у Енглеској који су водили порекло из највеће доње класе тамошњег друштва – радништво.

Оно што је, међутим, заједничко за Голторпов и Јанићијевићев налаз јесте горњи десни угао њихових табела. Он показује да припадници нижих слојева занимања врло ретко потичу из породица које припадају вишим слојевима. У Енглеској свега 5 посто припадника VI односно 4 посто припадника VII класе имају очеве из I и II класе, док у Србији свега 2 посто НКВ радника и 0 посто сељака имају очеве стручњаке или средње службенике.

Наредних година у Србији је уприличено више истраживања друштвене покретљивости, али углавном на делу територије Републике (Угљеша Звекић у Краљеву и околини, 1979-1980; Сергеј Флере и Бранислав Ђурђевић у Војводини, децембар 1982-јануар 1983; Михаило Поповић са сарадницима у Београду и околини, почетком 1986; видети извештаје у: Звекић, 1981; Флере и Ђурђевић, 1984; Богдановић, 1987). Следеће обухватније истраживања слојног састава српског друштва спровео је Михаило Поповић (1925-2011) са сарадницима, крајем 1988. (анкетирано 1.765 особа оба пола, са територије уже Србије без Београда, у узорак за покретљивост ушло 1.478 лица). И ово истраживање је показало отвореност друштвене структуре (табела 10). Чак 52 посто испитаника попело се навише у односу на слој родитеља, 39 посто је остало у слоју својих родитеља, а слојно се спустило свега 9 посто испитаника. Највиши слој, политичко-привредни руководиоци, у чак 57 посто случајева попуњен је децом сељака, а у 27 посто случајева децом радника. Међу стручњацима, радници и пољопривредници чинили су чак 66 посто очева. Ако ова два слоја третирамо као горње слојеве у социјализму, онда можемо рећи да је – кад вредности из прва два лева ступца у табели 10 сравнимо са крајње десним ступцем – покретљивост била готово „савршена“ за руководиоце, док су стручњаци били више него „савршено“ попуњавани из редова радника, а мање „савршено“ из редова сељака.

Табела 10 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Богдановићевој, 1988)

очево занимање	занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	1,6	3,7	1,4	0,0	0,4	0,8	1,6
Стручњаци	4,0	13,0	5,7	5,9	0,9	0,6	3,7
Службеници	7,3	13,4	13,6	5,0	2,0	2,5	5,5
Приватници	3,2	3,7	2,9	17,8	2,2	0,3	3,2
Радници	26,6	33,3	40,7	30,7	39,2	12,8	30,4
Земљорадник	57,3	32,9	35,7	40,6	55,2	83,0	56,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1991а: 486.^[4]

^[4] Редослед слојева је другачији у изворној табели, где су приватници смештени између радника и земљорадника. Ја сам градским приватницима и радницима заменио место, јер је у истраживању за Београд, као и у истраживању истог тима (Поповића и сарадника) две године доцније за Србију, индекс материјалног стандарда само за

И Вуковићево истраживање, рађено у Србији ван покрајина, с пролећа 1989. (квотни узорак, анкетирано 1.650 испитаника, у узорак за покретљивост ушло 1.537 испитаника) даје сличну слику покретљивости (табела 11). Руководиоци су у 61,0 посто случајева деца радника или сељака, а стручњаци у 43,9 посто случајева. Ова два горња слоја се такође у великој мери регрутују и из слоја службеника – у 17,9 посто (руководиоци) и 24,9 посто (стручњаци). Силазност из виших и средњих слојева у раднике и земљораднике је мала, а и силазност радника у пољопривреднике је троструко мања од „савршене“.

Табела 11 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Вуковићу, 1989)

очево занимање	занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	7,5	4,8	3,2	1,9	0,3	0,0	3,1
Стручњаци	7,5	22,8	8,7	6,0	2,5	0,6	8,9
Приватници	6,1	3,6	22,1	6,0	2,2	1,9	5,6
Службеници	17,9	24,9	7,9	19,9	6,5	0,7	15,0
Радници	32,1	27,0	30,1	45,4	55,9	10,3	36,4
Земљорадник	28,9	16,9	27,0	20,8	32,6	86,5	31,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Вуковић, 1994: 185.^[5]

ВКВ раднике био бољи у односу на градске приватнике (видети табеле: Богдановић, 1987б: 36; 1991б: 57-58). Да су градски приватници и онда били друштвено пожељније занимање у односу на раднике, види се и из Богдановићкиног (1991а: 490) налаза да стручњаци, „спречавајући пад у радничку класу, истовремено подржавају прелазак својих потомака у градске приватнике“. Да су радници збиља били изнад приватника, такво понашање стручњака у суштински важном питању, које се тиче њихове деце, могло би се оценити како ирационално. У истраживању Слободана Вуковића, рађеном годину дана после Поповићевог за Србију, добијени су подаци који су аутора навели да приватнике као слој стави одмах испод руководиоца. Наиме, подаци о квалитету куће/стана и опремљености домаћинства (Вуковић, 1994: 126; 136-7) показали су да су приватници по свом материјалном стандарду изнад радника и потпуно на нивоу социјалистичке средње класе (службеника и стручњака).

^[5] Изворна Вуковићева табела је нешто другачија и садржи 10 гроздова занимања. Ради поједностављивања, а и могућности поређења са ранијим истраживањима, спојио сам НК/ПК раднике и КВ/ВКВ раднике у раднике, рутинске службенике и ниже руководиоце у службенике, те директоре и функционере у руководиоце. Такође, из истих разлога, заменио сам хијерахијска места стручњака и приватника. Код Вуковића су, наиме, приватници стављени између руководиоца и стручњака. Али, подаци о материјалном положају показују да су приватници могли бити смештени и између стручњака и службеника (види моју напомену 4, горе).

Слом социјализма и криза која је наступила током 1990-их, међутим, знатно су смањили друштвену покретљивост. То се види из истраживања Младена Лазића и сарадника спроведеног 1997. на територији Србије (без Косова и Метохије; анкетирано 2.217 испитаника, узорак за анализу покретљивости 1.513). Удео руководиоца радничког и сељачког порекла пао је на 46 посто, а стручњака на 41 посто (табела 12). Подсетимо се да су те бројке у Богдановићкином извештају (1988) биле 83,9 и 66,2 посто, а у Вуковићевом истраживању (1989) 61,0 и 43,9 посто. „Подаци указују на структурну консолидацију деаграризације обављене у социјализму и на почетак линеарне репродукције слојне структуре. `Приватничка` сродност још увек јако везује слој пољопривредника за слој ситних предузетника, док земљорадничко порекло руководиоца постепено опада како пристижу нове генерације у овај слој. Пољопривредника је све мање, а њихови потомци се све теже пробијају на више позиције у друштвеној хијерахији“ (Цвејић, 2006: 137).

Табела 12 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Цвејићу, 1997)

Очев слој	Слој испитаника (посто)						
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	В.радн.	Н.радн.	Земљ.
Руководећи	14	2	1	2	0	0	0
Стручњачки	21	33	9	3	2	0	0
Приватнички	2	1	8	2	1	0	0
Службенички	16	24	13	32	7	4	3
Виши раднички	19	18	12	28	48	13	5
Нижи раднички	3	6	5	12	10	56	8
Земљораднички	24	17	51	21	32	27	84
	100	100	100	100	100	100	100

Извор: Цвејић, 2006: 137.^{[6][7]}

^[6] Збир по ступцима није увек 100, што је последица заокруживања у изворнику, а како нису дате вредности за број испитаника, није било могуће прецизирати налаз. Такође нису дати подаци ни за укупни удео (крајњи десни стубац у другим табелама).

^[7] Изворна Цвејићева табела је нешто другачијег изгледа, јер су приватници стављени између руководиоца и стручњака. Иако је материјални положај привредника током деведесетих свакако порастао у односу на стручњаке и друге слојеве, ипак сам их ставио иза стручњака како би се могло вршити лакше поређење са ранијим табелама. И образац покретљивости који видимо да одликује овај слој сличнији је мануелним него немануелним слојевима (види табелу 12). Такође, и називи слојева код Цвејића су нешто другачији. Руководећи слој су политичари, директори и предузетници са преко

Коначно, најновије истраживање Лазића и сарадника (2012), за Србију (без Косова и Метохије, вишеетапни узорак од 2.557 домаћинстава), при чему нас о налазима за покретљивост извештава Цвејић (2012), показује даље опадање земљорадничког и радничког порекла међу вишим слојевима (табела 13). За руководиоце (слој 1) овај удео је пао на 22,5 посто (1988: 83,9 посто; 1989: 61,0 посто; 1997: 46 посто), за стручњаке (3) на 37,0 посто (1988: 66,2 посто; 1989: 43,9 посто; 1997: 41 посто), док је за приватнике (2) пао на 50,0 посто (1988: 71,3 посто; 1989: 57,1 посто; 1997: 68 посто). Иако се део овог пада може објаснити и различитим узорцима (Цвејић, 2012: 150), „тренд пораста регрутације из вишег слоја и класне консолидације је јасан“, односно „регрутацијски круг за виши слој све се више затвара у релацију виши слој – стручњачки слој“ (Цвејић, 2012: 150-1). Када су стручњаци у питању, док су раније деца сељака или радника релативно лако долазила до стручњачких позиција, а поготово до службеничких, сада су прилике за друштвени успон преко образовања знатно неповољније: „потомци родитеља који немају више од основног образовања најчешће стичу средње образовање, а потомци родитеља са средњим образовањем се чешће усмеравају ка универзитетима, тако да се тек у две генерације може очекивати да један број припадника нижих слојева стигне у средњи“ (Цвејић, 2012: 152).

30 запслених. Приватнички (Цвејић га зове „ситнопредузетнички“) су предузетници до 10 запслених, самозапслени са ВСС и пољопривредници са преко 10 хектара земље. Службенички (Цвејић га зове „прелазни“) су немануелни запслени и самозапслени са средњом стручном спремом. Виши радници су КВ и ВКВ мануелни радници, те „полутани“. Нижи радници су НКВ и ПКВ радници, пољопривредни радници и немануелни радници без ССС. Змељораднички слој чине мали пољопривредници који поседују до 10 хектара земље (Цвејић, 2006: 37-8)

Табела 13 - Међупоколењска покретљивост у Србији (по Цвејићу, 2012)

Очев слој	Слој испитаника (посто)						
	1	2	3	4	5	6	7
1	39,3	4,8	8,4	3,5	2,0	2,3	1,5
2	0,0	16,3	3,4	0,7	0,8	0,5	0,4
3	27,0	8,7	29,9	4,8	2,0	2,3	0,8
4	11,2	20,2	21,3	32,6	9,6	3,3	4,2
5	12,4	21,2	19,2	24,5	46,2	8,9	8,8
6	2,2	11,5	5,2	13,2	13,7	51,2	13,0
7	7,9	17,3	12,6	20,6	25,6	31,5	71,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари; 2 – мали и микро предузетници, нижи директори, крупни пољопривредници; 3 – стручњаци, samozапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем; 4 – службеници, техничари, samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања; 5 – ВКВ и КВ не/мануелни радници; 6 – ПКВ и НКВ не/мануелни радници; 7 – ситни приватни пољопривредници.

Извор: Цвејић, 2012: 150-154.

Најзад, по први пут се у овом истраживању јавља и тренд већег спуштања у земораднички слој. Док раније највише 17,0 посто пољопривредника није имало очеве земљораднике (1988: 17,0 посто; 1989: 13,5 посто; 1997: 16 посто), сада се тај удео попео на 28,6 посто. Посебно „расте број потомака НКВ радника који се опредељују за рад у пољопривреди“, а за „готово за дупло увећава се пропорција потомака ВКВ радника и службеника и техничара који завршавају у слоју ситних пољопривредника, тако да ова три слоја (4, 5 и 6) дају једну четвртину данашњих ситних пољопривредника“ (Цвејић, 2012: 154).

ЗАКЉУЧАК

У основи, данашња покретљивост у српском друштву подсећа на Голторпов налаз за енглеско друштво из 1972. Око трећине припадника највишег слоја долази из најнижих слојева, али има сразмерно мало спуштања у доње слојеве – према радницима у Британији и према земљорадницима у Србији. Британија ће наредних година, у времену после Голторповог истраживања, забележити економски опоравак, развој и даље повећање удела услужних занимања и средњих (и виших

средњих) слојева, што је водило одржању тренда узлазне покретљивости у том друштву. Хоће ли Србија разрешити економске тешкоће једног (полу)периферијског друштва и зауставити тренд смањења међуслојне пропустљивости и повећања стопе слојног самообнављања виших и средњих слојева, тек остаје да се види. Но чак и са заустављањем тог тренда, тешко да ће Србија, у погледу међупоколењске покретљивости, икада у ближој будућности бити тако отворено друштво као што је то била током шездесетих и седамдесетих година 20. века.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан (2012): „Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији – један ревизионистички поглед“, реферет за научни скуп: „Нова друштвена структурисања у Србији“, Институт за социолошка истраживања, Београд, 14. и 15. децембар 2012.
- Богдановић, Марија (1991а): „Вертикална друштвена покретљивост“, у: *Србија крајем осамдесетих*, уред. Михаило В. Поповић, стр. 469-533. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- „Основне димензије и друштвени положај слојева“, у: *Србија крајем осамдесетих*, уред. Михаило В. Поповић, стр. 35-64. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987а): „Друштвене неједнакости и вертикална друштвена покретљивост“, у: Михаило В. Поповић (ур.), *Друштвене неједнакости: социолошко исраживање у Београду*, стр. 315-346. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987б): „Друштвени слојеви према основним димензијама социјалног раслојавања“, у: Михаило В. Поповић (ур.), *Друштвене неједнакости: социолошко исраживање у Београду*, стр. 33-50. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- Видаковић, Зоран (1971): *Корак назад два корака напред*. Београд: Комунист.
- Вуковић, Слободан (1994). *Покретљивост и структура друштва*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања

- Звекић, Угљеша (1981): „Међугенерациска вертикална покретљивост“, *Социолошки преглед*, год. 15, бр. 1-2, стр. 115-122; доступно на: <http://www.ssd.org.rs/images/stories/zvekict1.pdf>
- Јанићијевић, Милосав (1972): „Међугенерациска друштвена покретљивост у СР Србији“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1-2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печујлић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 75-87. Факултет политичких наука: Сарајево; доступно на: <http://ssd.org.rs/images/stories/janicijevic0001.pdf>.
- Кардељ, Едвард (1968): „Самоуправљање и бирократизам“, *Социјализам*, бр. 1-2, стр. 20-42.
- Косић, Мирко (1932): „Die soziale Differenzierung der Jugoslawen“, *Kölnner Vierteljahrshefte für Soziologie*, Band 11 [1932/33], S. 3-41.
- Лукић, Радомир (1971): „Друштвено раслојавање као узрок друштвених сукоба у Југославији“, *Социологија*, бр. 3, стр. 341-358.
- Лукић, Радомир (1966): „Друштвене класе и наше савремено друштво“, *Социологија*, бр. 1-2, стр. 43-56.
- Милић, Војин (1996): *Друштвена структура и покретљивост Југославије: (од друге половине 50-тих до средине 60-тих година)*. Нови Сад: Катедра за социологију Филозофског факултета.
- (1960а): „Један појмовно-хипотетички оквир за проучавање друштвене структуре“, *Социологија*, год. 2, бр. 2, стр. 3-39.
- (1960б): „Осврт на друштвену покретљивост у Југославији“, *Статистичка ревија*, год. 10, бр. 3-4, стр. 184-231.
- Печујлић, Мирослав (1966): *Класе и савремено друштво*. Београд: Савремена администрација.
- Пешић, Весна (1972): „Један покушај испитивања перцепције друштвене структуре“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1-2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печујлић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 225-234. Факултет политичких наука: Сарајево.
- Поповић, Михаило В. (1967): *Проблеми друштвене структуре*. Београд: Култура.

- Поповић, Михаило ур. (1977): *Друштвени слојеви и друштвена свест: социолошко истраживање интереса, стилова живота, класне свести и вредносно-идеолошких оријентација друштвених слојева*, (редактори: Михајло В. Поповић, Мирослав Јанићијевић), Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука, Београд, 1977.
- Радовановић, Мирослав (1972): „Југословенски социјализам и савремени капитализам“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1-2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печујлић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 109-123. Факултет политичких наука: Сарајево.
- Ускоковић, Ђорђе (1973): *Социологија и друштвена неједнакост*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Флере, Сергеј и Бранислав Ђурђев (1984): „Међугенерациска вертикална покретљивост у Војводини“, *Социологија*, год. 26, бр. 1-2, стр. 157-172.
- Цвејић, Слободан (2012): „Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији“, у: *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, ур. Срђан Шљукић и Душан Маринковић, стр. 143-157. Нови Сад: Одсек за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.
- (2006): *Корак у месту: друштвена покретљивост у Србији у процесу пост-социјалистичке трансформације*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Bottomore, Thomas Burton (1965): *Classes in Modern Society*. London: George Allen & Unwin.
- Breen, Richard, and John H. Goldthorpe, „Class Inequality and Meritocracy: A Critique of Saunders and An Alternative Analysis“, *British Journal of Sociology* 50 (1999): 1-27.
- Chapman, Sydney John and W. Abbott (1913): „The tendency of children to enter their father's trades“, *Journal of the Royal Statistical Society* Vol. LXXVI, No. 6 (May, 1913), pp. 599-604.
- Chapman, Sydney John and Frederick James Marquis (1912): „The recruiting of the employing classes from the ranks of the wage earners in the cotton industry“, *Journal of the Royal Statistical Society* Vol. LXXV, pp. 293-306.

- Erikson, Robert, and John H. Goldthorpe (1992): *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Giddens, Anthony (1973): *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Ginsberg, Morris (1929) „Interchange between social classes“. *Economic Journal*: XXXIX, pp. 554-565.
- Glass, David (ed.) 1954, *Social Mobility in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Goldthorpe, John H. (1987[1980]): *Social Mobility & Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press [1980: Oxford Press].
- Halsey, Alan et al, *Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain*, Oxford, Clarendon Press, 1980.
- Heath, Anthony and Clive Payne (1999): „Twentieth Century Trend in Social Mobility in Britain“, Centre for research into elections and social trends, *Working Paper*, Number 70, June 1999, www.crest.ox.ac.uk/papers/p70.pdf
- Marshall, Gordon, David Rose, Howard Newby and Carolyn Vogler (1988): *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson.
- Marshall, Gordon, and Adam Swift (1996): „Merits and Mobility: a Reply to Peter Saunders“, *Sociology*, vol. 30, no. 2, pp. 375 – 386.
- Miller, Robert (1998): „The Limited Concerns of Social Mobility Research“, *Current Sociology*, Volume 46, Number 4 (October), pp. 145-163.
- Miliband, Ralph (1969): *The State in Capitalist Society*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Payne, G., G. Ford, and C. Robertson, „A Reappraisal of Social Mobility in Britain“, *Sociology* 1977 11: pp. 289-310.
- Parkin, Frank (1971): *Class, Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*. London: McGinnon and Kee
- Saunders, Peter (2002): ‘Reflections on the meritocracy debate in Britain: a response to Richard Breen and John Goldthorpe’, in *British Journal of Sociology*, Vol 53, No 4: 559 - 574.
- (1997): „Social Mobility in Britain: an empirical evaluation of two competing explanations“, *Sociology*, vol. 31, no. 2, pp. 261–88.
- (1996): *Unequal But Fair? A Study of Class Barriers in Britain*. London: Institute of Economic Affairs. www.civitas.org.uk/pdf/cw28.pdf

(1995) „Might Britain be a Meritocracy?“, *Sociology*, vol. 29, no. 1, pp. 23–41; www.pdfcast.org/pdf/might-britain-be-a-meritocracy

(1990): *Social Class and Stratification*. London: Routledge

Westergaard, John and Henrietta Resler (1975): *Class in a Capitalist Society: A Study of Contemporary Britain*. London: Hainemann.

Yasuda, Saburo (1964): „A Methodological Inquiry into Social Mobility“, *American Sociological Review*, Vol. 29, No. 1 (Feb.), pp. 16-23.

Slobodan Antonić
Faculty of philosophy
University of Belgrade
Serbia

SOCIAL MOBILITY IN BRITAIN AND SERBIA: SURVEYS AND FINDINGS

Summary: *The first part of the article provides an overview of British studies of vertical social mobility – researches of Glass (1949), Goldthorpe (1972) and Marshall (1988) – as well as controversy regarding the interpretation of their findings. The second part analyzes the reports of similar surveys in Serbia – researches of Janicijević (1972), Popović / Bogdanović (1988), Vuković (1989) and Lazić / Cvejić (1997 and 2012). It is concluded that the current social mobility in the Serbian society corresponds to Goldthorpe`s findings for English society in 1972. Approximately a third of the highest class comes from the lowest class, but there are relatively small descending in the lower class. UK in the coming years, in the time after research of Goldthorpe, experienced the economic recovery and development, leading to maintaining upward mobility trend. Can Serbian society resolve the economic problems typical for a (semi) peripheral society and stop the downward trend of interclass permeability? It remains to be seen. But even with stopping this trend, it is difficult to believe that Serbia, in terms of intergenerational mobility, in the near future could be become an open society such as it was occurred during the sixties and seventies of the 20th century.*

Key words: *intergenerational mobility, class reproduction, social class, social strata, social structure.*

Kjell Magnusson
Associate Professor
The Hugo Valentin Centre
Uppsala University
Sweden

Originalni naučni rad
Original Scientific Article
UDK: 316.47(497.6)

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: The article is based on findings from two sociological surveys undertaken in Bosnia and Herzegovina in 1996 and 1999. It is shown that the views of Bosniaks, Croats, and Serbs on the character of the common state are often highly conflicting and different from the official perceptions of the international community. It is argued that a viable solution to the Bosnian problem cannot neglect the issue of ethnicity and the need for an institutional structure which explicitly recognises the fact this is not an ordinary nation-state. Although there are short-term explanations for the violence in Bosnia, the situation is ultimately the outcome of a complex and delayed process of nation-building. Therefore, Bosnia is today faced with the same dilemma as before the war: how to construct a legitimate state in a situation where a common identity does not exist and no ethnic group constitutes a majority.

Key words: nation-state, nation-building, ethnicity, institutional structure, attitudes

INTRODUCTION

The understanding of political and social processes in Bosnia and Herzegovina has to a large extent been influenced by the recent war. Shocked by the atrocities, the international community has often failed to distinguish between the immediate causes of violence and its wider historical or social context.^[1] While it is true that the history of Bosnia cannot be described as centuries of ethnic hatred, this does not mean that ethnicity

^[1] For a discussion of misunderstandings or simplifications in the literature on the war, see Kent 1999.

is irrelevant or that the war should be interpreted exclusively as a case of external aggression (Burg & Shoup 1999, Bougarel 1996, Cailic 1995). Although the immediate outbreak of war was a result of conscious actions by political leaders, the fact that the character of Bosnia was an issue at all is largely an effect of the specific history of the region.

Ultimately, the post-Yugoslav conflicts were the outcome of an unfinished process of nation-building and state formation, where different options had been present since the onset of modernization: a unified South Slav state, or the creation of nation-states on the Western European model (Stavrianos 2000). This dilemma was the result of a unique constellation of linguistic similarities and cultural differences which was extremely difficult to resolve, due to the discrepancies between political and ethnic borders.^[2] The situation in Bosnia and Herzegovina was particularly complex, since it was the only republic in former Yugoslavia without a majority population.

When the Yugoslav federation disintegrated according to the principle of modern nationalism it was, therefore, natural that the Bosnian Muslims or Bosniaks would try to make Bosnia their own state, while Serbs and Croats would gravitate towards Serbia and Croatia. There was nothing mysterious about this, and the political orientations of the ethnic communities were not necessarily the result of nationalist manipulation, although they were made salient in a situation of intense ethnic mobilization.^[3]

In this article results from two sociological surveys undertaken in Bosnia and Herzegovina in 1996 and 1999 will be presented. They show a divided society faced with the same basic issues as those which existed before the war: How should a state with three major ethnic communities be constituted? We will concentrate on attitudes towards language, views on the character and future of the common state, attitudes towards democracy and the West, ethnic distance and reconciliation. The presentation is largely descriptive, and it is believed that the results as such merit reflection.

DATA

The first survey was undertaken in the summer of 1996, shortly before the first post-war elections in Bosnia and Herzegovina. Its purpose was

^[2] In his book on nationalism, Ernest Gellner explicitly deals with the Bosnian case of identity-formation, notably the complex interaction between language and culture-religion (Gellner 1983:71-72).

^[3] This is shown empirically by Vladislavjević 2002, studying the mobilization of Kosovo Serbs. His results are corroborated by the theoretical discussion on the impact of propaganda in Green & Seher 2003.

to investigate attitudes towards ethnicity and political issues. The second survey was carried out in Bosnia, Croatia, and Serbia in the autumn of 1999. This time the goal was to study religion, nationalism, and the process of reconciliation in a post-war context. In both cases data were collected by the public opinion agencies Puls (Split/Zagreb) and Medium (Belgrade). As far as Bosnia and Herzegovina is concerned both surveys comprised about 3000 respondents, equally divided between the Bosniak, Croat, and Serb areas of the country. Only results concerning the majority population in each area will be presented.

In Bosnia and Herzegovina, where, due to the lack of reliable population statistics, it is impossible to obtain a strictly representative sample, a multi-stage sampling procedure was used, based on the 1991 census and population estimates. In the final stages random selection of towns/villages and respondents was employed. This method has been used for several years in public opinion research in Bosnia, and is regarded as satisfactory in the circumstances.

Data were collected by qualified and experienced interviewers employed by the field organisations of Medium and Puls in the Serb Republic and the Federation of Bosnia and Herzegovina. In order to facilitate data collection there were three linguistic versions of the questionnaire: Bosnian, Croatian, and Serbian. The interviews were conducted without disturbances and non-response rates are generally low. It should be added, though, that, as in all surveys in former Yugoslavia, less educated people tend to refuse participation and are, consequently, underrepresented.

LANGUAGE

In the Dayton Accords the issue of language was simply ignored. It turned out that while three languages had official status within the territory of Bosnia and Herzegovina, none of them was recognized in all parts of the country. Obviously the negotiators were not aware of the importance of the language issue, which soon became a political problem, however, especially during controversies on educational policies. Today, after intervention of the international community, the standard languages of Bosniaks, Croats, and Serbs enjoy equal status all over Bosnia and Herzegovina.

Nevertheless, the basic views on the language issue remain, and are obviously not limited to politicians. The results of both surveys show that people are very much concerned about these matters. At first, the respondents refer to their language by the name used within their own ethnic group,

i.e. Bosnian, Croatian, or Serbian. In the 1996 survey a minority of Serbs, especially among those with a university degree, still used the expression Serbo-Croatian, which had practically disappeared three years later. Further, Serbs, Croats, and Bosniaks have very different views on the character of the language. When asked whether Bosnian, Croatian, and Serbian are one or several languages, there is a clear difference between, on the one hand, Croats, and on the other, Serbs and Bosniaks. A majority of Serbs and Bosniaks regards the three standard languages as basically the same, whereas Croats are of the opinion that these are three different languages, although with certain similarities.

While Serbs and Bosniaks differ from Croats in some respects, in others Serbs and Croats share views which are in sharp contrast to those of Bosniaks. For example, when evaluating the language situation, Serbs and Bosnjaks tend to regret the differences between the new standard languages, while the Croats welcome them. However, on the question whether the official language in Bosnia and Herzegovina should be labelled Bosnian, a large majority of Serbs and Croats opposes such a solution, whereas most Bosniaks are overwhelmingly positive. Similarly, a majority of Serbs and Croats are in favour of separate schools or classes for Serb and Croat children, and feel they have a right to use the Croat and Serb standard languages in Bosnia. On both issues the Bosniaks are against.

When the international community became aware of the problem, the reaction was often one of disbelief and consternation. Why should this be a problem, since, after all, the standard languages are based on the same vernacular, and the differences must be regarded as minor? Although this is true from a linguistic point of view, the (lexical) differences that do exist are important, since, consciously or unconsciously, they are signalling ethnic identity.

It goes without saying that there are practical and economic consequences of the present situation, where the educational system and the administrative apparatus must adopt to a situation with three official languages, but perhaps even more important is the symbolic dimension. Since, according to common sense, language is the most important marker of national identity, the existence of three languages will have implications for the idea of a common Bosnian identity.

It would surely have been more practical to adopt the solution of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, according to which the then two variants of Serbo-Croatian were equal and where there existed a broad tolerance regarding lexical alternatives. By the end of the 1980: s this had

developed into a third variety of Serbo-Croatian, referred to as the Bosnian-Herzegovinian Standard-Language Expression. At first it seemed that the Bosnian Muslims would adopt this solution to the language question, that is, the earlier approach would still be in force, although the inhabitants could identify the language as Bosnian, Croatian, or Serbian. Instead, a new Bosnian standard was introduced, largely based on the linguistic and cultural heritage of the Bosniaks. It is reasonable that a newly formed Bosniak nation will not accept that its language is referred to as Serbian or Croatian, but it is equally logical that Serbs and Croats will not regard the new Bosnian language as theirs.^[4]

It is very difficult to see a straightforward solution to this problem, and it is illusory to believe that it could be found solely in a Bosnian context. In order to resolve the language issue in Bosnia and Herzegovina an official recognition of the common features of the three standard languages would probably have to be reached with Croatia and Serbia, which at present seems unlikely.

THE CHARACTER OF BOSNIA

The language issue is only one aspect of significant differences in attitudes and interests, which are further illustrated by views on the character of the common state. One controversial issue is the political structure of Bosnia and Herzegovina. Should it be more centralized, or should there be some kind of federal solution, since there are three major groups of which no one constitutes a majority of the population? In the 1996 investigation the respondents could choose between five alternatives: a central government, regional autonomy, two entities, three entities, or partition. Between 70-90 per cent of the Serbs, according to education, preferred partition, which was also the dominant answer among Croats, although many would accept a three-entity solution. On the other hand, a majority of Bosniaks were clearly in favour of a centralized state, although a fair amount of those with higher education would be prepared to accept regional autonomy. In other words, the three communities were highly divided and none of them accepted the Dayton accords based on the idea of two entities.

Not surprisingly, the same pattern appears on the question whether the Bosniaks constitute the dominant nation in Bosnia. Croats and Serbs to a large extent deny this, whereas a substantial proportion of the Bosniaks believe this is the case. There are also very clear differences regarding attitudes towards Bosnia as a political and cultural concept. Between 80-90

^[4] For a review of the language issue in Bosnia and Herzegovina, see Gustavsson (2009).

per cent of the Bosniaks are proud of being citizens of Bosnia, while a large majority of the Serbs and a substantial part of the Croats are not. Similarly, the often mentioned idea of a unique Bosnian spirit is endorsed by 80-90 per cent of the Bosniaks, but only by 2-6 per cent of the Serbs, or 8-12 per cent of the Croats.

On the question whether it would be better if people simply identified as Bosnians, not as Bosniaks, Croats, or Serbs, a vast majority of Serbs (70-90 per cent) and most Croats (60-70 per cent) strongly disagree. On the other hand, neither do the Bosniaks support this idea without reservations. Between, 28 – 43 per cent strongly agrees, while 12-28 per cent strongly disagrees.

As for the relevance of a Bosnian identity on a personal level, a great majority of Serbs and Croats state that their identity as Serbs, respectively Croats, is more important, while the Bosniaks are divided between the alternatives “Bosnian” and “both are equally important”. It might be added that about half of the Bosniaks spontaneously declare themselves not as Bosniaks, but as Muslims, the term used in Socialist Yugoslavia and initially favoured by Alija Izetbegović.

Concerning the future of the common state, the respondents could agree or disagree with three statements: “Bosnia should be a unitary state”; “Republika Srpska should be united with Serbia”, and “Herceg-Bosnia should be united with Croatia”. Whereas Bosniaks are unequivocally for a unitary state, the Serbs are against; as are the Croats, although not with the same intensity. Similarly, the Serbs overwhelmingly support the unification of Republika Srpska and Serbia, and a majority of the Bosnian Croats would like to be united with Croatia. Furthermore, the Croats and to some extent the Serbs are supporting each other’s desires.

It might be argued that it is not strange if members of three ethnic groups which only a year earlier had been waging war against each other express these views. Unfortunately, the two surveys are not completely comparable, but some of the questions were repeated. It turns out that on the future of Bosnia and Herzegovina members of the three ethnic groups in 1999 still have diametrically opposed views. Croats and Serbs would prefer unification with the “motherland”, while the Bosniaks want a unified state where the two entities are abolished.

A MULTI-ETHNIC SOCIETY

One of the major objectives of the international intervention in Bosnia and Herzegovina is to promote a multicultural or multi-ethnic community. There seems to be some confusion as to the meaning of the term, and it is often used in a normative manner, rather than as a factual description. Moreover, one has the feeling that what is really meant is a cosmopolitan society where people with different cultural backgrounds live together, but where ethnicity actually plays a minor societal or political role. It is more or less taken for granted that in such a multi-ethnic society there is a dominant culture to which everybody ultimately adheres, like in the United States, Canada or the immigrant countries of Western Europe. In the Balkans the situation is, of course, very different. Countries like Bosnia and Herzegovina, Serbia, or Macedonia, are by definition multi-ethnic societies, which have to come to terms with conflicting interests on a scale unknown to the West. An important reason is the specific process of nation-building and the fact that for centuries the Balkans were dominated by the Ottoman Empire, which constructed a society based on religious affiliation. In the Ottoman *millet* system ethnic groups learned to live together, but as clearly defined groups, and very few crossed the cultural borders (Stavrianos 2000).

It is therefore of great interest to investigate how people in Bosnia today perceive an ideal multi-ethnic society: according to the western model, where ethnicity does not play a major role, or according to the traditional system, where it does, and where different groups are living side by side, rather than assimilate? The respondents could choose between three alternatives:

”A society where several ethnic groups are living together in harmony, but do not mix. Every group preserves its culture and mixed marriages are uncommon.” [Coexistence/Cultural Segregation (cf. Ottoman *Millet* system):]

”A society where several ethnic groups are living together; everyone preserving its culture, but mixed marriages are common.” [Coexistence/Cultural Preservation/Mixed Marriages (cf. Socialist Yugoslavia)]

”A society where ethnic identity is increasingly unimportant. People mix freely and mixed marriages are common.” [Coexistence/Ethnic Identity Unimportant (cf. the view in the West; ”multi-ethnic society”)]

In fact, a majority of Bosnians adhere to the *millet* model of coexistence where different groups live side by side, but do not mix. This view is especially pronounced among Serbs and Croats, but also dominant among Bosniaks.

SELF-IMAGE AND SALIENCE OF ETHNIC IDENTITY

Even though the three communities have fundamentally different outlooks on important issues, they are very similar in the way they look at themselves. Three statements were used to measure attitudes towards self and history: “my people has only conducted defensive wars”; “my people has suffered more throughout history than other peoples”; “my people is not perfect, but its cultural tradition is superior to others”.

The response pattern is remarkably similar. Bosniaks, Croats, and Serbs all believe they have only defended themselves against outside aggression and have suffered more throughout history than others. At the same time they perceive their own culture as superior. There are differences according to education, but even among those with a university degree, the dominant tendency is the same, especially as far as defensive wars are concerned. On this item between 60 and 78 per cent chose the alternative “strongly agree”. The conviction that one’s own people has a unique experience of suffering is not as widespread, but only slightly less, and a more differentiated response is primarily noticeable among those with higher education.

The idea of cultural superiority is less accepted, especially among those with secondary or higher education. Still, 40 per cent of university educated Bosniaks and Bosnian Croats, and 67 per cent Bosnian Serbs in the same category subscribe to this idea. The general picture is clear: All groups feel they belong to a peace-loving and suffering people, which is the bearer of an exceptional cultural tradition.

RECONCILIATION

Besides a viable political structure and democratic institutions, an important aspect of international policy in Bosnia has been the emphasis on reconciliation. It is however not quite clear how this process will come about, and it is characteristic that in Bosnia, as well as in Croatia and Serbia, the term *rekoncilijacija* is often used instead of the native expression *pomirenje*.

It is widely believed that an important instrument to achieve reconciliation is through the judicial process at the war crimes tribunal in The Hague. Unless the perpetrators are brought to justice there can be no genuine peace and coexistence, it is argued. Most Bosnians agree. A clear majority feels that a trial of the perpetrators is a precondition for the restoration of a normal society, although Serbs and Croats are somewhat less convinced than the Bosniaks. However, the Bosnians are divided as far as the legitimacy of the War Crimes Tribunal is concerned. A majority of

Serbs and Croats do not believe that trials in The Hague will be fair, which the Bosniaks unanimously do. It is interesting that a much larger percentage of Croats shares this view in 1999 compared to 1996, which might be related to the fact that Croats have increasingly been prosecuted and sentenced for war crimes.

The same pattern emerges when people are asked if they believe that the three communities in Bosnia will be able to live in peace in the future, or that the war has made a life together impossible. While the Bosniaks do believe in a common future, a fairly large part of Croats and Serbs do not.

On the direct question whether one should forgive those who have committed atrocities, the dominant answer is that one should not, followed by the alternative one should forgive, but never forget. Serbs and especially Bosniaks are much less inclined to forgive than Croats.

SOCIAL DISTANCE

As a measure of social distance a modified version of the Bogardus-scale was used. The respondents were asked whether they were prepared to live in the same town or village as a member of a given ethnic group, and whether they would accept him or her as a work-mate, friend, or spouse.

In general, there is a high degree of ethnic distance, especially as far as mixed marriages are concerned. This might, at first sight, be interpreted as a result of the war, which is not necessarily the case. Inter-marriage rates in former Yugoslavia were consistently rather low, notably in Bosnia (Petrović 1985, Botev 1994), and it is therefore not surprising that only a minority of the respondents is prepared to marry across ethnic and religious lines. Thus, the pattern of intermarriage does not, by itself, have to be an indicator of a highly divided and conflict-ridden society.

Of greater importance is the fact that a large part of the respondents are not prepared to share work-place with, or even live in the same town as members of other groups. About half of the Croats and around 60 per cent of the Serbs in Bosnia would not accept Serbs or Bosniaks, respectively Croats or Bosniaks, as fellow citizens in this sense.

The degree of social distance is associated with rural-urban background and education, but not with age or sex, and the most salient factor seems to be education. In all groups there is a more or less clear difference between those with primary education or less, and those who have a university degree, while respondents with secondary education fall in between.

The differences between ethnic groups are remarkable and appear in both surveys. When education is held constant, there is still an apparent dissimilarity between, on the one hand, Bosniaks, and, on the other hand, Croats and Serbs. According to these investigations Bosniaks are definitely more inclined to accept members of other ethnic groups. One reason might be that Muslim culture in Bosnia, due to the Ottoman heritage, is more tolerant, another that the Bosnjaks have nowhere else to go, and must, if they favour a common state, cohabitate with others. It might be added that, on concrete issues, like culture or language, Bosniaks, as we have seen, are not willing to allow for additional rights to Serbs or Croats.

One would expect war experience to be a salient factor, but the effects are somewhat contradictory. While those who have participated in combat or been wounded during the war do not express a higher degree of social distance, refugee status does result in less tolerance – among the Serbs. Since the refugee contingent in our case is considerably higher among Serbs than among Bosniaks or Croats, this will have consequences for the over-all response pattern of the Serbs.

Returning to the issue of whether social distance might be an effect of the war, it is interesting to compare the studies from 1996 and 1999. It turns out that three years later the degree of social distance is, in fact, lower. Common to all groups, however, is that views on intermarriage remain the same.

DEMOCRACY AND ATTITUDES TOWARDS THE WEST

An important goal of the international community has been to further democracy.^[5] This has been done through media policies and electoral procedures, as well as by direct intervention, when non-suitable politicians have been ousted or not been permitted to participate in political life. Judging from the surveys, it seems that the problem in Bosnia and Herzegovina is not so much a lack of democratic attitudes. A large majority of the respondents, regardless of ethnic affiliation, are in favour of a market economy, rule of law, fair elections or a free press. The point is, however, that they do not trust their leaders. Apparently, the international community has not, in spite of its efforts, been able to convince ordinary Bosnians that they could really trust politicians or institutions.

At the same time, there is a wide-spread scepticism towards the involvement of the international community. In the 1996 survey most

^[5] On the failure of the policies of the International Community, see e.g. Chandler 1999 and Knaust & Martin 2003.

people welcomed the foreign military presence, and in fact, both Croats and Serbs pleaded for a general disarmament in the region, in contrast to the Bosniaks, who had a positive view on the US policy of strengthening the Bosnian army. However, there was a rather high degree of distrust towards the foreigners. Many respondents felt that the international community or the "West" did not understand the situation in Bosnia, that they treated the country as backward, and were even acting against the interests of their people. The same questions were put in 1999 and the results are similar. A majority of Croats and Serbs, and a fairly large part of the Bosniaks are of the opinion that the international community has misunderstood the real conditions in their country, and treat them as a backward people.

DISCUSSION

The results of the two surveys indicate that the coexistence between ethnic groups in Bosnia and Herzegovina is precarious. Bosniaks, Croats, and Serbs are often highly divided in their views on crucial aspects of Bosnian society and the political system. Moreover, their attitudes differ from the official perceptions of the international community.

At first, the three major groups in Bosnia favour solutions which are contrary to the Dayton Agreement. Bosniaks want a unitary state, while Serbs and Croats to a large extent would prefer to join their respective homelands.

Second, among Serbs and Croats, there is a high degree of distrust towards the Tribunal in The Hague. There is also a fairly large scepticism towards the International Community, which is characterized as arrogant and ignorant.

Third, the general view of a multi-ethnic society is from a Western point of view very specific, favouring a certain degree of cultural segregation. It also turns out that the language issue is sensitive and in practice very difficult to solve.

According to these data, the reconciliation which the international community is officially trying to promote is faced with difficulties, due to values and attitudes in the population.

What does this mean? If one presumes that disagreements and distrust primarily are the result of nationalist propaganda and war, it is of course natural to continue with the kind of institution-building that has been going on since 1995. However, it seems that at least some of these

attitudes cannot be explained as a result of manipulation or misperceptions, but, rather, reflect attitudes and views that are genuinely felt, and which are not necessarily created by cynical politicians. One reason the thesis of manipulation is not wholly credible is that those who have nationalist views, or show a greater tendency to social distance, do not differ from others in terms of reading newspapers or watching TV.

Moreover, certain political opinions are not automatically dependent on ethnocentric or chauvinist attitudes. For example, there is a correlation between Croat and Serb views on the future of Bosnia and measures of national exclusiveness or ethnic distance, but the relationship is not very strong, which means that people who are not nationalist-minded also subscribe to these views.

The international community has used the public profession of belief in Dayton as a yardstick of democratic and non-nationalist attitudes, as if the agreement itself represented the only possible solution. After all, it might be recalled that totally different proposals were put forward by the international community, both before and during the war, from a cantonal system to the idea of a federation of three republics. The strange and hyper-institutionalized Bosniak-Croat federation inaugurated in 1994 and later confirmed at Dayton, was a result of US pressure to stop the war between two of its allies, rather than an affirmation of Croat or Bosniak interests, not to mention a resolution of the Bosnian conflict. Originally supposed to be part of a confederation with Croatia, an idea which was quietly forgotten in Dayton, it is a political construct which continuously produces tensions.

The point is not to argue for dissolution of the common state or to excuse war and atrocities, only to say that in a society of this kind it would be natural to satisfy the legitimate interests of all groups. The suggestion that a third, Croatian entity, would mean the beginning of the end of Bosnia and Herzegovina is not entirely convincing, since the existence of the state is ultimately based on international protection. In fact, a tripartite solution would at least in theory make it easier to form a more efficient central government, as it would safeguard the interests of all three communities and make them explicit.

Instead, there are signs that the international community would favour a revision of the Dayton agreement, in the direction of a more centralized state. Not only would such a programme mobilize the ethnic groups on nationalist platforms; it would be contrary to basic European documents on national and minority rights. The only possible argument would be that

according to the international community, Croats and Serbs in Bosnia and Herzegovina, and maybe even Bosniaks, are not really what they think they are.

The international community has regarded post-Dayton Bosnia primarily as a case of conflict resolution and reconciliation with international assistance, often understood as an issue of attitude change. It seems one would have to recognize the real differences and conflicts that do exist, and understand them as contradictory goals produced by a complex process of nation-building, rather than as a result of the promotion of false ideologies. There are, after all, three distinct ethnic communities living in Bosnia. One may regret the fact that, due to historical circumstances, there never developed a common Bosnian identity, but one cannot ignore it.

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

APPENDIX

Different schools/classes [1996]		Ethnic Affiliation		
Education		Serb	Croat	Bosniak
Primary	Strongly agree	41,9%	27,8%	1,5%
	Mainly agree	26,1%	40,0%	3,1%
	Mainly disagree	7,9%	13,5%	23,0%
	Strongly disagree	17,7%	17,1%	72,4%
	N	203	245	196
Secondary	Strongly agree	31,6%	27,8%	1,1%
	Mainly agree	26,5%	38,2%	1,8%
	Mainly disagree	11,7%	17,8%	17,1%
	Strongly disagree	23,6%	14,0%	78,9%
	N	751	579	615
Higher	Strongly agree	26,3%	27,6%	2,7%
	Mainly agree	29,2%	35,9%	
	Mainly disagree	12,3%	17,9%	12,7%
	Strongly disagree	25,4%	17,2%	82,7%
	N	236	145	150

Official language should be Bosnian [1996]		Ethnic Affiliation		
Education		Serb	Croat	Bosniak
Primary	Strongly agree	1,0%	2,4%	87,2%
	Mainly agree	,5%	4,9%	9,2%
	Mainly disagree	4,9%	18,0%	1,5%
	Strongly disagree	91,6%	73,1%	2,0%
	N	203	245	196
Secondary	Strongly agree	1,3%	4,7%	85,0%
	Mainly agree	,9%	5,4%	10,2%
	Mainly disagree	5,6%	15,2%	1,8%
	Strongly disagree	90,9%	72,7%	1,8%
	N	751	579	615
Higher	Strongly agree	2,1%	4,1%	76,7%
	Mainly agree	1,3%	2,8%	14,0%
	Mainly disagree	8,9%	14,5%	4,7%
	Strongly disagree	83,5%	77,2%	2,7%
	N	236	145	150

In Your opinion, are Bosnian, Croatian and Serbian, one or several languages? [1999]	Bosniak	Croat	Serb
	Col %	Col %	Col %
Education			
Primary			
The same language	29,6%	12,2%	41,0%
The same language but with certain differences	60,9%	20,4%	45,2%
Three different but similar languages	8,2%	46,9%	10,1%
Three totally different languages	1,3%	20,4%	3,7%
N	304	245	188
Secondary			
The same language	26,8%	9,3%	37,4%
The same language but with certain differences	62,2%	27,2%	48,9%
Three different but similar languages	8,3%	43,1%	12,9%
Three totally different languages	2,6%	20,3%	,9%
N	503	591	583
Higher			
The same language	32,9%	9,2%	39,4%
The same language but with certain differences	57,6%	29,8%	44,9%
Three different but similar languages	9,4%	39,7%	14,6%
Three totally different languages		21,4%	1,0%
N	85	131	198

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Organization of the Bosnian state [1996]		Ethnic Affiliation		
Education		Serb	Croat	Bosniak
Primary	Central government	,5%	2,6%	70,4%
	Regional autonomy		1,7%	8,4%
	Two entities	4,6%	7,8%	18,4%
	Three entities	4,6%	35,5%	2,2%
	Partitioned	90,2%	52,4%	,6%
	N	194	231	179
Secondary	Central government	,9%	2,3%	68,6%
	Regional autonomy	1,1%	4,6%	15,4%
	Two entities	4,1%	6,6%	12,2%
	Three entities	7,2%	34,9%	3,2%
	Partitioned	86,7%	51,6%	,5%
	N	738	562	564
Higher	Central government	1,8%	2,8%	50,0%
	Regional autonomy	1,8%	4,2%	33,8%
	Two entities	14,0%	8,4%	10,8%
	Three entities	9,6%	37,1%	3,8%
	Partitioned	72,8%	47,6%	1,5%
	N	228	143	130

Proud of being citizen of Bosnia [1996]		Ethnic Affiliation		
Education		Serb	Croat	Bosniak
Primary	Strongly agree	4,4%	10,3%	92,3%
	Mainly agree	12,3%	28,9%	7,7%
	Mainly disagree	7,9%	26,0%	
	Strongly disagree	75,4%	34,7%	
	N	203	242	196
Secondary	Strongly agree	7,6%	7,8%	83,6%
	Mainly agree	11,4%	26,5%	14,8%
	Mainly disagree	8,5%	34,2%	,8%
	Strongly disagree	72,5%	31,6%	,8%
	N	737	567	610
Higher	Strongly agree	9,3%	13,9%	78,4%
	Mainly agree	17,2%	29,9%	18,9%
	Mainly disagree	14,5%	20,4%	1,4%
	Strongly disagree	59,0%	35,8%	1,4%
	N	227	137	148

Bosniaks dominant nation in Bosnia [1996]		Ethnic Affiliation		
Education		Serb	Croat	Bosniak
Primary	Strongly agree	5,7%	5,1%	40,4%
	Mainly agree	3,6%	12,0%	30,3%
	Mainly disagree	9,3%	19,7%	17,4%
	Strongly disagree	81,3%	63,2%	11,8%
	N	193	234	178
Secondary	Strongly agree	3,0%	6,6%	40,3%
	Mainly agree	3,0%	11,9%	31,0%
	Mainly disagree	12,9%	21,7%	18,9%
	Strongly disagree	81,0%	59,9%	9,8%
	N	727	563	571
Higher	Strongly agree	3,1%	7,7%	35,8%
	Mainly agree	8,8%	14,0%	23,9%
	Mainly disagree	22,9%	23,8%	26,9%
	Strongly disagree	65,2%	54,5%	13,4%
	N	227	143	134

What would, in Your opinion, an ideal multi-ethnic society look like? [1999]	National Affiliation		
	Bosniak Col %	Croat Col %	Serb Col %
Elementary School			
Cultural Segregation ("Millet")	64,7 %	85,5 %	82,8 %
Cultural Preservation/Mixed Marriages	23,1 %	10,2 %	10,0 %
Ethnic Identity Unimportant	12,2 %	4,3 %	7,2 %
N	303	235	180
Secondary School			
Cultural Segregation ("Millet")	48,7 %	79,2 %	80,0 %
Cultural Preservation/Mixed Marriages	29,1 %	15,2 %	13,3 %
Ethnic Identity Unimportant	22,2 %	5,6 %	6,7 %
N	509	591	570
Higher			
Cultural Segregation ("Millet")	36,4 %	68,5 %	73,5 %
Cultural Preservation/Mixed Marriages	36,4 %	22,0 %	15,5 %
Ethnic Identity Unimportant	27,3 %	9,4 %	11,0 %
N	88	127	200

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Coexistence/Cultural Segregation (cf. Ottoman *Millet* system):

”A society where several ethnic groups are living together in harmony, but do not mix. Every group preserves its culture and mixed marriages are uncommon.”

Coexistence/Cultural Preservation/Mixed Marriages (cf. Socialist Yugoslavia):

”A society where several ethnic groups are living together; everyone preserving its culture, but mixed marriages are common.”

Coexistence/Ethnic Identity Unimportant (cf. view in the West; ”multi-ethnic society”).

”A society where ethnic identity is increasingly unimportant. People mix freely and mixed marriages are common”.

The Future of Bosnia [1999]		Ethnic Affiliation		
Partial Table		Bosniak	Croat	Serb
Primary		Col %	Col %	Col %
Republika Srpska should be a part of Serbia	Strongly agree	2,9%	49,5%	71,4%
Herceg Bosna should be a part of Croatia	Strongly agree	1,3%	69,1%	28,7%
Bosnia and Hercegovina should be a unitary republic, the Federation and RS should be abolished	Strongly agree	86,8%	16,2%	1,6%
		314	210	185
Secondary				
Republika Srpska should be a part of Serbia	Strongly agree	1,5%	38,4%	55,1%
Herceg Bosna should be a part of Croatia	Strongly agree	1,0%	55,2%	24,9%
Bosnia and Hercegovina should be a unitary republic, the Federation and RS should be abolished	Strongly agree	81,3%	13,5%	2,5%
		520	526	555
Higher				
Republika Srpska should be a part of Serbia	Strongly agree	2,3%	30,9%	49,2%
Herceg Bosna should be a part of Croatia	Strongly agree	2,3%	40,5%	25,0%
Bosnia and Hercegovina should be a unitary republic, the Federation and RS should be abolished	Strongly agree	80,2%	19,4%	2,1%
		88	110	193

My people has only conducted defensive wars [1999]	Ethnic Affiliation		
	Bosniak	Croat	Serb
Primary			
Strongly agree	84,9%	87,7%	84,9%
Somewhat agree	13,8%	9,4%	10,9%
Somewhat disagree	,6%	2,5%	2,6%
Strongly disagree	,6%	,4%	1,6%
N	311	244	192
Secondary			
Strongly agree	80,0%	76,2%	72,4%
Somewhat agree	17,0%	19,1%	21,1%
Somewhat disagree	1,3%	4,1%	5,1%
Strongly disagree	1,7%	,5%	1,4%
N	519	585	588
Higher			
Strongly agree	73,3%	72,4%	78,0%
Somewhat agree	19,8%	25,2%	19,0%
Somewhat disagree	4,7%	1,6%	2,5%
Strongly disagree	2,3%	,8%	,5%
N	86	127	200

My people have suffered more throughout history than other peoples [1999]	Ethnic Affiliation		
	Bosniak	Croat	Serb
Education			
Primary			
Strongly agree	74,3%	73,0%	79,9%
Somewhat agree	22,5%	22,5%	17,0%
Somewhat disagree	2,3%	4,5%	2,6%
Strongly disagree	1,0%		,5%
N	307	244	194
Secondary			
Strongly agree	61,9%	68,8%	72,6%
Somewhat agree	27,9%	23,1%	21,4%
Somewhat disagree	5,6%	6,4%	5,1%
Strongly disagree	4,6%	1,7%	,9%
N	501	576	583
Higher			
Strongly agree	57,6%	53,2%	73,4%
Somewhat agree	25,9%	31,5%	23,1%
Somewhat disagree	10,6%	11,3%	2,5%
Strongly disagree	5,9%	4,0%	1,0%
N	85	124	199

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

My people is not perfect, but its cultural tradition is superior to others [1999]	Ethnic Affiliation		
	Bosniak	Croat	Serb
Education			
Primary			
Strongly agree	58,9%	63,1%	74,5%
Somewhat agree	28,5%	31,1%	20,8%
Somewhat disagree	8,3%	5,4%	3,1%
Strongly disagree	4,3%	,4%	1,6%
N	302	241	192
Secondary			
Strongly agree	45,5%	56,6%	68,8%
Somewhat agree	31,7%	32,0%	24,9%
Somewhat disagree	14,0%	8,4%	4,7%
Strongly disagree	8,8%	3,0%	1,6%
N	499	572	574
Higher			
Strongly agree	40,7%	39,5%	67,7%
Somewhat agree	34,6%	42,7%	27,8%
Somewhat disagree	12,3%	12,9%	3,0%
Strongly disagree	12,3%	4,8%	1,5%
N	81	124	198

What do you think about the War Crimes Tribunal in the Hague? [1999]	Ethnic Affiliation		
	Bosniak	Croat	Serb
	Col %	Col %	Col %
Education Primary			
A trial is a precondition for a just peace and normal relations	99,3%	67,5%	66,2%
It is better to forget and go on living	,7%	32,5%	33,8%
	302	203	133
Secondary			
A trial is a precondition for a just peace and normal relations	98,1%	66,8%	73,0%
It is better to forget and go on living	1,9%	33,2%	27,0%
	525	488	389
Higher			
A trial is a precondition for a just peace and normal relations	98,8%	73,8%	70,1%
It is better to forget and go on living	1,2%	26,2%	29,9%
	86	107	144

Do you think that the Hague tribunal against war criminals will be fair? [1999]		Ethnic Affiliation		
		Bosniak	Croat	Serb
Education		Col %	Col %	Col %
Primary				
	Yes	86,9%	18,3%	16,0%
	No	13,1%	81,7%	84,0%
N		289	224	175
Secondary				
	Yes	86,1%	21,1%	15,3%
	No	13,9%	78,9%	84,7%
N		489	551	504
Higher				
	Yes	80,5%	31,7%	16,5%
	No	19,5%	68,3%	83,5%
N		82	120	170

Do You believe that Croats, Muslims and Serbs will be able to live in peace, or do You think that the harm caused by the war has forever made a life together in peace impossible? [1999]				
Partial Table		Ethnic Affiliation		
Education		Muslim/ Bosnia	Croat	Serb
Primary/Less	Possible	85,7%	33,3%	16,4%
	Total N	307	234	165
Secondary	Possible	89,1%	37,2%	25,2%
	Total N	506	548	493
Higher	Possible	82,6%	48,2%	28,0%
	Total N	86	110	175

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Do you think one should forgive those who have tortured and killed your countrymen? [1999]		Ethnic Affiliation		
		Bosniak	Croat	Serb
Education				
Primary/Less	No, one should never forgive	74,2%	46,9%	71,4%
	Yes, one should forgive and forget	2,2%	10,2%	2,1%
	One should forgive, but must not forget	23,7%	42,9%	26,6%
		325	245	192
Secondary	No, one should never forgive	75,1%	46,3%	68,8%
	Yes, one should forgive and forget	2,1%	8,6%	2,3%
	One should forgive, but must not forget	22,8%	45,1%	28,9%
		527	592	577
Higher	No, one should never forgive	77,0%	37,3%	61,8%
	Yes, one should forgive and forget	2,3%	7,1%	3,0%
	One should forgive, but must not forget	20,7%	55,6%	35,2%
		87	126	199

Social Distance [1999]		Ethnic Affiliation		
		Bosniak	Croat	Serb
Partial Table				
Education				
Primary				
Croat living in my village or town	Yes	93,9%		37,9%
Croat as a work-mate	Yes	87,9%		23,4%
Croat as a friend	Yes	65,3%		13,2%
Croat as husband or wife	Yes	16,7%		5,9%
Muslim living in my village or town	Yes		40,3%	32,6%
Muslim as a work-mate	Yes		40,0%	20,2%
Muslim as a friend	Yes		22,5%	9,2%
Muslim as husband or wife	Yes		5,1%	3,2%
Serb living in my village or town	Yes	81,9%	48,9%	
Serb as a work-mate	Yes	73,5%	51,4%	
Serb as a friend	Yes	48,6%	33,2%	
Serb as husband or wife	Yes	11,4%	7,0%	
Secondary				
Croat living in my village or town	Yes	95,6%		55,1%
Croat as a work-mate	Yes	95,0%		49,9%
Croat as a friend	Yes	84,7%		31,3%
Croat as husband or wife	Yes	39,3%		11,7%
Muslim living in my village or town	Yes		49,4%	44,5%
Muslim as a work-mate	Yes		50,8%	38,9%
Muslim as a friend	Yes		33,6%	20,3%
Muslim as husband or wife	Yes		8,6%	6,1%
Serb living in my village or town	Yes	90,7%	58,2%	
Serb as a work-mate	Yes	86,9%	61,3%	
Serb as a friend	Yes	64,6%	43,4%	
Serb as husband or wife	Yes	31,5%	14,2%	
Higher				
Croat living in my village or town	Yes	91,2%		60,2%
Croat as a work-mate	Yes	92,3%		60,7%
Croat as a friend	Yes	87,1%		32,3%
Croat as husband or wife	Yes	59,8%		14,7%
Muslim living in my village or town	Yes		69,4%	49,2%
Muslim as a work-mate	Yes		68,3%	48,1%
Muslim as a friend	Yes		45,5%	24,3%
Muslim as husband or wife	Yes		16,2%	8,8%
Serb living in my village or town	Yes	94,4%	72,8%	
Serb as a work-mate	Yes	89,9%	75,0%	
Serb as a friend	Yes	75,0%	56,0%	
Serb as husband or wife	Yes	45,6%	19,8%	

WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVIN

The West has not understood the real conditions in our country [1999]		Ethnic Affiliation		
Partial Table		Bosniak	Croat	Serb
Education				
Primary	Strongly agree	46,9%	64,2%	65,6%
	Total N	290	229	186
Secondary	Strongly agree	46,0%	58,2%	69,9%
	Total N	526	596	569
Higher	Strongly agree	43,8%	64,7%	75,0%
	Total N	89	133	200

The West is acting against the interests of our people [1999]		Ethnic Affiliation		
Partial Table		Bosniak	Croat	Serb
Education				
Primary	Strongly agree	16,0%	54,3%	70,1%
	Total N	294	230	187
Secondary	Strongly agree	19,0%	46,3%	64,5%
	Total N	501	575	564
Higher	Strongly agree	19,3%	44,5%	52,6%
	Total N	88	128	194

The West is treating us as a backward people [1999]		Ethnic Affiliation		
Partial Table		Bosniak	Croat	Serb
Education				
Primary	Strongly agree	31,9%	56,9%	74,1%
	Total N	295	232	185
Secondary	Strongly agree	34,7%	58,9%	74,9%
	Total N	522	593	561
Higher	Strongly agree	34,1%	57,3%	68,9%
	Total N	91	131	193

LITERATURE

- Botev, Nikolai. 1994. "Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia, 1962 to 1989." *American Sociological Review* 59:461-480.
- Bougarel, Xavier. 1996. *Bosnie, anatomie d'un conflit*. Paris: La Découverte.
- Burg, Steven L. and Paul S. Shoup. 1999. *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*. New York; London: M.E. Sharpe.
- Calic, Marie-Janine. 1995. *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina. Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Chandler, David. 1999. *Bosnia. Faking Democracy After Dayton*. London; Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Green, Donald P. and Rachel L. Seher. 2003. "What Role does Prejudice play in Ethnic Conflict?" *Annual Review of Political Science* 6:509-531.
- Gustavsson, Sven. 2009. *Standard language differentiation in Bosnia and Herzegovina: grammars, language textbooks, readers*. Uppsala: Hugo Valentin Centre [Centre for Multiethnic Research], Uppsala University.
- Kent, Sarah A. 1997. "Writing the Yugoslav Wars: English-Language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History." *The American Historical Review* 102:1085-1114.
- Knaust, Gerald and Felix Martin. 2003. "Lessons from Bosnia and Herzegovina. Travails of the European Raj." *Journal of Democracy* 14:60-74.
- Petrović, Ruža. 1985. *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Stavrianos, L.S. 2000. *The Balkans since 1453*. London: Hurst & Company.
- Vladisavljević, Nebojša. 2002. "Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985-1988." *Europe-Asia Studies* 54:771-790.

Кјел Магнусон
Ванредни професор
Центар Хуго Валентин
Универзитет у Упсали
Шведска

КАКВА ДРЖАВА? СТАВОВИ БОШЊАКА, ХРВАТА И СРБА О КАРАКТЕРУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Сажетак: Чланак је заснован на налазима из два социолошка истраживања која су проведена у Босни и Херцеговини 1996. и 1999. године. Показало се да су ставови Бошњака, Хрвата и Срба о карактеру заједничке државе често веома конфликтни и другачији него званична перцепције међународне заједнице. Тврди се да одрживо рјешење босанског проблема не може занемарити питање етничке припадности и потребу за институционалном структуром која ће експлицитно признати чињеницу да то није обична нација-држава. Иако постоје краткорочна објашњења за насиље у Босни, та ситуација је крајњи исход сложеног и закашњелог процеса изградње нације. Дакле, Босна је данас суочена са истом дилемом као и прије рата: како изградити легитимну државу у ситуацији у којој не постоји заједнички идентитет и ниједна етничка група не представља већину.

Кључне ријечи: национална држава, изградња нације, етничка припадност, институционална структура, ставови

Биљана Милошевић-Шошо
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву
Босна и Херцеговина

Оригинални научни рад
УДК: 343.85:316.774(497.6)

ПОЈАМ КРИМИНАЛИТЕТА И ЊЕГОВА ТРАНСПАРЕНТНОСТ У БИХ

Сажетак: *Криминалитет је као комплексна друштвена појава проузрокована бројним факторима који зависе од субјекта, врсте дјела и средине у којој је почињено дјело, односно, средине из које субјекат потиче. У раду је, као дијелу једног обимнијег и исцрпнијег истраживања социопатолошких појава у БиХ указана пажња овом проблему анализирајући његову заступљеност у босанскохерцеговачким листовима (Јутарњи лист, Дневни аваз, Глас Српске) уз претпоставку да БиХ не заостаје за остатком свијета када је ријеч о овој појави. С обзиром на свеукупну ситуацију на простору БиХ, разматра видљивост криминалитет у својим различитим појавним облицима и као таква социопатолошка појава све више заокупља медијску пажњу. Велики број анализираних текстова о криминалу у поменутом три дневна листа су индикатор да је у БиХ, криминално дјеловање веома раширено у својим најактуелнијим појавним облицима.*

Кључне ријечи: *Криминалитет, врсте криминалитета, штампани медији, БиХ*

Криминалитет је комплексна друштвена појава проузрокована бројним факторима који зависе од субјекта, врсте дјела и средине у којој је почињено дјело, односно, средине из које субјекат потиче. Сви облици криминалитета су на неки начин, облик насиља. Природа криминалних дјела је извор настанка криминалне радње и свако почињено кривично дјело има формални и материјални карактер што представља суштину појавног облика криминала: формални аспект указује нам да је поменуто дјело људска активност која се односи на кршење законски прописаних норми, и материјални аспект представља садржај почињене кривичне радње. Он показује угрожавање друштвених вриједности које су законски заштићене. (Б.Ковачевић; Р.Перић, 2009:85). Као друштвена појава, криминал се манифестује у вршењу друштвено опасних радњи, за које су законом предвиђене санкције. Свако друштво има изграђен систем мјера за сузбијање криминала које се дијеле на превентивне и репресивне. Превентивне мјере служе за уклањање узорака криминала,

а репресивне се односе на починиоце кривичних дјела. Криминал, као девијантна појава је у сталном порасту, а према статистичким подацима УН-а, у задње двије деценије двадесетог вијека, криминал се повећао за 3-5% годишње како у развијеним земљама, тако и у сиромашним. Урбане средине погодују развоју криминала, који се најчешће јавља у облику привредног криминала, пљачки, разбојништава, политичког криминала, вандализма над приватним и јавним објектима и сл. У социолошком смислу, анализирање криминала, значи, препознати његов утицај на друштво као и његове узроке које су довеле до појаве криминала. Један број индивидуа у друштву увијек тежи задовољењу својих потреба и циљева кршећи постојеће друштвене норма, које опет нису резултат свих његових чланова, што води ка њиховом рушењу. Узроци криминалног понашања су економске, политичке, социјалне, културне природе, а ту су и индивидуална својства личности као што су карактер, интелигенција и сл. Економска нестабилност је један од преовладавајућих фактора за развој криминала, мада у одређеним ситуацијама чак и економска стабилност може погодовати развоју криминала, што је случај са САД-ом, јер велика концентрација становништва омогућава развој истог, затим, неприлагођеност захтјевима рада усљед велике конкуренције ствара сиромашно становништво које се окреће криминалним радњама и сл. Политички фактори се односе на појаву корупције која потиче од власти, што представља модел понашања и за остатак становништва. Социјални фактори су синтеза економских и политичких фактора, док културни фактори обухватају све негативности у друштву које се јављају усљед поремећаја постојећег система вриједности и насилног наметања неких новим стандарда и правила живота. С обзиром на свеукупну ситуацију на простору БиХ, криминалитет у својим различитим појавним облицима је веома раширен и с тога заокупља медијску пажњу. То потврђију и добијени подаци радећи анализу штампе три дневна листа у БиХ.

У емипријском истраживању анализирани су садржаји три дневна листа у БиХ, и то: Глас Српске, Дневни аваз и Јутарњи лист у периоду од 1.06.-31.08.2009.године. Узорак је био пројектован на 218 примјерака дневних листова Глас Српске, Дневни аваз и Јутарњи лист у поменутом периоду, односно, анализирана су 73 (33,5%) примјерка Гласа Српске, 82 (37,6%) примјерка, Дневног аваса и 63 (28,9%) примјерка и Јутарњег листа. Неопходно је напоменути да лист Глас Српске у дане викенда излази као двоброј, а да Јутарњи лист за поједне празнике излази и као двоброј и као троброј (табела 1).

Табела 1: Приказ узорка истраживања

Назив листа	Број	%	Укупно
Глас Српске	73	33.5	33.5
Дневни аваз	82	37.6	71.1
Јутарњи лист	63	28.9	100.0
Укупно	218	100.0	

Велики број анализираних текстова о криминалу у сва три дневна листа су индикатор да је у БиХ, криминално дјеловање веома раширено у својим најактуелнијим појавним облицима. Теме о криминалу су обрађене у 192 текста (89,7%) од укупног узорка. (табела 2). У Гласу Српске је 70 таквих текстова или 95.9%, у Дневном авазу је 69 примјера или 85.2% и у Јутарњем листу су 53 наслова који говоре о „актуелности“ теме, односно ове социопатолошке појаве.

Табела 2: Присуство текстова уз узорка о криминала

Присуство наслова о криминалу	Број	%	Валидан %	Укупно
има	192	88.1	89.7	89.7
нема	22	10.1	10.3	100.0
Укупно	214	98.2	100.0	-
Недостајући наслови	4	1.8	-	-
Укупно	218	100.0	-	-

Табела 3: Заступљеност текстова о криминалу по дневним листовима

Назив листа	Постојање текстова о криминалу у узорку		АС
	Има	Нема	
Глас Српске	70 95.9%	3 4.1%	1.04
Дневни аваз	69 85.2%	12 14.8%	1.15
Јутарњи лист	53 88.3%	7 11.7%	1.12

Дакле, добијени резултати потврђују да је у БиХ, криминал, сам по себи раширена, сложена друштвена појава и јавља се као узрочник или пратилац низа других социопатолошких појава. Нестабилна економска ситуација, висока стопа незапослености, развијена корупција, представљају одличну подлогу у БиХ за цвјетање криминала и једна је од социопатолошких појава код које се занемарује национална припадност, с обзиром да у већини ситуација посегнуто за криминалним дјеловањем усљед обезбјеђења егзистенције. (табела 3)

Под привредним криминалитетом се подразумева свака повреда прописа у привредном или финансијском пословању. Криминолошке и социолошке дисциплине овај појам сагледавају шире од правног тумачења, јер укључују и привредне преступе и прекршаје у функционисању система, актове усмјерене ка материјалним добрима и имовинским деликтима, поред кривичних дјела. То подразумева деликвенцију физичких и правних лица у области финансијско-правног пословања. Главним разлозима за настанак и развој привредног криминала сматрају се актуелни економски, социјални и шири друштвени услови савремених, цивилизацијских кретања. Веома динамичне појаве, многобројни друштвени проблеми, ратни и постратни период и економске кризе на нашим просторима посљедњих година довели су до ширења обима и облика привредног криминала.

Привредни криминалитет се може разврстати у неколико категорија: у деликте злоупотребе моћи-положаја и овлаштења, у деликте корупције и деликте недозвољене трговине. У пракси се привредни криминал манифестује кроз нелегално проведenu приватизацију, намјерно изазивање стечајног поступка одређених предузећа, стварање привредног монопола и сл.

Ставови аутора у текстовима са садржајем о привредном криминалу: са изразито негативним ставом је 27 примјера (37.0%), са негативним ставом имамо је 30 примјера (41.1%), са неутралним ставом је 13 примјера (17.8%) и са позитивним ставом је 3 примјера (4.1%). (табела 4)

Табела 4: Ставови аутора у дневним новинама према привредном криминалу

Интезитет ставова аутора у текстовима узорка о привредном криминалу			Валидан %	Укупно
Изразито негативан	27	12.4	37.0	37.0
негативан	30	13.8	41.1	78.1
неутралан	13	6.0	17.8	95.9
позитиван	3	1.4	4.1	100.0
Укупно	73	33.5	100.0	-
Недостајући наслови	145	66.5	-	-
Укупно			-	-

У Гласу Српске је 13 текстова са овом садржином и са изразито негативним ставом аутора или 44.8%, са негативним ставом аутора је 11 примјера или 37.9% и са неутралним ставом је 5 примјера или 17.2%. Најоштрији став је такође евидентан ($AC= 1.72$). У Дневном авазу је 8 текстова са изразито негативним ставом аутора или 33.3%, са негативним ставом је 9 примјера или 37.5%, са неутралним ставом је 4 примјера или 16.% и са позитивним ставом је 3 примјера или 12.5% Текстови са позитивним ставом се односе на презентовање резултата око подузимања мјера за успјешно сузбјање ове појаве. ($AC= 2.08$). У Јутарњем листу је 6 примјера са изразито негативним ставом аутора или 30.0%, са негативним ставом је 10 текстова или 50.0% и са неутралним ставом је 4 примјера или 20.0% ($AC=1.90$). (табела 5).

Табела 5: Ставови аутора у текстовима о привредном криминалу по дневним листовима

Назив листа	Интезитет ставова аутора у текстовима са садржајем о привредном криминалу у узорку				АС
	Изразито негативан став	Негативан став	Неутралан став	Позитиван став	
Глас Српске	13 44.8%	11 37.9%	5 17.2%	0 0%	1.72
Дневни аваз	8 33.3%	9 37.5%	4 16.7%	3 12.5%	2.08
Јутарњи лист	6 30.0%	10 50.0%	4 20.0%	0 0%	1.90

Као што је то већ и поменуто, ратни и постратни период и економске кризе на нашим просторима посљедњих година довели су до ширења обима и облика привредног криминала. Генерално је, оштро осуђен као појава у цијелој БиХ, што се види према броју негативних ставова у текстовима који говоре о привредном криминалу. Јасно је постоји добра воља и намјера владајућих институција у БиХ за спречавање истог, што показују, мањински заступљени, текстови са позитивним ставом аутора, који описују успјешно разоткривање и спречавање овог облика криминала.

Пљачке су један од облика имовинског деликта које одликује незаконито присвајање туђе покретне или непокретне имовине. Најчешће се обављају по трговачким објектима, у затвореним просторијама, саобраћајним средствима, а према начину извршења најбројније су ткз. цепне крађе. С обзиром на вриједности, вријеме и начин извршења, пљачке могу бити ситне, обичне, тешке и разбојничке. Извршиоци ових кривичних дјела обично одузимају новац, оружје, вриједну техничку робу, возила, умјетнине и драгоцјености.

У Гласу Српске је 21 текст са изразито негативним ставом аутора о овој појави или 32.3%, са негативним ставом је 29 примјера или 44.6% и са неутралним ставом је 15 примјера или 23.1%. Изражен је и изузетно критички став према овом облику девијантне појаве (АС=1.91). У Дневном авазу је 6 текстова са изразито негативним ставом или 9.2%, са негативним ставом је 23 примјера или 35.4%, са неутралним ставом је 15 текстова или 23.1% и један примјер је са позитивним ставом или 1.5%.

Односи се на приказивање успјешног спречавања покушаја пљачке (АС=2.48). У Јутарњем листу нема примјера са изразито негативним и позитивним ставом аутора, а изражен је прилично неутралан став према пљачкама као раширеној девијантној појави (АС=2.73). Са негативним ставом је 13 примјера или 26.5% и са неутралним ставом је 36 текстова или 73.5%. (табела 6)

Табела 6: Ставови аутора у текстовима о пљачкама по дневним листовима

Назив листа	Интезитет ставова аутора у текствима са садржајем о пљачкама у узорку				АС
	Изразито негативан став	Негативан став	Неутралан став	Позитиван став	
Глас Српске	21 32.3%	29 44.6%	15 23.1%	0 0%	1.91
Дневни аваз	6 9.2%	23 35.4%	35 53.8%	1 1.5%	2.48
Јутарњи лист	0 0%	13 26.5%	36 73.5%	0 0%	2.73

И овај облик криминала, је један о раширенинијих на простору БиХ, и најчешће се појављује као пратећи облик неких других криминалних активности. Подразумјева се да је негативно окарактерисан, изузев једног примјера текста са позитивним ставом на подручју ФБиХ, који описује успјешно спречавање ове криминогене активности. Мотиви за то су већ претходно поменути, од обезбјеђења материјалне добити, па до психичких особина извршиоца ових дјела.

Један од најтежих облика криминалитета је малољетнички криминал/преступништво. У савременим кретањима ове друштвене појаве примјетне су тенденције повећања процента присутности малољетничког криминала ако се у цјелости сагледа криминал као друштвено девијантна појава. Заступљеност малољетничког криминала у криминалитету генерално, разликује се од државе до државе, али се претежно креће од 20-25%. Малољетници најчешће врше имовинске деликте, дјела пљачке и то заузима око 50% у цјелокупном криминалитету као појави. За малољетнички криминал својствени су деликти насиља како појединачног, тако и колективног. Такође, евидентно је и формирање и функционисање малољетничких банди, који су опет један посебан облик преступничког понашања са посебним системом вриједности и врстом понашања. Разлози на настанак и

развој малољетничког криминалитета су веома широки као и теорије које се баве објашњењем истог почевши од биопсихолошких, преко социолошких, које посебно издвајају породичне ситуације, миграције, вршњаке, васпитнообразовне институције, слободно вријеме, масовне медије као главне факторе за подстицај малољетничког криминала. Када се говори о малољетничком криминалитету у социолошком смислу, значајна је из разлога што је валидан индикатор поремећених односа у друштву, неких непремостивих социјалних, политичких или културних баријера. Не постоји ниједно друштво у коме ова девијација није забиљежена, па чак и у оним гдје је животни стандард јако висок, попут земаља Запада.. То потврђује да и земље са развијеним моделом функционисања мултиетничког друштва, не могу спријечити настанак ове појаве и да узроке за исту треба тражити у неким другим ситуацијама, а не у начину функционисања међунационалних/ међуетничких релација. Под узроцима малољетничког криминалитета најчешће подразумевамо спољашње факторе који утичу на такво, преступничко понашање малољетних лица, а групишу се у неколико категорија: наслијеђе, психолошки фактори, психопатолошки фактори, социјални узроци, економски узроци, миграциона стања и медијски узроци. (Б.Ковачевић; Р.Перић,2009:95) Мотиви за малољетнички криминал леже у факторима личне природе, који их „нагоне“на свјесно и намјерно преступништво. Најчешћи мотиви за овај облик деликвенције јесу жеља за доказивањем, жеља за осветом и пркошење родитељима.

У Гласу Српске 42 текста који обрађују тему малољетничког криминала, од чега је 11 са изразио негативним ставом аутора или 26.2%, са негативним ставом аутора је 24 примјера или 57.1% и са неутралним ставом је 7 текстова или 16.7%. Став према овој појави у Гласу Српске је изразито негативан у односу на друга два анализирана листа (АС= 1.90). У Дневном авазу је 6 текстова са изразито негативним ставом или 11.1%, са негативним ставом је 17 примјера или 31.5% и са неутралним ставом је 31 примјер или 57.4% (АС=2.46). У Јутарњем листу нема текстова са изразито негативним ставом аутора, док је са негативним ставом 3 примјера или 17.6% и са неутралним ставом је 14 текстова или 82.4%. Добијени подаци указују на изузетно неутралан став овог листа према малољетничком криминалу (АС= 2.82). (табела 7)

Табела 7: Ставови аутора у текстовима о малољетничком криминалу по датим листовима

Назив листа	Интезитет ставова аутора у текстовима о малољетничком криминалу у узорку			АС
	Изразито негативан став	Негативан став	Неутралан став	
Глас Српске	11 26.2%	24 57.1%	7 16.7%	1.90
Дневни аваз	6 11.1%	17 31.5%	31 57.4%	2.46
Јутарњи лист	0 0%	3 17.6%	14 82.4%	2.82

У обрађеним текстовима везаних за малољетнички криминал, највише је било ријечи око типова деликвентности који се могу посматрати као вид ометености у друштвеном развоју. Дакле, ријеч је о заостатку у социјалном развоју појединаца, а такво понашање је само валидан индикатор тога. С обзиром да су малољетна лица у БиХ, стално изложена притиску политичких, културних и социјалних превирања, они имају потребу да стварају властиту слику о пожељном понашању које је опречно са постојећим друштвеним нормама и вриједностима. Само друштво је највећи кривац за развој ове појаве, јер је неизбјежи модел борбе за егзистенцију сузио простора за родитељско, васпитно дјеловање на малољетна лица. Наметнути темпо живота све више утиче и на саму породицу, па је повећан број недовољних, растуриених, и породица са психички обољелим члановима, из чији редова је и највећи број малољетних преступника у БиХ.

КОРУПЦИЈИ КАО ОБЛИК КРИМИНАЛНОГ ПОНАШАЊА

У најопштијем смислу, корупција представља злоупотребу моћи коју има одређена функција, радно мјесто или положај у друштвеној или привредној хијерархији ради незаконитих стицања материјалног богатства или статуса. Корупција је глобални феномен, евидентан је у сваком друштву у различитом облику и обиму. Посебно се манифестује у друштвима која су се послје преласка из тоталитарног режима нашла у транзиционом процесу, попут БиХ. Коруптивни деликти манифестују се кроз дјела давања или примања мита, злоупотребе службеног положаја или овлаштења, противзаконито посредовање - примање накнада за кориштење свог положаја или

утицаја с циљем да се изврши или не изврши нека службена радња, издавање или неовлаштено прибављање пословне тајне уз примање мита, подмићивање бирача. Према мишљењу С. Болчића, корупцију је условило стање темељне разорености друштва, а она сам повратно још више продубљује процес друштвеног разарања. Тако се улази у зачарани круг у коме корупција врши промјене у друштву. Ситна корупција је од социјално непожељне појаве прешла у обичај, да би се данас успјела сматрати, на жалост и „ пословним бонтоном“. Уз то се напомиње да корупција нагло претвара друштво малих разлика у друштво великих разлика. Она убрзава пад једног дјела грађана у сиромаштво, али и нагло богаћење другог, што условљава појаву друштвене апатије , јер је највећи број људи суочен са чињеницом да му је сваки извор недоступан. (С.Болчић, 2003)

О појави корупције аутори су кроз изразито негативан, негативан и неутралан став равномјерно исказали постојање исте у по 10 примјера (33.3%). (табела 8)

Табела 8: Интезитет ставова аутора у дневним новинама према корупцији

Интезитет ставова аутора у текстовима узорка о корупцији	Број	%	Валидан %	Укупно
Изразито негативан	10	4.6	33.3	33.3
негативан	10	4.6	33.3	66.7
неутралан	10	4.6	33.3	100.0
Укупно	30	13.8	100.0	-
Недостајући наслови	188	86.2	-	-
Укупно	218	100.0	-	-

У Гласу Српске је 7 текстова на тему корупције, од чега су два примјера са изразито негативним ставом аутора или 28.6%, са негативним ставом су три примјера или 42.95 и са неутралним ставом је два примјера или 28.6%. У Дневном авазу је такође, 7 текстова на ову тему, од чега су 2 примјера са изразито негативном ставом или 28.6%, са негативним ставом су 4 примјера или 57.1% и са неутралним ставом је један текст или 14.3%. Дневни аваз је највише показао осуђивачки став према ово друштвено девијантној појави у односу на остала два анализирана листа (АС=1.86). Јутарњи лист је посветио највише пажње овој појави, јер је обрађено 16 текстова, од чега је 6 њих са

изразито негативним ставом или 37.5%, са негативним ставом су 3 примјера или 18.8% и са неутралним ставом је 7 текстова или 43.8%. Највиши праг толеранције према овој појави је показано управо у овом листу (АС= 2.06). (табела 9)

Табела 9: Ставови аутора у текстовима о корупцији по дневним листовима

Назив листа	Интезитет ставова аутора у текстовима о корупцији у узорку			АС
	Изразито негативан став	Негативан став	Неутралан став	
Глас Српске	2 28.6%	3 42.9%	2 28.6%	2.00
Дневни аваз	2 28.6%	4 57.1%	1 14.3%	1.86
Јутарњи лист	6 37.5%	3 18.8%	7 43.8%	2.06

Свијест о постојању овог облика криминалитета, јасно је развијен код становинштва у БиХ, али мало података о корупцији указују на висок ниво дискреционих овлашћења у структурама власти или других друштвених и привредних институција система. Земљама транзиције, каква је и БиХ, представљају погодна тло за корупцију, нарочито у процесу приватизације великог броја предузећа, која се из државног власништва приватизују у кратком временском року, без адекватног или лошег правног регулисања. Из тог разлога се према подацима агенције Transparency International, за 2000. годину, од 99 земаља по степену корумпираности јавних службеника највећи коефицијент имају неразвијене земље и земље у транзицији, бивше чланице СФРЈ. Уочавајући поражавајуће податке многе међународне организације су предузеле низ активности за спречавање и сузбијање корупције у сарадњи са законодавном и судском власти у БиХ, али за смањење стопе њеног присуства највише омета поменути дискреција овлашћења структуре државне власти.

ЗАКЉУЧАК

У посљедње вријеме евидентан је пораст различитих криминалних појава, посебно оних које имају елементе организованог криминалитета. Међу свим ти облицима друштвено неприхватљивог понашања како појединаца, тако и група, категоризују се криминалне радње којима појединци или за себе или за друго физичко, правно лице стиче на недозвољен начин одређену корист. Негативна (социопатолошка) појава, која је анализирана и образлагана у овом раду, може бити општа детерминанта и свих других облика девијације. Сложеност узрочности криминалитета изњедрио је различите концепте објашњења настанка и развоја истог и врло су примјењиви и на наше друштво. Један од њих се односи на социјални детерминизам који се наслања на учење Чикашке школе које објашњава како кохезивности и солидарности људи у локалним заједницама доприносе остваривању заједничке добити, исто тако како дезорганизоване заједнице имају проблем са високом стопом криминалитета која додатно утиче на слабљење веза међу члановима заједнице (Lilly, 2002:43). Друго, Мертонова теорија друштвеног притиска, иако у неколико наврата оспоравана, да пут до криминалитета/ девијантности долази усљед статусног проблема, овдје такође има своју примјену. Притисак није само резултат онемогућености појединца да оствари одређени, позитивни друштвени циљ, већ и низ ситуација у којима је он и жртва. За објашњење криминалитета нису довољни узроци притиска, већ и то шта мотивише појединце да под притиском изврше различита криминална дјела. Ту се свакако не смију занемарити и фактори био-психолошке природе. Треће, концепт теорије аномије, такође је примјењив за објашњење настанка и развоја криминалитета на простору БиХ. Будићи да се све више форсира материјализам и материјалистички успјех као норматив, онда је јасно да су постојеће норме које заговарају законито остваривање циљева, потпуно нарушене што доводи до аномичног стања друштва. С обзиром да нарушава друштвено биће, друштвене процесе, криминалитет и њему сличне социопатолошке појаве је неопходно санкционисати, али и друштвено дјелати да би се те санкције поштовале. Иако су за већину тих појава санкције предвиђене у модерним друштвима, потребно је развијати разне видове и механизме друштвене контроле. Обавеза друштвених санкција и друштвене контроле се састоји у томе да уоче проблеме друштвеног система, да препознају нормативне обрасце истих, као и да идентификују мотивационе факторе који проузрокују одступања од друштвено пожељног понашања. За друштво БиХ карактеристична

је прва мјера механизма друштвене контроле, у смислу подстицаја ка одустајању од девијантних поступака, који могу да се и назову “подршка“. Подршка опет не може бити довољна без остала два елемента друштвене контроле, као што су: допустивост (која спречава подстицање кругова девијантности) и ускраћивање узвраћања (као питање истрајности). Један од општијих облика друштвене контроле, који је неопходан за функционисање сваког друштвених система, јесте успостављање нормалности у интеракцијским процесима. Управо је недостатак тог општијег вида друштвене контроле једна је заједничка детерминанта криминогеног, односно, социопатолошког понашања у друштву БиХ.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, М. (1998), Организовани криминалитет, Београд, Полицијска академија
- Бошковић, М. (2001), Криминална етиологија, Правни факултет, Нови Сад
- Бошковић, М. (2003), Транснационални организовани криминалитет, Полицијска академија, Београд
- Бошковић, М. (2006), Криминологија, Нови Сад
- Влајки, Е. (2009), Социјална патологија постмодернизма, Еурокуња, Загреб
- Ђорђевић, Р. (2001), Град и друштвене промјене (поруке урбане културе), Ниш, Бона Фидес
- Ђурић, М.(1961), Девијантно понашање и друштвена структура, Социологија, бр.3-4, Београд
- Хрнчић, Ј (1999), Деликвент или пацијент: студија породичног несупјеха, Задужбина Андрејевић
- Звонаревић, М.(1964), Социјална психологија, Привреда, Загреб
- Игњатовић, Ђ.(1996), Криминологија, Номос, Београд
- Јаковљевић, В.(1971), Увод у социјалну патологију, Научна књига, Београд
- Јашовић, Ж. (1983), Криминологија малољетничке деликвенције, Београд, Научна књига

- Јевтовић, М; Милашиновић, С, (2006), Социопатолошке појаве, Полицијска академија, београд
- Кецмановић, Д. (1988), Ни нормално ни патолошко, Сарајево, Свјетлост
15. Ковачевић, Б. (2005), Насиље и дјеца, Правни факултет – Центар за публикације, Бањалука
- Ковачевић, Б. (2009), Перић, Р.: Социјална патологија, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бањалука
- Lilly, R.J. (2002), Criminological Theory, Context and Consequences, 3rd; Thousand Oaks: Sage publications
- Љубичић, М. (2009), Истраживање социопатолошких обиљежја породица малољетних преступника, Магистарски рад, Филозофски факултет, Београд
- Merton, R.K. (1965), Social Theory and Social Structure, NY

Biljana Milošević – Šošo
Faculty of Philosophy
University of East Sarajevo
Bosnia and Herzegovina

ORGANIZED CRIME AND ITS TRANSPARENCY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: *Crime as a complex social phenomenon caused by a number of factors that vary by subject, type of work and the environment in which the criminal act was committed, and specific place where crime was taking place. Considering the overall situation in Bosnia and Herzegovina, where various forms of organized crime, are having socio-pathological phenomenon are increasingly attracting media attention. Work research included large number of analyzed articles on organized crime in the three daily newspapers (“Glas Srpske”, “Dnevni Avaz”, “Jutarnji List”) as an indicator that the BH criminal activity is widespread in its most current characteristic.*

Key words: *organized crime, criminal activity, the printed media, BH*

Бисерка Кошарац
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву
Босна и Херцеговина

Оригинални научни рад
УДК: 316.34(497.6 Источно Сарајево)

ДОМИНАНТНЕ РАДНЕ СТРАТЕГИЈЕ СТАНОВНИКА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Сажетак: У овом раду се на основу емпиријских показатеља анализирају доминантне социо-економске стратегије становника Источног Сарајева. Детерминанте која највише утичу на профилисање ових стратегија су социо-економске стратегије породица из којих испитаници долазе, њихових социо-професионалних статуса и положаја на тржишту рада. Подаци показују да је међу испитаницима најзаступљенија стратегија формалне запослености, затим стратегија супституције, формална запосленост и додатни рад и формална запосленост и рад у пољопривреди. Најмање заступљена стратегија је предузетничка.

Кључне речи: социо-економске стратегије, социо-професионални статус, положај на тржишту рада

УВОД

Слом социјалистичког система, разарање друштвених институција, изразито продубљивање економске кризе, социјалне и економске последице ратова из корена су изменили друштвено-економску репродукцију. Урушавање социјалистичког система било је последица противречне логике система друштвене репродукције која није омогућавала економски раст нити је могла да издржи конкуренцију са динамичким капиталистичким системом друштвене репродукције (Lazić, 1995, 2002). Транзицијска трансформација довела је до крупних промена у сфери рада у постсоцијалистичком друштву Републике Српске: приватизација државно/друштвених предузећа, експлозиван раст неформалне "сиве" економије, отварање тржишта роба и услуга за стране инвестиције, промене у гранској структури привреде и промене на тржишту радне снаге (масовна незапосленост).

Период пост-социјалистичке трансформације довео је до промена на тржишту радне снаге. Социјалистичко тржиште рада усмеравано је политиком пуне запослености, одликовало се релативно

високом стопом запослености, високом стопом партиципације жена у категорији запослених, релативно малим распоном плата, додатним бенефицијама уз редовна примања и ниском продуктивношћу рада за већину становништва формална запосленост била је основна стратегија (Babović, 2004, 2009). Урушавањем социјализма урушено је овакво тржиште рада што је за последицу имало масовну незапосленост и вештачко одржавање запослености (сигурност радног места у друштвеним/државним фирмама које су опстајале упркос неуспешности). У Републици Српској је у 2010. години било незапослено и евидентирано на Заводу за запошљавање 149 687 лица, од тог броја највише је незапослених са средњом стручном спремом млађе и средње животне доби. Административна стопа незапослености износила је 38,26%, док је анкетна стопа 23,60%. Од овог броја више од половине, њих 60 346 на посао чека дуже од три године^[1].

Немогућност да се преко тржишта рада редефинишу економске и радне стратегије произвела је притиске и усмерила радно активно становништво у неформалну економију и радне активности натуралне производње. Неформална економија је у ратном и послератном периоду била доминантна економска активност. Бројни су узроци ове појаве: распад државе и привреде, међународна изолација, немогућност да се формално задовоље потребе становништва, мекан правни поредак и толеранција према овим активностима, неефикасна пореска администрација и правосуђе (Bošić, 1995, 2002). Обим сиве економије достигао је врхунац током рата и тада је бележи обим од преко половине укупног друштвеног производа. У тежњи за социјалном и економском репродукцијом у сфери сиве економије били су ангажовани бројни друштвени актери. Основни мотив за ову врсту активности је стратегија опстанка, сигурније задовољавање основних животних потреба, док је за мањи део актера представљала средство за увећање капитала и побољшања материјалног стандарда.

Након 1999. године започете су неке системске реформе. Успостављена је макроекономска стабилност увођењем валуте конвертибилна марка, затим је дошло до либерализације цена, отварања тржишта и пореске реформе. Својинска трансформација је завршена. То је довело до погоршања на тржишту рада, укупан број запослених је смањен, а структура запослених према својинском типу предузећа се променила у корист приватних предузећа. Евидентан је даљи пораст незапослености. Повећан је удео оних који остају без посла због реструктурирања и продаје предузећа.

[1] Подаци преузети са www.rzzz.rs.ba

У друштву са оваквим особеностима у сфери рада појединци породице су принуђени да редефинишу своје социо-економске и радне стратегије у циљу репродукције свог социјалног положаја или успона на лествици друштвене стратификације.

ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТ РАДНИХ СТРАТЕГИЈА

Концепт радних стратегија почео се примењивати најпре у истраживањима у неразвијеним земљама, да би се касније тај модел почео примењивати и у развијеним капиталистичким друштвима како би се истражиле последице економских криза и незапослености. Неки аутори овај модел сматрају нарочито плодним у проучавању промена у друштвима у транзицији, јер у анализу укључује поред формалног и различите видове неформалног рада и тиме омогућава боље разумевање социјалних основа економског делања у условима нестабилних и променљивих друштвених структура (Babović, Svejić, 2002).

Истраживања у Србији су показала да приходи појединаца и породица верно не одсликавају њихов положај на лествици социјалне стратификације, као и да нове социјалне категорије треба да буду конструисане на основу различитих облика радних стратегија, посебно са становишта добитника и губитника транзиције. Аутори ових истраживања изградили су класификацију која је разликовала дефанзивна, предузетничка, маргинална и рањива домаћинства (Babović, 2009). Такође, у истраживањима се користи још једна типологија домаћинстава према типу стратегија: тржишно-оријентисана стратегија (оријентација домаћинства ка тржишној економији која их води ка позицији средње класе), традиционално-дефанзивна стратегија (ослањање домаћинства на остатке социјалистичке друштвено-планске привреде уз додатне активности у сивој економији) и пролетерска стратегија (искључиво ослањање на остатке социјалистичке друштвено-планске привреде).

Аналитичке вредности овог теоријско-методолошког концепта огледају се у следећем:

- 1) прецизније уочавање интеракције између структуре и акције,
- 2) повезивање макро, мезо и микро нивоа,
- 3) комплексније сагледавање акумулације, редистрибуције и употребе ресурса у домаћинствима,

- 4) повезивање економских варијабли са социјалним и културним детерминантама које обликују економску акцију,
- 5) повезивање домаћинства и појединца (иако је домаћинство основна јединица анализе, могуће је преместити фокус и на појединца, уз бољи увид у његову ресурсну основу која је смештена у оквиру домаћинства)” (Бабовић, Цвејић, 2002: 4).

Управо, због наведених карактеристика, овај приступ ће бити коришћен и у нашем истраживању радних стратегија појединаца у Источном Сарајеву. Циљ је да се објасне промене у радним стратегијама појединаца које су уследиле након слома социјализма, Грађанског рата и дуготрајне економске и опште друштвене кризе која је велики број људи приморала на борбу за опстанак. Специфичности друштвеног контекста Републике Српске утичу на то да концепт стратегије буде примарно оријентисан ка опстанку, мада се не искључују и стратегије социјалног успона. За потребе овог истраживања служићемо се следећом дефиницијом стратегија. “Под стратегијом се подразумева релативно стабилан образац акумулације, конверзије и (ре)комбиновања ресурса, управљања активностима, који треба да омогуће задовољавање социјалних, културних и економских потреба домаћинстава и појединаца, односно очување или побољшање друштвеног положаја, или бар ублажавање пропадања на лествици друштвеног и економског положаја” (Babović, Cvejić, 2002: 5).

Емпиријско истраживање у овом раду не може обухватити све димензије овог теоријско-методолошког концепта. Истраживањем неће бити обухваћено испитивање глобалних промена у друштву. Истраживање ће се фокусирати на:

- 1) класификацију основних радних стратегија појединаца у Источном Сарајеву,
- 2) повезаност радних стратегија са неким социо-демографским обележјима појединаца,
- 3) повезаност стратегија са социо-професионалним статусом испитаника.

ОСНОВНЕ МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ И ОПИС УЗОРКА

У овој анализи обављено је анкетно истраживање на подручју града Источно Сарајево. Град Источно Сарајево састоји се из шест градских општина: Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа, Трново, Источни Стари Град, Пале и Соколац. Укупан број становника на подручју града Источно Сарајево процењен је на око 85 000, и то на следећи начин по општинама: Источно Ново Сарајево 15 000, Источна Илиџа 16 000, Пале 30 000, Трново 4 000, Источни Стари Град 2 000 и Соколац 18 000. Узорак у овом истраживању чинило је 489 појединаца. Испитаника мушког пола било је 259 (53%), а женског пола 230 (47%), старости од 18 до 72 године.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Социо-економске и радне стратегије појединаца на подручју града Источно Сарајево зависе од социо-професионалног статуса испитаника као и од положаја испитаника на тржишту рада. Критеријуми које смо користили да извршимо класификацију социо-економских и радних стратегија су двојаки: један критеријум је положај испитаника на тржишту рада, односно обављање основне радне делатности, а други је обављање или необављање додатног посла и врста тог посла. Полазећи од ових критеријума социо-економске и радне стратегије разврстали на следећи начин: стратегија супституције, формална запосленост, формална запосленост и додатни рад, формална запосленост и рад у пољопривреди, додатни рад и предузетничка стратегија (табела број 1).

Табела број 1: Социо-економске и радне стратегије испитаника

	фреквенција	процент
стратегија супституције	61	12.5
формална запосленост	229	46.8
додатни рад	35	7.2
рад у пољопривреди	30	6.1
формална запосленост и додатни рад	60	12.3
формална запосленост и рад у пољопривреди	52	10.6
предузетничка стратегија	22	4.5
укупно	489	100.0

Подаци показују да је међу испитаницима најзаступљенија стратегија формалне запослености, затим стратегија супституције, формална запосленост и додатни рад и формална запосленост и рад у пољопривреди. Најмање заступљена стратегија је предузетничка.

Формална запосленост је основна социо-економска и радна стратегија испитаника. Неки испитаници који су формално запослени свој рад диверзификују још и на додатни рад и рад у пољопривреди настојећи тако да свој социјални положај очувају или побољшају. Социо-економске и радне стратегије испитаника довели смо у везу са неким њиховим обележјима (пол, старост, и образовање).

Табела број 2: Социо-економске и радне стратегије и пол испитаника

социо-економска стратегија	пол		укупно
	женски	мушки	
стратегија супституције	29 (47,5%)	32 (52,5%)	61 (100%)
формална запосленост	111 (48,5%)	118 (51,5%)	229 (100%)
додатни рад	11 (31,4%)	24 (68,6%)	35 (100%)
рад у пољопривреди	14 (46,7%)	16 (53,3%)	30 (100%)
формална запосленост и додатни рад	24 (40%)	36 (60%)	60 (100%)
формална запосленост и рад у пољопривреди	33 (63,5%)	19 (36,5%)	52 (100%)
предузетничка	8 (36,4%)	14 (63,6%)	22 (100%)
укупно	230 (47%)	259 (53%)	489 (100%)

Све врсте социо-економских и радних стратегија више су заступљене међу мушкарцима, него међу женама, осим стратегије која се састоји од формалне запослености и рада у пољопривреди која је више заступљена међу женама (63,5%). Може се претпоставити да жене додатни рад у пољопривреди обављају на мањим поседима задовољавајући на основу тога неке потребе у исхрани чланова своје породице (производња хране и пића из сопствене баште). Највећа

разлика између стратегија мушкараца и жена је у стратегији додатног рада и предузетничкој стратегији где је разлика највећа у корист мушкараца.

Социо-економске и радне стратегије довеле смо у везу са образовањем испитаника (табела број 3).

Табела број 3: Социо-економске и радне стратегије и образовање испитаника

социо-економска стратегија	образовање испитаника			укупно
	основно и ниже	средње	више и високо	
стратегија супституције	2 (6,7%)	47 (12,8%)	12 (11%)	61 (12,5%)
формална запосленост	11 (36,7%)	168 (45,8%)	50 (54,3%)	229 (46,8%)
додатни рад	1 (3,3%)	32 (8,7%)	2 (2,2%)	35 (7,2%)
рад у пољопривреди	4 (13,3%)	23 (6,3%)	3 (3,3%)	30 (6,1%)
формална запосленост и додатни рад	4 (13,3%)	45 (12,3%)	11 (12,0%)	60 (12,3%)
формална запосленост и рад у пољопривреди	8 (26,7%)	35 (9,5%)	9 (9,8%)	52 (10,6%)
предузетничка	0	17 (4,6%)	5 (5,4%)	22 (4,5%)
укупно	30 (100%)	367 (100%)	92 (100%)	489 (100%)

На основу добијених података види се да испитаници са основним и нижим образовањем највише практикују формалну запосленост и формалну запосленост и рад у пољопривреди; испитаници са средњим образовањем формалну запосленост и формалну запосленост и додатни рад; а испитаници са вишим и високим образовањем такође формалну запосленост и формалну запосленост и додатни рад. Све социо-економске стратегије најзаступљеније су код појединаца са средњим образовањем, осим предузетничке која је најзаступљенија код испитаника са вишим и високим образовањем.

**ФОРМАЛНА ЗАПОСЛЕНОСТ, ФОРМАЛНА ЗАПОСЛЕНОСТ
И ДОДАТНИ РАД И ФОРМАЛНА ЗАПОСЛЕНОСТ И
РАД У ПОЉОПРИВРЕДИ КАО ДОМИНАНТНЕ СОЦИО-
ЕКОНОМСКЕ И РАДНЕ СТРАТЕГИЈЕ ПОЈЕДИНАЦА
НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО**

Формална запосленост, формална запосленост и додатни рад и формална запосленост и рад у пољопривреди јесу доминантне социо-економске и радне стратегије појединаца на подручју града Источно Сарајево. Овај модел комбиновања радних активности показао се као најпогоднији јер омогућава одржавање и побољшавање њиховог социјалног статуса. Анализирали смо однос ових социо-економских стратегија са појединим обележјима испитаника (социо-професионални статус и својински статус предузећа у којима су запослени). Такође смо вршили анализу врсте додатног посла које испитаници обављају као и учесталост обављања додатног посла, мотив и начин проналаска додатног посла.

Социо-професионални статус и наведене стратегије дате су у табели број 4.

Табела број 4: Социо-професионални статус и доминантне социо-економске стратегије

социо-професионални статус	% испитаника који имају наведене социо-економске стратегије		
	формална запосленост	формална запосленост и додатни рад	формална запосленост и рад у пољопривреди
политичари и директори	(40%)	(40%)	0
стручњаци	(62,7%)	(19,8%)	(20%)
службеници и техничари	(67%)	(8%)	(7%)
ВКВ и КВ радници	(55,1%)	(14,1%)	(5,1%)
ПКВ и НКВ радници	(75%)	0	(8,3%)

Добијени подаци показују да политичари и директори као доминантну стратегију имају подједнако формалну запослености и формалну запосленост и додатни рад; стручњаци као доминантну стратегију имају формалну запосленост и у мањој мери формалну

запосленост и додатни рад; службеници и техничари се ослањају на формалну запосленост, али је код њих заступљен и додатни рад и рад у пољопривреди, као и код радника свих квалификација.

Својински статус предузећа у којима су испитаници запослени довели смо у везу са три најзаступљеније социо-економске и радне стратегије међу испитаницима (табела број 5).

Табела број 5: Својински статус предузећа и доминантне социо-економске стратегије испитаника

својински статус предузећа	% испитаника који имају наведене социо-економске стратегије		
	формална запосленост	формална запосленост и додатни рад	формална запосленост и рад у пољопривреди
државна/друштвена	(56,3%)	(58,1%)	(71,4%)
мешовита са већинским државним капиталом	(1,9%)	0	0
мешовита са већинским приватним капиталом	(0,6%)	0	0
приватна на основу приватизације	(2,5%)	(9,7%)	(4,8%)
приватна новооснована	(37,5%)	(32,3%)	(14,3%)
задруга	(0,6%)	0	(9,5%)
страна компанија	(0,6%)	0	0

Добијени подаци показују да испитаници запослени у државним/друштвеним и новооснованим приватним предузећима највише практикују комбиновање своје формалне запослености са додатним радом или радом у пољопривреди, што није случај са запосленима у предузећима другачијег својинског статуса. Може се закључити да ниски приходи у овим предузећима приморавају запослене да траже додатне послове.

Формално запослени са диверзификованим радним активностима обављају различите врсте додатног посла (табела број 6).

Табела број 6: Врсте додатних радних активности

	фреквенција	процент
нема додатних радних активности	302	61.8
пољопривредни рад	84	17.2
занатство	9	1.8
трговина	10	2.0
физички рад	25	5.1
грађевинарство	27	5.5
интелектуални и уметнички рад	11	2.2
чување деце, помоћ у кући, нега старих и болесних	9	1.8
остало	12	2.5
укупно	489	100.0

Из података о структури додатних радних активности види се да је доминантна врста додатног рада - рад у пољопривреди, затим рад у грађевинарству, физички рад, интелектуални и уметнички рад, трговина и на крају занатство и чување деце, помоћ у кући и нега старих и болесних. Пољопривредни рад као додатни доминантан је код свих социо-професионалних група, осим код политичара, директора и стручњака. Политичари и директори као додатну радну активност наводе интелектуални и уметнички рад и то политичари и директори 40%, а стручњаци 21,6%. У групи висококвалификованих и квалификованих радника доминира рад у грађевинарству и то 10,3%. У осталим социо-професионалним групама доминира пољопривредни рад, затим рад у грађевинарству и физички рад, а најмање трговина, занатство и чување деце, помоћ у кући, нега старих и болесних.

Разлози за обављање додатних радних активности дати су у табели број 7.

Табела број 7: Главни мотив додатних радних активности

	фреквенција	процент	
сигурније задовољавање основних животних потреба, преживљавање	168	34.4	89.8
виши животни стандард, куповина аутомобила, викендице	11	2.2	5.9
лична сатисфакција, хоби	8	1.6	4.3
укупно	187	38.2	100.0
не обавља додатне радне активности	302	61.8	
укупно	489	100.0	

Највећи број испитаника као главни мотив за додатни рад наводи сигурније задовољавање основних животних потреба. Може се закључити да формална запосленост већини породица и појединаца не омогућава довољно прихода за живот, па су принуђени, да би свој социјални статус одржали или побољшали, да раде додатне послове.

Подаци о начину на који испитаници обављају додатне радне активности показују да на подручју града Источно Сарајево доминира рад у неформалној економији (табела број 8).

Табела број 8: Начин обављања додатних радних активности

	фреквенција	процент
не обавља додатни посао	302	61.6
кроз уговор са приватном фирмом	14	2.9
кроз уговор са државном фирмом	4	0.8
кроз уговор са мешовитом фирмом	1	0.2
за неформалног послодавца	97	20.0
самостално за себе	71	14.5
укупно	489	100.0

Већину додатног посла испитаници обављају за неформалног послодавца без икаквог уговора или самостално за себе, тада је најчешће реч о пољопривредним активностима. Као разлог формалне нерегулисаности ових послова испитаници наводе да је реч о ситним, нередовним пословима који се не могу легализовати и незаинтересованости неформалних послодавца да правно регулишу такве послове. Учесталост обављања додатних послова дата је у табели број 9.

Табела број 9: Учесталост обављања додатних послова

	фреквенција	процент
не	302	62.2
да, редовно сваког месеца	167	33.7
да, повремено 5-6 пута годишње	14	2.9
да, ретко 1-2 пута годишње	6	1.2
укупно	489	100.0

Највећи број испитаника обавља додатне послове сваког месеца, затим повремено и ретко један до два пута годишње. Тешка економска ситуација у којој се налазе породице приморава појединце да додатне радне активности обављају редовно.

ЗАКЉУЧАК

Досадашња анализа доминантних социо-економских и радних стратегија (формална запосленост, формална запосленост и додатни рад и формална запосленост и рад у пољопривреди) показује неке основне трендове који се на основу расположивих података могу само делимично сагледати. Комбиновање формалне запослености и додатног рада практикују све социо-професионалне групе у различитој мери. Комбиновање формалне запослености и рада у пољопривреди најзаступљеније је код нискоквалификованих и неквалификованих радника. Запослени у државним/друштвеним и приватним новооснованим предузећима чешће се баве додатним радом него запослени у предузећима са другачијим својинским статусом. Најчешћа врста додатног посла је рад у пољопривреди, а затим рад у грађевинарству и физички рад. Већина ових послова није формално, легално регулисана и налази се у сфери неформалне економије. Највећи број испитаника ове послове обавља редовно сваког месеца и као основни разлог комбиновања формалног и додатног посла наводи задовољавање основних животних потреба и преживљавање. За мањи број испитаника додатни рад представља начин да се животни стандард побољша. Велики број испитаника (65%) изражава спремност да се бави додатним радом. Међутим, упркос израженој спремности неки испитаници не успевају да додатни посао пронађу. Може се претпоставити да велику улогу у проналаску додатног посла има социјални капитал, па недостатак истог изазва проблеме у проналажењу додатног посла.

Може се закључити да анализа радних активности појединаца показује да је друштвена трансформација у Републици Српској отежана, односно да се не развија модеран систем друштвене репродукције, већ појединци посежу за оним радним активностима који су неискристализовани и традиционални (неформални рад и рад у пољопривреди).

ЛИТЕРАТУРА

- Antonić, S. (2010): "Neoveberijanski pristup društvenoj slojevitosti" u *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. LII, broj 1, str. 159- 192
- Babović, M. i Cvejić, S. (2002): "Strategije opstanka domaćinstva u Srbiji" u *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. XLIV, broj 2
- Babović, M. (2004): "Ekonomске strategije domaćinstva u postsocijalističkoj Srbiji" u Milić, A. (pr.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 239-275
- Babović, M. (2009): *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Bolčić, S. (1995): "Izmenjena sfera rada", u Bolčić Silvano i dr.: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90- tih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str, 79- 108.
- Bolčić, S. (2002): "Društvene promene i razaranje društvenog sektora rada u Srbiji 90-tih", u u Bolčić, S. i Milić, A. (ur.): *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 97-106
- Bolčić, S. (2004): "Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003. godina", u Milić, A. i dr.: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 111-150
- Куљић, Р. и др. (2010): *Породица као фактор развоја Републике Српске*, Пале: Филозофски факултет
- Lazić, M. (1995): "Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije", u Bolčić Silvano i dr.: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90- tih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 57- 77.

Lazić, M. (2002): “(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-tih”, u Bolčić, S. i Milić, A. (ur.): *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 17-34

Milošević, B. (2004): *Umeće rada*, Novi Sad: Prometej

Biserka Košarac

Faculty of Philosophy

University of Eastern Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

DOMINANT WORK STRATEGIES OF EASTERN SARAJEVO RESIDENTS

Summary: *This paper is based on empirical observations analyzed by the dominant work and socio-economic strategies of the population of East Sarajevo. Determinants that influence the profiling of these strategies are work and socio-economic strategies of families in which the respondents come from, their socio-professional status and position in the labor market. The data shows that the most common strategy among respondents with formal employment and the strategy of substitution is in agriculture. Least prevalent strategy is entrepreneurial.*

Key words: *work and socio-economic strategy, socio-professional status, professional position, labor market*

Миле Вукајловић^[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву
Босна и Херцеговина

Прегледни научни рад
УДК: 316.334.56:908

СОЦИОЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ГРАДОВА

Сажетак: Град као извор промјена у друштву је увијек у трансформацији. Гради се, руши и реновира, мијења свој спољни изглед али се мијењају и људи и друштвене групе које га насељавају и који његове ресурсе користе на различите начине и у разне сврхе. У периодима интензивне економске и политичке транзиције читавог друштва, као што је постсоцијализам, градови добијају једну од најзначајнијих улога у наступајућим промјенама. У овом раду сагледавамо неке од социоекономских и политичких аспеката трансформације постсоцијалистичких градова, који су директно утицали на квалитет и начин живота урбаних становника, али остатка популације који зависи од ресурса из градова.

Кључне ријечи: постсоцијализам, град, транзиција, просторна трансформација, класна стратификација

УВОД

На почетку XX вијека само 10 процената свјетске популације је живјело у градовима, у првој години XXI вијека ова пропорција је повећана на нешто преко 50 процената, а предвиђања говоре да ће до 2025. године укупна урбана популација свијета поново значајно да се повећа, на преко 5 милијарди људи (Koolhaas, 2001: 2). У градовима, било да су мали или велики, људи виде потенцијал да дијеле урбани простор, учествују у јавним и приватним догађањима и повезују се као личности и власници имовине, права и слободе. Урбани простор омогућава култивисање друштвених вриједности и дефинисање нових правила и модела управљања, који стварају прилику људима да производе добра, тргују и приступају ресурсима, култури, и различитим другим облицима богатства или благостања (UN-HABITAT., 2010: VIII). Град као извор промјена у друштву је увијек у трансформацији, гради

^[1] mile.vukajlovic@sociolog.rs

се, руши и реновира, мијења свој спољни изглед али се мијењају и људи и друштвене групе које га насељавају и које његове ресурсе користе на различите начине и у разне сврхе.

Свака анализа промјена које су се догодиле у постсоцијалистичким градовима у претходне двије деценије мора да узме у обзир да су се оне дешавале у оквиру интензивне економске и политичке транзиције читавог друштва. Након пада Берлинског зида државе источне Европе су, са мање или више траума, прихватиле тржишну економију и демократски политички систем. Међутим, првобитну еуфорију “краја историје” и тријумфалибералног капитализма, прокламовану почетком деведесетих од стране Фукујаме (Фукујаме, 2002), убрзо је замијенила горчина неспремности постсоцијалистичких друштава да се ефикасно носе са новонасталим проблемима. Неолиберална економска доктрина коју су наметнуле међународне финансијске институције је генерисала кризу у сектору индустрије, који је био концентрисан у градовима и носилац развоја социјалистичких држава, створивши тиме услове у којима је доток директних страних инвестиција постао суштински за економски опстанак постсоцијалистичких градова.

Током социјалистичког периода држава је покушавала да одржи снажну улогу у контроли политичких, економских, културних, и свих осталих процеса у друштву. Просторно уређење територије, па тако и градова, је било централизовано, а државна администрација је доносила све важне одлуке везане за начин и динамику изградње, врсту објеката који се граде и мјесто њихове изградње, као и то ко ће користити које некретнине и цијену њиховог изнајмљивања (Vesselinov, 2004: 1). Приватизација и реституција су значајно умањиле количину јавног простора и довеле до трансфера јавног простора у приватно власништво. Уз широко распрострањену корупцију међу државним службеницима, и малу или никакву бригу о јавном интересу, почетком деведесетих су на до тада незамисливим мјестима у градовима почели ницати тржни центри, дивља стамбена насеља, бензинске пумпе...

Уз све промјене које је носила транзиција из старог у нови систем, постсоцијалистичке градове је дочекала и сва комплексност глобалних проблема града, од неконтролисане градње, пропадања инфраструктуре, губитка природних ресурса и културног наслеђа, као и растућа економска и просторна сегрегација.

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ

Који су фактори били пресудни за динамику трансформације постсоцијалистичких градова? Период након Другог свјетског рата па до почетка деведесетих година XX вијека, у Европи је протекао у беспштедној борби између два економска концепта. Једног, капиталистичког, који је просперитет грађана тражио у благодатима економског раста и личног богаћења на слободном тржишту, и другог, социјалистичког, који је тежио општој једнакости и праведној расподјели богатства у друштву са планском привредом. Први концепт је био везан за земље западне Европе које су практиковале плуралну демократију као политички систем, док је други био доминантан у једнопартијским друштвима источне Европе. Протекло је више од двадесет година од пада Берлинског зида, догађаја који је симболично означио колапс другог концепта и почетак транзиције социјалистичких друштава источне и централне Европе у нови политички и економски систем. Најкраће речено била је то нагла и за многе веома болна транзиција из једнакости и социјалне сигурности у слободу и тржишну економију.

Ова трансформација је директно утицала на животе више од 300 милиона људи у државама које означавамо као постсоцијалистичке, укључујући и Русију, од којих скоро двије трећине живи у градовима и већим насељима (Stanilov, 2007: 4). Постсоцијалистичка друштва и њихови градови, су под много већим утицајем механизма тржишне економије, док је улога државе и њених административних одлука у великој мјери умањена (Temelová & Ouredniček, 2009: 1). Како наводи Петровић (Petrovic, 2005: 1), процесу транзиције ова друштва су се истовремено суочила са најмање три трансформације, које су изазвале комплексне структуралне промјене:

- 1) Из тоталитарних у демократска друштва, из планске у тржишну економију и/или из економије покретане понудом у економију тражње.
- 2) Развојну промјену из индустријске у пост-индустријску (услугну) економију и друштво.
- 3) Промјена из изоловане у интегрисану позицију у свјетској економију, која се и сама трансформише из међународног у глобални тип.

Свака од наведених промјена је утицала и на градове, чија трансформација није одвојена од општих процеса транзиције. Свакако, са социолошког аспекта највише нас занима шта се у процесу транзиције промијенило у структури друштва, које су друштвене групе добитници а које губитници, и конкретно у овом случају која је улога града и које су просторне промјене наступиле у њему самом. Главни градови су имали најзначајнију улогу у промјенама које су наступиле. Разне револуције су почињале и одвијале се почетком деведесетих управо на њиховим улицама и трговима, од рушења зида у Берлину, преко сомотне револуције у Прагу и грађанског отпора у Москви, протеста опозиције у Београду, па све до оружаних сукоба у Сарајеву.

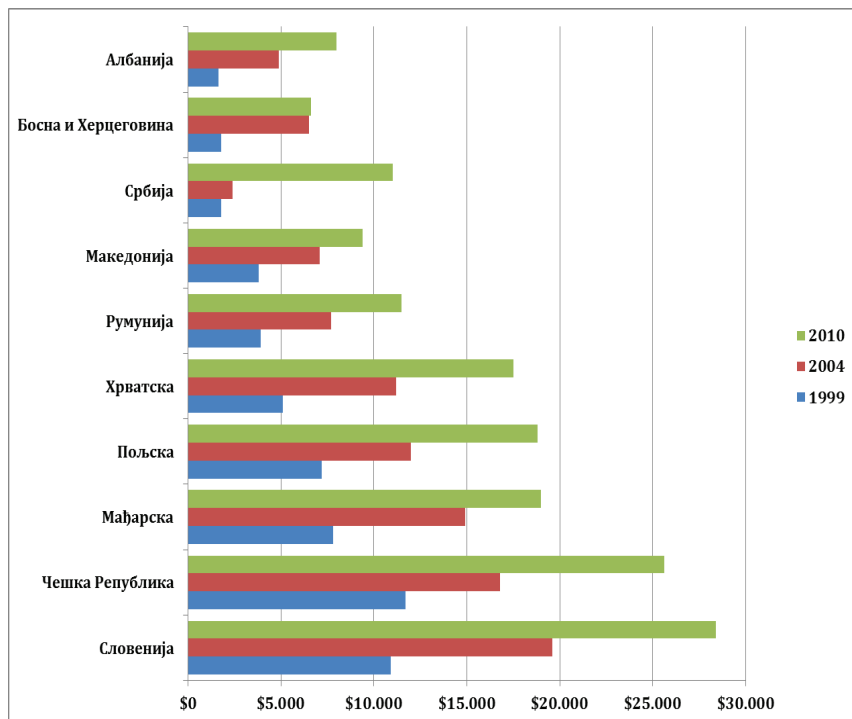
Период транзиције који се означава као постсоцијализам, примарно је означавао дезинтеграцију карактеристика претходног политичког и економског система, а много мање јасна је била визија чему би транзиција требала да води. Општи циљ је био успостављање демократије западног типа, али како то треба бити урађено је било питање на које је свака од држава морала сама да одговори (Stanilov, 2007b: 1). Ускоро је постало јасно да одбацивање пола вијека социјализма неће бити једноставно и да се без вањске подршке општи циљ неће моћи достићи. Услиједио је одговор запада који је преко међународних финансијских институција као што је ММФ и Свјетска банка покушао на политичку стабилност дјеловати стабилизацијом економског система, и наметнуо притисак да се уведе стриктна монетарна контрола, кресање буџета и дерегулација тржишта, у складу са неолибералном економском доктрином.

Овај приступ, касније познат као „шок терапија“, прво је прихватила Пољска а за њом, мада већина невољно, и остале постсоцијалистичке земаља. У многим од њих овакав приступ се показао више као „шок“ а мање као „терапија“ (Stanilov, 2007b: 2). Очекивања економског бума који је требао да дође са покретањем приватне иницијативе се ипак показао као илузија. Краткорочна посљедица је била пад бруто друштвеног производа од 30 до 50 процената, повећање стопе незапослености са практично 0 на скоро четвртину популације, а још спектакуларнија је била експлозија стопе инфлације на двоцифрене и троцифрене бројеве (Stanilov, 2007b: 3). За Босну и Херцеговину и Србију „терапија“ је као и транзиција каснила читаву деценију због озбиљних застоја у политичким реформама као и ратовима који су обиљежили посљедњу деценију XX вијека. Инфлација без преседана,

огроман пад индустријске производње и стопе запослености, као и губитак људских ресурса због миграција и ратних губитака су оставили огромне последице на укупан развој друштва па тако и на градове у ове двије државе.

Иако су државе настале распадом СФРЈ у старту имале значајну предност дјелимично отворене економије, за разлику од других постсоцијалистичких земаља које су биле много више везане за модел развоја који им је наметнуо бивши СССР, транзиција је и у њима генерисала кризу у сектору индустрије као носиоцу економског развоја до деведесетих година. Број запослених у индустрији Србије 1988. године износио је 947.984 а 2005. године је преполовљен и износио је 457.001. Највећи минус у апсолутном износу био је у великим индустријским центрима, као што су Београд (-76.280), Крагујевац (-19.741), Ниш (-29.922), Нови Сад (-15.312), Суботица (-13.602), Крушевац (-13.430), Зрењанин (-10.796), Панчево (-10.251), итд. Ово се може назвати не криза него крах индустрије у Србији (Grčić & Ratkaј, 2006: 2). Много значајнији фактор за динамику транзиције је била спремност политичке елите, која у том тренутку није била способна понудити било какву другу алтернативу, да прихвати реалност потребе за радикалним реформама и да их у пракси имплементира. Државе које су попут Пољске, Чешке и Мађарске прихватиле да транзиција мора бити болна, и да је циљ да тај бол што краће траје су без оклијевања прихватиле реформе и успјешно стигле до пуноправног чланства у ЕУ 2004. године. Из графикона 1 је видљива разлика у економском развоју, изражена у друштвеном бруто производу (БДП) по глави становника на крају 2000, 2005, и 2010. године. Чешка Република и Словенија које су међу првима озбиљно кренуле у економску транзицију, већ након 10 година су имале БДП изнад 10.000 USD, да би се у 2010. години приближиле просјеку земаља ЕУ који износи 32.900 USD. С друге стране Србија и Босна и Херцеговина, као земље које су касиле с реформама и претрпјеле ратна разарања, су у 1999. години имале БДП по глави становника испод 2.000 USD, и још увијек су на самом зачељу.

Графикон 1 – Раст БДП по глави становника у постсоцијалистичким земљама 1999-2010

Извор: CIA, World Factbook 2000, 2005, 2011^[2]

Хамилтон (Hamilton, 1990) је прије двије деценије предвидио да ће доток директних страних инвестиција (ДСИ) од компанија које имају сједиште у развијеним тржишним економијама према, тада социјалистичким земљама, бити од суштинског значаја за озбиљно превазилажење конкурентског, управљачког, организационог, и технолошког расцјепа између постсоцијалистичких и динамичне глобалне економије. Данас је сасвим јасно да је утицај ДСИ и мултинационалних компанија реално имао велику улогу у трансформацији постсоцијалистичких држава. Индикативно је да је 62,5%, или 70,2 милијарде USD, директних страних инвестиција које су дошле у земље централне и источне европе између 1989. и 2000. године било усмјерено управо у Мађарску, Чешку и Пољску (F. E. I. Hamilton & Carter, 2005: 136), а да су Будимпешта, Праг и Варшава предњачили у односу на све остале постсоцијалистичке градове.

^[2] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>

У првом таласу ДСИ, који је био усмјерен на приватизацију постојећих производних капацитета, оне су у већини земаља биле првенствено концентрисане у градовима, а само је мали дио инвестиција које су се односиле на дрвну индустрију и рударство отишао у рурална подручја. Мањи градови, попут Крагујевца у Србији, су имали користи од преузимања у специфичним секторима, као што је ауто индустрија. Када су у питању касније green field инвестиције у услужни сектор, оне су готово у потпуности биле усмјерене на главне градове, као и већина приватизација у секторима телекомуникација, банкарства и електричне енергије.

Главни градови централне и источне Европе су привукли највећи дио укупних ДСИ које су долазиле у државе којима су они управљали. Већ 1992. године, три града су се издвојила као главни конкуренти за привлачење инвестиција, Будимпешта, Праг и Варшава. Те године у Будимпешту је дошло 57,5% свих ДСИ у Мађарску, у Праг 60% ДСИ у Чешку, а у Варшаву 39% од укупних директних страних инвестиција у Пољску (F. E. I. Hamilton & Carter, 2005: 131). Разлози за магнетску привлачност главних градова за инвеститоре треба тражити првенствено у њиховим предностима у односу на остатак територије државе. Главне предности, према Хамилтону (Hamilton, 2005), су:

- 1) Највећа регионална тржишта, најбољи транспортни приступ највећем сегменту на националном тржишту, најбоља телекомуникациона инфраструктура и саобраћајне везе са другим капацитетима или сједиштима компанија у иностранству за потребе трансакција и управљачке контроле;
- 2) Концентрација државних и приватних агенција и институција са којима страни инвеститори треба да преговарају или лобирају у вези са заједничким улагањима, преузимањима, или green field инвестицијама;
- 3) Разнолике производне и услужне прилике за нове инвестиције;
- 4) Највеће тржиште рада са широким спектром вјештина, које је подржано главним универзитетима и установама за обуку, што је од користи у ангажовању људских ресурса за дефицитарне секторе који захтијевају посебна знања и могу привући ДСИ;
- 5) Културни и сваки други квалитет живота, који може привући и задржати квалитетне стране и домаће упосленике страних компанија.

Поред брзине реформи и нижих трошкова пословања, свакако је и географски положај главног града имао велики утицај на одлуку мултинационалних компанија да ли ће улагати у једну или другу постсоцијалистичку државу. Тако је Будимпешта због свог положаја, као и високо образоване пословне заједницом која је имала значајно искуство у трговини са другим социјалистичким земљама, била први избор за Пепси (Pepsi) који је своје регионално сједиште пребацио из Беча у циљу ефикаснијег ширења на источноевропско тржиште. Ројал Дач Шел (Royal Dutch Shell) и Луцент Технологије (Lucent Technologies) су такође одабрали Будимпешту као њихово сједиште за централну Европу. Директан конкурент Будимпешти је била Варшава, у којој су своја сједишта за маркетинг којима покривају источну Европу, отворили Колгејт (Colgate) и Проктор и Гембл (Procter and Gamble). Љубљана је такође искористила свој положај и искуство у пословању са државама насталим распадом СФРЈ, као и очувану технолошку основу из тог периода. Сименс (Siemens) је већ 1991. године успоставио своје регионално сједиште у овом граду, а након њега су стигли и Ај Би Ем (IBM), Мајкрософт (Microsoft) и Оракл (Oracle) који из Љубљане поред територије бивше Југославије опслужују бугарско, мађарско, румунско и словачко тржиште. Директне стране инвестиције које су видљиве у новим хотелима, тржним центрима, пословним зградама, напредним телекомуникацијама и реструктурисаној индустрији су већ промјениле изглед многих главних градова постсоцијалистичких земаља, док се у другим због закашњелих реформи тек називу. Главни градови бивше СФРЈ попут Загреба, Београда, Сарајева, и Подгорице, су због закашњеле транзиције и ратова у региону имали веома слабу привлачност за директне стране инвестиције. Поред етничких сукоба и тензија, велика препрека за ДСИ је био висок ниво корупције, технолошка заосталост привреде и инфраструктуре, као и недостатак квалификоване радне снаге због велике миграције високообразованог становништва према Западној Европи.

Непосредно пред почетак ратова у СФРЈ, и транзиције у осталим постсоцијалистичким земљама, долазак неке од мултинационалних корпорација у град се, барем у случају навијачких група, сматрао престижом. Приликом гостовања фудбалских клубова из Београда у другим градовима, посебно у Загребу, једна од „већих увреда“ за противничку групу навијача је било скандирање „Ми имамо Мекдоналдс“. Данас сви већи градови постсоцијалистичких земаља имају барем један ресторан брзе хране који је дио неког мултинационалног ланца. На Црвеном Тргу, у непосредној близини

Кремља 1993. године је отворен, у то вријеме највећи Мекдоналдс (McDonald's) на свијету. Од свих главних градова Европе, без Мекдоналдс ресторана су почетком 2011. године били само Сарајево и Тирана.

ПРОСТОРНА ТРАНСФОРМАЦИЈА И КЛАСНА СТРАТИФИКАЦИЈА

Са које год стране да се приђе – историјске или социолошке – класна структура друштва увјек представља основу социјалног разликовања људи. Одатле води јасан пут до других облика разликовања, односно социјалног сегреирања, и што је за социологију града важно, просторног диференцирања (Пушић, 1997: 290). Као што је раније наведено транзиција политичког и економског система је директно утицала на животе више од 300 милиона људи у државама које означавамо као постсоцијалистичке, укључујући и Русију, од којих скоро двије трећине живи у градовима и већим насељима. Просторна организација активности у њима је постала предмет интензивне реорганизације, која је директно утицала на квалитет живота урбаних становника. Приступ становању, запослењу, као и услугама је постао другачију, мијењајући не само живот локалних становника него и остатка популације који је зависио од ресурса из градова (Stanilov, 2007a: 4). Разумијевању социјалне сегрегације и просторне диференцијације може се прићи и са позиције унутрашње структуре града у којој се издвајају три њена битна елемента: друштвено-економска, демографска и просторна структура. У првом сегменту, друштвено-економској структури, налазе се све битне карактеристике које 'граде' сегрегацијске односе: класе, професије, етничке групе, расна и религијска припадност итд. Међусобни односи ових елемената заједно са демографским, учествују у профилисању друштвене структуре града (Пушић, 1997: 290).

У земљама социјалистичке Европе градски простор је у већини случајева имао статус јавног, то јест друштвеног добра, док су у приватном власништву били индивидуални стамбени објекти. Рекреативне, индустријске и стамбене зоне у јавном власништву су биле проткане кроз читав град. Насупрот томе у градовима капиталистичке Европе, јавни простор гравитира око урбаног језгра, уз изузетак мањег броја јавних паркова који су разбацани према урбаној периферији (Stanilov, 2007a: 270). Ограничавање тржишних активности и предузетништва у социјализму је значајно умањило употребу јавног

простора за трговање, док је промовисало стварање отворених тргова са идеолошким обиљежјима. О густини и локацији појединих садржаја није одлучивало тржиште него су то биле административне одлуке. Просторна трансформација постсоцијалистичких градова, условљена процесима приватизације и комерцијализације, најбоље се огледа у драматичној трансформацији јавног простора. Неолиберална идеологија је захтијевала убрзану приватизацију земљишта и стамбеног простора, као и већине економских активности, укључујући производњу, трговину и услуге.

Тражња за некретнинама у центру града, које су стране компаније требале за своје канцеларије и продајне просторе узроковала је скок цијена, трансформацију стамбеног у канцеларијски простор, и исељавање становништва из центра према периферији. Класно груписање је довело до просторне сегрегације у градовима и настанка нових елитних стамбених и пословних зона. Престижне локације за продајна мјеста чији је закуп средином деведесетих био око \$40 по метру квадратном мјесечно, сада се креће између \$75 и \$80 у Будимпешти, Прагу и Варшави, док у Москви достиже и \$150 (F. E. I. Hamilton & Carter, 2005: 138). Такве локације у центру града, које су углавном и пјешачке зоне изграђене прије социјалистичког периода, су привукле водећа свјетске продавце обуће, одјеће, козметике и луксузних роба, чије су велике шљаштеће рекламе и излози постали нови градски оријентири.

Табела 1. Савремени пословни простор у постсоцијалистичким градовима у поређењу са градовима Западне Европе.

Град	Канцеларијски простор		Продајни центри	
	Количина (000 м ²)	м ² на 1.000 становника	Количина (000 м ²)	м ² на 1.000 становника
Будимпешта	1570	785	600	300
Праг	1130	920	970	790
Варшава	1815	800	1195	525
Беч	8000	3820	350	167
Лондон	27100	3535	2100	265
Мадрид	11000	2750	1450	363
Париз	31500	3270	3700	384

Извор: (Hamilton & Carter, 2005)

Иако су земље Централне и Источне Европе домаћини за 174.170 подружница страних фирми, што је скоро 30% укупног броја у свијету (F. E. I. Hamilton & Carter, 2005: 134) ипак, како је видљиво из табеле 1, количина савременог канцеларијског простора у главним градовима постсоцијалистичких земаља је још увијек значајно мања у односу на градове у западној Европи, у апсолутној величини као и у количини на 1000 становника. Разлог лежи првенствено у томе што мултинационалне компаније за ове регионалне подружнице ангажују веома мало локалног особља које углавном ради у мањим канцеларијма или директно на терену, а сва остала логистика потребна за њихово пословање стиже из већих центара који су смјештени у другим градовима Европе и свијета или из глобалних сједишта предузећа, као и од локалних специјализованих агенција. С друге стране, имамо ситуацију да иако је у апсолутним величинама мања, количина савременог продајног простора је на 1000 становника иста или већа у постсоцијалистичким градовима. Ово треба посматрати као посљедицу реструктуирања привреде у којој је након колапса индустрије, сектор услуга и трговине добио примат, а бивши социјалистички градови постала дио глобалног потрошачког друштва.

Приватизација је такође обухватила већину стамбених јединица које су до тада биле у друштвеном власништву, спортских дворана, па чак и неких историјских објеката. Уз широко распрострањену корупцију међу државним службеницима, и малу или никакву бригу о јавном интересу, почетком деведесетих су на до тада незамисливим мјестима у граду почели ницати тржни центри, стамбена насеља, и бензинске пумпе. У Београду су, на примјер, у протеклој деценији изграђене потпуно нове индустријске зоне на ободу града, углавном на до тада пољопривредним парцелама уз аутопутеве. Највеће пословне зоне су изграђене у оним локалним заједницама чија је администрација омогућила погодно пословно окружење, и које су имале добар приступ путној инфраструктури према аеродрому, као и према центру града, попут Шимановаца, Пећинаца и Сурчина.

Велики значај који град као сложен економски и друштвени феномен посједује, природно постаје оквир за манифестације моћи у сваком времену и сваком друштву. Без обзира на политички профил друштва, његово демократско или какво друго лице, у граду и из града управља се добрима, простором и људима у оквирима легитимног, стеченог или присвојеног права на дефинисање и контролисање урбане политике (Pušić, 1997:294). Крај социјализма у Србији је био

обиљежен парадоксом да је владајућа група задржала доминантне политичке и економске позиције и конвертовала своју моћ у економски капитал, што је видљиво и данас. Политичка и економска елита су са почетком транзиције постале много затвореније за чланове нижих друштвених слојева. У касном социјализму, више од четвртине политичара је доласком из провинције у градове започињало своје каријере као физички или канцеларијски радници, да би се касније попели на друштвеној љествици. Шансе за овакво напредовање у постсоцијализму су постале минималне. Према истраживању о приливу на елитне позиције у Србији која су рађена на Филозофском факултету у Београду 1989, 1993 и 2004. године (табела 1) примјетна је значајна промјена шаблона регрутације на елитне позиције. Ово потврђује улогу породице у конверзији позиције у друштвеном апарату у приватни капитал. Наиме очеви који су били дио политичке елите на почетку транзиције су прокрчили пут свом подмлатку да постану предузетници и државни функционери и тиме у новом систему наслиједе позиције у вишој класи.

Табела 2 – Међугенерацки прилив на елитне позиције у Србији, 1989-2004, у %

Година	Тренутна позиција испитаника	Очева позиција				
		Виша класа	Средња класа	Транзицијски стратум	Физички радници	Сељаци
1989	Економска елита	3	25	14	28	30
	Политичка елита	2	21	14	32	31
	Просјечно	3	23	14	30	30
1993	Економска елита	6	17	17	25	35
	Политичка елита	12	23	15	8	42
	Просјечно	6	19	17	21	37
2004	Економска елита	24	37	8	19	12
	Политичка елита	28	37	13	15	7
	Просјечно	26	37	10	17	10

Извор: (Lazić & Svejić, 2006: 106)^[3]

^[3] Класе: Физички радници (неквалификован, полуквалификовани и квалификовани), Транзициони стратум (канцеларијски радници и техничари са средњом школом, samozапослени са средњом школом), Средња класа (професионалци,

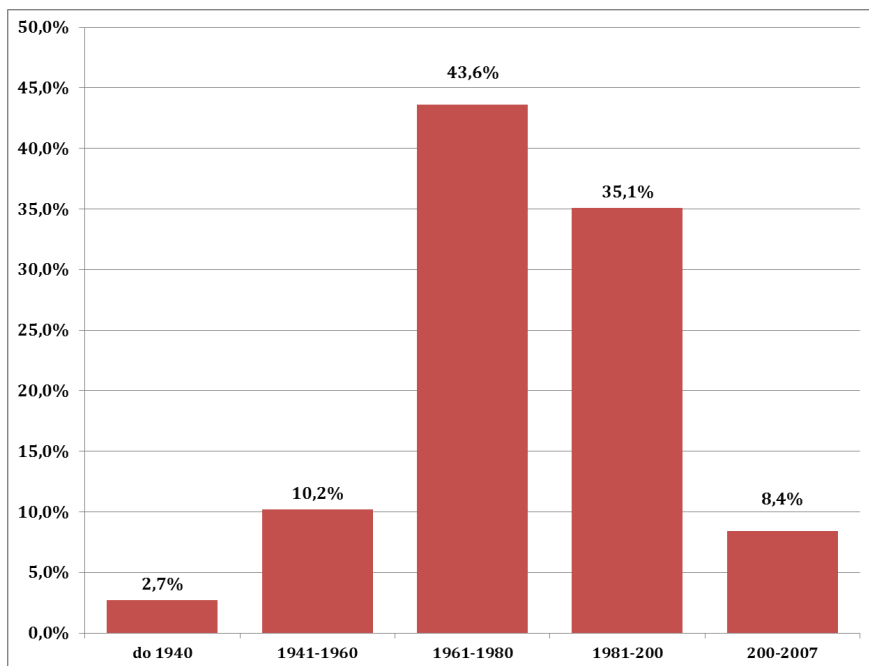
Након пола вијека у коме је било каква приватна иницијатива била спутавана од стране државе, грађани источне Европе су се ослободили стиска централних власти које су контролисале све аспекте економског живота. За многе раднике, погођене затварањем државних предузећа, покретање малих приватних послова је био једини начин за преживљавање (Stanilov, 2007a: 274). Свако од њих је, уз ограничене ресурсе за покретање посла требао дио градског простора. Они који су имали станове, подруме и гараже претварали су их у пословне просторе, а они који нису, искористили су успаване градске тргове и булеваре за постављање картонских тезги и киоска. Чворишта градског превоза и тротоари најпрометнијих улица, попут Зеленог Венца и Булеvara Револуције у Београду су постала пијаце на којима се са импровизованих штандова продавало све од накита, старих часописа и књига, одјеће и обуће, до хране, цигарета и пића. Овај нови „сиви сектор трговине“ је, у ситуацији галопирајуће инфлације, наравно требао и подршку „сивог финансијског сектора“ која се огледала у многобројним дилерима девиза који су иза сваког ћошка нудили повољне трансакције.

За разлику од градова Запада, повећање приградске популације у социјализму није било узроковано помјерањем из центра града становника који припадају средњој класи, него насељавањем припадника ниже класе из руралних регија, који нису били у могућности да населе центар града због стамбене политике (Petrović, 2005: 14). Према подацима Републичког завода за статистику СР БиХ^[4] Сарајево је у периоду од двије посљедње деценије социјализма добило 167.597 нових становника. Овај резултат наравно није посљедица неког „бејби бума“ у осамдесетим годинама прошлог вијека него првенствено нагле урбанизације у периоду 1961-1991. година и политичке одлуке о насељавању града и изградњи радничких насеља Алипашино Поље и Добриња која су чинила окосницу општине Нови Град. Ова општина је по свом просторном уређењу, високим стамбеним небодерима, као и социјалној структури становништва била слична Новом Београду и Новом Загребу. Још једна велика спаваоница за радничку класу досељеника из провинција.

Графикон 2. – Година изградње главних стамбених јединица у БиХ

нижи менаџери, samozапослени са вишим образовањем, мали предузетници), Виша класа (менаџери, средњи и велики предузетници, политичари). Детаљније у Lazić i Cvejić, 2006.

^[4] Републички завод за статистику Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, Статистички годишњак 1991

Извор: Агенција за статистику Босне и Херцеговине, БиХ у бројевима 2010^[5]

У графикаону 2. су подаци о изградњи главних стамбених јединица у БиХ, који се могу узети као мјерило и за Сарајево које је, као главни град републике, имало примат у изградњи. У периоду 1961-2000. године је изграђено 78,7% од укупног броја главних стамбених јединица, с тим што се може рећи да је овај период интензивне градње стварно трајао 30 година до 1991. године јер је од 1995. до 2000. године реновирано оно што је уништено у четири године сукоба. Послијератна изградња је поред обнове обиљежена и изградњом великог броја пословних простора, углавном у оквиру великих тржних центара.

У постсоцијалистичким градовима лагано се појављује субурбанизација Западног типа, истовремено са појавом нове средње класе, а развој субурбаног простора, у многим случајевима служи као позорница за разметање личним богатством (Petrović, 2005: 14). Урбана култура уопште, као и урбана култура посебно, имају своје наличје у некултури, односно наличју урбанизације. Могло би се, дакле, рећи да урбана (градска) култура, поред руралне (сеоске) представља један од два начина изражавања или живљења културе конкретног друштва

[5] Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine <http://dissemination.bhas.ba/DI/>

или неких поткултура у њему (Milošević, 2007: 130). Појединци који су тражили спас из хаоса постсоцијалистичке стварности, и имали финансијска средства да то и реализују, су одлучили да за себе у оквиру града направе изоловане цјелине. Ова приватна стамбена острва, која су ницала не само у предграђима, него и на рубовима урбаних средишта, ограђена високим зидовима, приватним обезбјеђењем, надзорним камерама, базенима, тениским игралиштима и сличним садржајима, најбоље су осликавала растућу просторну сегрегацију и стратификацију постсоцијалистичког града.

ЗАКЉУЧАК

Нагла промјена друштвено-економског система и прихватање неолибералног концепта тржишта у условима кад већина државних предузећа није била спремна да се суочи са страном конкуренцијом и отвореним тржиштем, узроковала је колапс индустријског сектора у постсоцијалистичким земљама. Највеће губитке су претрпјели индустријски градови. Несналажење државне администрације, која није могла да понуди никакав алтернативни модел економског опоравка, оставило је директне стране инвестиције као једини излаз. У борби за привлачење ДСИ највише успјеха су имали главни градови држава које су прве прихватиле нова правила игре и кренуле у оштре политичке и економске реформе. Транзиција је била болна али неизбјежна, тако да је једини рационални избор био да што краће траје. Ако искључимо фактор јефтине радне снаге, који су као предност за инвестиције имали сви постсоцијалистички градови, географски положај, квалитетна саобраћајна инфраструктура и квалификована радна снага су били пресудни за долазак страног капитала.

Без обзира колико нека друштвена трансформација била радикална, нови систем увијек у себи сачува неке од особина прошлости. У контексту постсоцијалистичких земаља показало се да су неформалне институције, лични ставови, и перцепција јавности најотпорнији на промјене (Stanilov, 2007b: 27). Већина становништа је првим годинама транзиције била само нијемим свједок „првобитне акумулације капитала“ у којој је политичка елита из социјализма свој положај у друштву трансформисала у капитал у процесу приватизације. Привлачност пропалих друштвених предузећа у процесу приватизације се првенствено мјерила количином некретнина која су имала на елитним локацијама у градовима. Реструктурирање привреде и скок цијена некретнина су узроковали измјештања индустријских капацитета из

града према новим индустријским зонама на периферији, а централне градске зоне су трансформисане из административно-културних у пословне центре. Међу најдраматичнијим промјенама у сфери становања су биле престанак изградње субвенционисаних станова, приватизација постојећих станова, као и приватизација до тада друштвених грађевинских предузећа и предузећа за одржавање зграда. Децентрализацијом је стамбена политика спуштена са централног на ниже нивое власти, као што су општине, а трошкови одржавања зграда на нове власнике. Нова просторна и класна стратификација у градовима су постале највидљивије у контрасту између нових елитних насеља и оронулих „великих спаваоница“ за радничку класу.

Ако у обзир узмемо, раније споменуто чињеницу, да је почетком деведесетих година XX вијека „ниво урбаности“ у бившој Југославији, барем међу припадницима навијачких група, одређиван и присуством мултинационалних корпорација попут Мекдоналдса, можемо рећи да је након постсоцијалистичке транзиције, у љето 2011. године Сарајево напокон добило исти статус као и Београд и Загреб, а Бања Лука ће им се придружити крајем 2012. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica/Banja Luka: CID/Romanov.
- Grčić, M., & Ratkaj, I. (2006). Strukturne promene i regionalna diferencijacija industrije Srbije u periodu tranzicije (1988-2005). *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 86(2), 97-112.
- Hamilton, F. E. I. (1990). A Global Region in the Melting Pot? *Geoforum*, 21(2), 145-161.
- Hamilton, F. E. I. (2005). The external forces: Towards globalization and European integration. *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization* (pp. 79-115). Tokyo: United Nations University Press.
- Hamilton, F. E. I., & Carter, F. W. (2005). Foreign direct investment and city restructuring. *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization* (pp. 116-152). Tokyo: United Nations University Press.
- Koolhaas, R. (2001). *Mutations*. Actar Publishing.

- Lazić, M., & Cvejić, S. (2006). CHANGES IN THE RECRUITMENT PATTERNS OF THE ECONOMIC AND POLITICAL ELITES IN SERBIA. *Sociološki pregled*, XLVIII(2), 97–112.
- Milošević, B. (2007). *Sociologija i savremeni svet*. Novi Sad: Filozofski fakultet/Old Commerce.
- Petrovic, M. (2005). Cities after socialism as a research issue. *Strategies*, 1–26. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/23378/1/DP34.pdf>
- Pušić, L. (1997). *Grad društvo prostor (Sociologija grada)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Republički zavod za statistiku Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. (1991). *Statistički godišnjak SR BiH*. Sarajevo.
- Stanilov, K. (2007a). Democracy, markets, and public space in the transitional societies of Central and Eastern Europe. *The Post-Socialist City* (pp. 269–283). New York: Springer.
- Stanilov, K. (2007b). Political reform, economic development, and regional growth in post-socialist Europe. *The Post-Socialist City* (pp. 21–34). Springer.
- Temelová, J., & Ouredniček, M. (2009). TWENTY YEARS AFTER SOCIALISM: THE TRANSFORMATION OF PRAGUE'S INNER STRUCTURE. *Studia Universitatis Babes-Bolyai-Sociologia*, LIV(1), 9–30.
- UN-HABITAT. (2010). *State of the world's cities 2010/2011: Bridging the urban divide*. Cities. Nairobi: UN Habitat.
- Vesselinov, E. (2004). Eastern European cities on the move: new housing and segregation patterns. *Eurex–European Online Seminar on Urban Transformation, Poverty, Spatial Segregation and Social Exclusion*. Retrieved from http://www.shiva.uniurb.it/eurex/lessonfiles/courses/59/160/Vesselinov_lecture.pdf

Интернет извори:

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, DevInfo BiH <http://dissemination.bhas.ba/DI/> (pristupano 9.1.2011)
- CIA, World Factbook 2010 - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> (pristupano 10.05.2012)
- University of Missouri, World Factbook 2000 - <http://www.umsl.edu/services/govdocs/wofact2000/> (pristupano 8.05.2012)

University of Missouri, World Factbook 2005 - <http://www.umsl.edu/services/govdocs/wofact2005/> (pristupano 10.05.2012)

Mile Vukajlović
Faculty of philosophy
University of East Sarajevo
Bosnia and Herzegovina

SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL ASPECTS OF THE TRANSFORMATION OF POST-SOCIALIST CITIES

Summary: *City as a source of changes in a society is always in transformation. It builds, destroys and renovates. It alters its outer appearance, but people and social groups that inhabit it and use its resources in different ways and for different purposes, change as well. In periods of intense economic and political transition of the society as whole, such as post-socialism, cities gain one of the most important roles in the upcoming changes. This paper presents some of the socio-economic and political aspects of the transformation of the post-socialist cities, which directly influenced on the quality and the way of life of urban residents, as well as on the rest of the population that depends on the resources from the cities.*

Key words: *post-socialism, city, transition, spatial transformation, class stratification*

Бојан Ђорлука
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву
Босна и Херцеговина

Прегледни научни рад
УДК: 314.7(497.6 Република Српска)

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА (СЕЛО-ГРАД) СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ

Сажетак: *Миграције становништва нису посебност нити само ових простора (Србија, Република Српска), нити само овог времена. Одувијек, кроз историју, људи су се селили из села у градове (у зависности од типа друштва, гдје су миграције биле више изражене, односно мање), односно велики број миграната напуштао је своју земљу порјекла или етничког изворишта мигрирајући у друге земље у потрази за бољим могућностима или тражећи заштиту од прогона и насиља. Поставља се питање који су главни узроци миграција? Какве проблеме стварају велике миграције за село, а какве за град? Да ли је могуће зауставити такве процесе? Да ли данашња села пуно се разликују од пријашњих села, да ли села изумиру, да ли вишак становника ствара велике проблеме за градове? Рад ће се базирати на саме токове миграција из села у градове, са посебним нагласком на Републику Српску. Објасниће се с каквим проблемима се сусрећу села, да ли постоје политике које су базиране на очувању села, да ли млади остају у селима, или све више „бјеже” у градове и други кључни проблеми. Пажња ће се усмјерити и на положај и демографску структуру сеоског становништва у Републици Српској.*

Кључне ријечи: *село, град, миграције, становништво, Република Српска.*

УВОД

Миграције или механичко кретање становништва, у садржинском и методолошком погледу, представљају најкомплекснију компоненту развитка становништва. Укратко се можемо подсетити да на кретање и развитак једне популације утиче природно кретање и обнављање становништва (природни прираштај) и миграције (имиграције и емиграције). Миграције имају доминантан и одлучујући значај као фактор пораста, али и мјењања структура становништва (старосно-полних, брачних, економских, културноантрополошких, етничких, религијских и сл.).

Миграциона кретања настају услед географске неравномјерности у распореду природних потенцијала, физичког и људског капитала, институција, традиције и културних прилика, што све резултира неједнаким темпом економског развоја (Бобић, 2004:106).

Кретања становништва подстакнута су и кретањем капитала и услуга и обрнуто (премјештањем са територије на територију ради ефективног коришћења). Кретање становништва (миграције) су резултат индивидуалне одлуке, и мотивисан је одређеним разлогом. Према овој концепцији, можемо да издвојимо двије велике групе фактора који утичу на сеобе: привлачни (pull factors) и одбијајући (push factors). Ову теорију pull и push фактора формулисао је Доналд Бог (Бог (1969) у Бобић, 2004:106).

PUSH ФАКТОРИ

push фактори	неповољна привредна ситуација
2	незапосленост
3	политичка дискриминација
4	вјерска дискриминација
5	лоши услови сопственог живота
6	природне катаклизме

PULL ФАКТОРИ

pull фактори	боље могућности запослења
2	веће зараде
3	професионално напредовање
4	бољи животни услови
5	ланчаност
6	привлачност нових средина

Важна одлика миграција јесте њихова селективност. Овдје је ријеч о статистичкој повезаности особина мигрантске популације, односно већој покретљивости лица одређене старости, пола, брачног стања и породичних карактеристика, образовања и занимања.^[1]

Миграцијама, с једне стране могу бити чисто економске, нпр. токови гастарбајтера са југа на сјевер све до седамдесетих година 20. вјека или савремени „одлив мозгова” (brain drain), а на другој, веома бројне неекономске миграције. Као примјер неекономских миграција можемо узети удадбене миграције женског становништва у Србији, Републици Српској и др.. Такође, веома су раширене и неекономске присилне, избјегличке миграције или тзв. хуманитарне сеобе, мотивисане борбом за голи опстанак себе и својих најближих. И трећи вид неекономских миграција, јесу миграције на релацији село-град, које су тијесно повезане са токовима индустријализације и урбанизације.

СЕЛО И ГРАД

Село је друштвено-просторна скупина која историјски настаје обликовањем првих сталних насеља, када се појединци и групе, у условима неразвијене подјеле рада, повезују у малу локалну заједницу, у којој се са члановима своје породице баве пољопривредом, станују у засебној породичној кући, ступају у непосредне (примарне) односе међусобно, са сусједима и са природом- стварајући притом особне обрасце мишљења, понашања и дјеловања (тзв. народну или сељачку културу) (Митровић, 1998:242).

Посматрајући село као територијалну и друштвену заједницу, у њему су кроз историју традиционално дуго преовладавали:

- **кућна економија**, породична привреда и породично газдинство (као основна економска јединица и основна друштвена и економска организација села);
- **рад на земљи и пољопривредна производња** (као основна привредна грана и главни извор прихода; одређена је утицајем климатских и географских фактора);
- **сељачки радови** (нису само усмјерени на зараду, него су једна од животних функција, одређени утицајем природних

^[1] Видјети: М. Бобић (2004): Демографија и социологија- веза или синтеза, стр. 103-115, Службени гласник, Београд.

- фактора);
- **постојање установа и простора социјалне комуникације** (цркве, вашари и пијаце);
 - **сеоски начин живота и традиционална култура** (који се разликују од урбаног начина живота);
 - **„народна умјетност”, сеоски морал, стил живота, обичаји, образовање, религија и др.;**
 - **релативна аутономија локалног колективитета, традиционалан и аутархичан начин живота** породица, група сродника и сусједства;
 - **подређен положај и експлоатисаност од стране града и власти** (као градских власти)

Село представља релативно аутономни свијет у којем је поглед сељака на свијет условљен прије свега мјестом и положајем гдје живи. Живот сељака одређују и вањске детерминанте, локално организовање, град, процес урбанизације, индустријализације и модернизације, средства информисања (Ковачевић, Ристић, Кнежевић, 2009:55).

Село представља територијалну, локалну и друштвену заједницу, и као такво оно обавља неколико значајних функција:

- **социјалну** (изграђује друштвене односе, интеракције и комуникације);
- **економску** (развија производњу и учествује у тржишној размјени вишка пољопривредних производа);
- **еколошку** (развија складније еколошке односе људи са природном околином);
- **културну** (изграђује сеоску културу, чува традицију, преноси обичаје).

Градови су насеља у којима се концентришу глобалне друштвене функције и главне политичке, економске и културне установе, па самим тим и становништво које се углавном бави непољопривредним дјелатностима (Митровић, 1998:243). Због свих ових функција које обавља, град је постао центар моћи и средиште културе у свим друштвима.

Из свега до сада реченог, видимо да постоје разлике између села и града, а за њихово разликовање користећемо одређене критерије:

- **историјски**- села су се појавила прије градова, а град је настао касније са појавом класне подјеле и градских дјелатности
- **економски**- у селу доминира пољопривреда, а у граду индустрија и услужне дјелатности
- **еколошки**- за село је карактеристична природна, а за град техничка средина, у селу је мања бука и загађеност, али и мање изграђен систем инфраструктуре и станова
- **урбанистички**- за село је карактеристична урбанистичка неправилност и раштрканост, док је град правилније организован
- **демографски**- за село је карактеристична мања, а за град већа концентрација и покретљивост становништва
- **културни**- у селу доминира традиционална култура, а у граду масовна
- **социјални**- за село се везују непосредни контакти и мања отуђеност, а за град мањи степен социјалних контаката, а већи степен отуђености
- **социјално-патолошки**- село има већи степен друштвене интегрисаности, а у граду преовладава аномија, отуђеност, деликвенције, криминал и др.
- **правни**- помоћу правних прописа град стиче већа права у односу на село

Да би се велике разлике између села и града превазишле, и да би се задржало становништво на селу, потребно је плански усмјерити развој мањих села, мањих градова и простора између села и града. Промјене би требале да произведу млади становници села, који се по степену образовања, начину мишљења и визијама будућности разликују од пријашњег становништва. Све ово треба да утиче на приближавање села граду, и тај процес транзиције је неминован у савременом селу. Важно је напоменути да село своју будућност треба да тражи и у разним видовима непољопривредних дјелатности, а управо младо-активно становништво је главни ресурс којим располаже савремено село.

Посматрајући савремено друштво и његове основне карактеристике, модернизацију и глобализацију, можемо закључити да је село престало да дјелује, и да град све више ради на преобликовању села како би оно остало на маргинама развоја и модерности.^[2]

СЕОСКО СТАНОВНИШТВО И ОСНОВНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ

У прошлости, сеоско становништво сачињавали су само сељаци, тј. људи који су се претежно бавили пољопривредом. Посматрајући данас становништво села, можемо закључити да то више није случај, и то представља једну од најважнијих друштвено-демографских промјена у савременим селима.

Разлика између градског и сеоског становништва није више тако јасна и оштра, разлог треба тражити у томе што се савремено село у погледу свакодневног начина живота све више урбанизује. Сеоско становништво представља драгоцјену људску супстанцу, и оно се јавља као извориште радне снаге, и као маса потрошача пољопривредних и других производа.

Други вид демографског преображаја који манифестује читав низ промјена у структури становништва јесте деаграризација (напуштање пољопривреде као главног занимања). Процес деаграризације код сеоског становништва, као и процес урбанизације (миграције село-град) одвијају се стихијски, неравномјерно у времену и у простору.

Велики проблем у нашој земљи представља баш проблем гашења села и великог исељавања у градове. Тражећи правце развоја - српско село стари и нестаје. Иако постоје услови за његов развој, то се још увјек не дешава. Најбоља слика је и неуједначен регионални развој Србије и Републике Српске. Другим ријечима, код нас је присутна дугорочна политика маргинализовања руралних подручја. У таквим подручјима, удаљеним од урбаних средина, српска села нестају. Све је чешћи случај да се цијела домаћинства потпуно гасе.

Као примјер можемо навести село Какмуж у општини Петрово у Републици Српској, у коме живи око 2.600 становника. Површина сеоског атара је 28,4 км². Као и остала озренска села састоји се из доњег, равнијег дијела у долини Спрече и горњег у брдима. Само насеље је

^[2] Видјети: Ковачевич Б., Ристић Л., Кнежевић М. (2009): Социологија насеља, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука.

спонтаног типа и сконцентрисано је на прелазу равничарског у брдско-планинско подручје. Број становника се стално мјења, а као посљедица тога јесте прошли рат и економске миграције.

Као и сва села у Републици Српској, и село Какмуж се сусреће са одласком млађе популације. Млади људи у потрази за знањем одлазе у веће градове, као што су Бања Лука и Бјељина, и после завршеног школовања, ту остају, никада се више не враћају у свој крај. Вјероватноћа да ће се прије запослити и боље живјети у граду доста је већа, него да ће то исто постићи на селу. Према статистичким подацима, у последње двије године, Бања Лука је у плусу за 2244 становника (Завод за статистику Републике Српске). Шансу за бољим животом у поледње три године у Бања Луци потражили су становници из готово свих села и мањих општина у Републици Српској.

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА (СЕЛО-ГРАД)

Посматрајући миграције из села у градове, како у српском друштву, тако и у другим земљама, оне су одувијек кроз историју постојале. Интезитет миграција разликовао се како од типа друштва, тако и од услова у којима се друштво налазило. Па тако, највећи интезитет миграција одвијао се за вријеме ратних дешавања, када су људи добровољно или присилно напуштали своја имања, и одлазили из села у градове, или су спас тражили у неким другим земљама.

Поход из села ка градовима представљао је својеврсни начин расељавања становништва што је испразнило село у коме су остала малобројна старачка домаћинства. Научници су мишљења да о ревитализацији спонтано расељених насеља не може бити ни ријечи без демографске стабилности, рехабилитације рађања, што подразумева значајан прилив становништва у репродуктивном смислу. Присутна су два паралелна процеса која доприносе расељавању насеља. То су с једне стране, традиција у рађању само једног дјетета и на другој страни, због економске депресије и веома лошег стандарда живота на селу, велике миграције ка индустријализованим подручјима, посебно градовима.^[3]

Остају само старачка домаћинства која више нису способна за репродукцију па се, некада и велике породичне задруге на којима је почивало сеоско газдинство, неумитно гасе. Такво кретање је екстремније изражено у брдско-планинским насељима.

^[3] Шире видјети: Митровић М. (1998): Социологија села, СДС, Београд.

После другог свјетског рата градови су ушли у раздобље убрзаног развоја. Под утицајем економског „бума”, долази и до повећања бројности популације. Сеоска подручја почела су да губе на својој привлачности. Сељани су масовно напуштали своје домове у потрази за послом у градовима и сеоске заједнице су слабиле.

Због оваквог стања многа српска села у почетку су остајала са све старијим и старијим становништвом, а касније и без становника. Таква ситуација у последње вријеме почиње постепено да се мјења. У неким руралним подручјима број становника почиње полако да се повећава.

Мада је становништво Србије и Републике Српске- у основи из економских разлога- још увијек изложено урбанизацији, примјетан је и његов повратак селу, посебно је то изражено у неколико последњих година, од када се земља поново убрзаније развија, услед напуштања социјалистичке заблуде (која је посебно коштала село и сељане, свуда у средишту и на истоку Европе) и њеног коначног отварања према свијету око нас. Већина људи гради своје друге домове- искључиво у стамбене сврхе, или купују напуштене фарме и приводе их стамбеној или некој сервисној намјени.

Економска криза, која је трајала двадесетак година и која тек сада пролази, проузроковала је непрекидно разарање напуштених грађевина и инфраструктуре. Сада је пред свима људима, а нарочито пред становницима српских села , изазов рестаурације српског села и крајолика. Све више се у Србији и у Републици Српској осјећа тренд „повратка корјенима”, одавно присутан у земљама Европске Уније. Живљење у малим насеобинама и у блиском односу међу људима све више се промовише. Преморени запосленици (радни људи) почињу да се враћају у своја родна мјеста.

Пренасељеност градовима и високе цијене станова такође су разлог миграције ка селима. Разлике између сјеверних и западних дјелова земље, на једној страни, и јужних и источних, на другој, релативно су значајне. Резултат поменуте миграције јесте промјена функције сеоског крајолика и његов општи изглед (ре-урбанизација).

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Као један од важнијих фактора демографског развоја Републике Српске јесте негативан миграциони салдо. Ово се може темељити само на основу процјена, јер за анализу миграција становништва код нас не постоји одговарајућа статистика (нпр. миграциона картотека

или регистри становништва). Прошли вијек у Републици Српској обиљежен је процесом избјеглиштва и миграција, а затим процесом постепеног повратка избјеглог и расељеног становништва. Анализа размјештаја избјеглих и расељених домаћинстава по регијама показује на имиграциони притисак на економско развијеније просторе, као што су бањалучка и бјељинска регија, у којима је 1996. године концентрисано око двије трећине или 62,2% од укупног броја избјеглих и расељених лица.

Демографске анализе указују да Република Српска и након потписивања Дејтонског споразума има изразито емиграционо обиљежје, а посебно њени источни и западни дијелови. Унутрашње миграције на овим просторима се одвијају устаљеним правцима, тј. из неразвијених, изолованих, запуштених подручја и села, у привредно развијеније средине са бољим условима за живот. Узроци ових миграција су различити, а најчешће се везују за боље послове, већу зараду, за напредовање и школовање. Због тога су оне усмјерене ка већим урбаним центрима, као што су: Бања Лука, Приједор, Добој, Бијељина и Требиње.

Према процјенама, сматра се да ће унутрашње миграције на релацији село-град у будућем периоду постепено губити на интензитету. Изражени унутаррегионални миграциони процеси између сеоских и градских насеља утичу константно на смањење руралног становништва, што за посљедицу има негативне промјене структурног карактера. Дакле, поремећаји у полно-старосној структури и све израженији процеси старења у већини руралних насеља у будућности ће и даље негативно утицати на репродукцију становништва. Због ових разлога, перспектива демографског развоја Републике Српске у великој мјери ће зависити од процеса редистрибуције становништва и повећања броја становника како у мањим и неразвијеним општинама, тако и на селима.

Према статистичким подацима, у прошлој години у Републици Српској забиљежено је 17724 унутрашњих миграција, а највећи број миграната је доби између 20-34 године, и са не већим осцилацијама у полној структури (Завод за статистику Републике Српске).

Према приказаној табели број 1, видјећемо како се кретао број становника кроз године у селу и граду у Републици Српској и Бања Луци.

Табела 1.: Број становника у селу и граду у Републици Срској и Бања Луци у периоду 1996-2015

		1996	2001	2006	2011	2015
РС	Град	39,0%	45,0%	47,4%	49,2%	53,0%
	Село	61,0%	55,0%	52,6%	50,8%	47,0%
БЛ	Град	42,0%	50%	52,8%	56,3%	59,5%
	Село	58,0%	50,0%	47,2%	43,7%	40,1%

Извор: Републички завод за статистику РС

Из приложене табеле можемо видјети, да се број становника у Републици Срској из године у годину све више повећавао у градовима, а смањивао на селима. Највећи постотак остварен је у 2011. години, када се готово број становника у граду приближио броју становника на селу. Занимљиво је примјетити из табеле да се према предвиђањима сматра, да ће у 2015. години, бити већи број становника у граду, него на селу.

Као и у Републици Срској, тако и у Бања Луци, број становника се из године у годину повећавао у градовима. Али, овдје имамо случај да је у 2006. години већ остварен већи број становника у граду. И овдје можемо запазити да се предвиђа, да ће у 2015. години, у процентуалном смислу, та разлика између села и града бити веома велика тј. 19,4%.

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У протеклим годинама одвијао се процес брзог смањења учешћа пољопривредног становништва, а повећао се проценат непољопривредног у укупном становништву. Посматрајући попис становништва из 1950. године, проценат пољопривредног становништва је био 76%, док је на задњем попису, 1991- године, тај број веома смањен, и износио је 17%. Разлог томе јесу ратна дешавања, као и масовне миграције из села у градове, с чим и пољопривреда као дјелатност постепено нестаје. Сва ова дешавања изазвала су деаграризацију и депопулацију сеоских, брдско-планинских и неких приградских подручја.

Према неким изворима и процјенама, у последње вријеме дошло је до поновног повратка једног дијела становништва у сектор пољопривреде. Одавде се види да су миграције из села у град веома мале и да је више на снази обратан процес, тј. повратак из градова у села. Учешће активног пољопривредног становништва је релативно висока у укупно активном становништву, што је разумљиво ако се има у виду транзициони период који још траје (тај проценат 1981. године је био 51,4%).^[4]

Степен коришћења природних ресурса, првенствено земљишта је важан показатељ стања у пољопривреди, па према томе, и стања сеоског становништва. Да би лакше разумјели стање пољопривреде у Републици Српској и самог начина живота у селу, кроз следећу табелу видјећемо колики је степен коришћења пољопривредних површина у Републици Српској.

Табела 2.: Структура коришћења пољопривредних површина у Републици Српској

	Категорија	Површина у ха	%
	оранице и баште	588.711	47,4
	воћњаци	54.358	4,3
	виногради	693	0,5
	ливаде	236.922	18,2
А	обрадиво земљиште	880.684	70,9
Б	пашњаци	358.734	26,3
Ц	рибњаци	3.630	2,7
Д	расадници, врбаци, површине под цвијећем	580	0,4
	Укупно пољопривредно земљиште	1.240.628	100

Извор: Статистика пољопривреде, бр. 2, 2007.

Из приложене табеле можемо видјети, да села у Републици Српској имају веома обрадиво земљиште, као и многе друге природне потенцијале. Да би се што боље искористили ови потенцијали, потребно је активно становништво које би села подигла на један већи ниво. Зато су потребни разни механизми и подстицаји да се задржи младо становништво у селима тј. да се зауставе миграције из села у

^[4] Вид., интернет извор: http://www.rzs.rs.ba/Publikacije/Demografija/Demografski_bilten_13.pdf

градове. Потребна је већа заинтересованост органа власти да селима омогуће да покажу да су вриједна, да њихови становници нису ништа мање вриједни од становника града, и да бављење сеоским пословима може донијети велику корист. Један од метода, јесу сигурно средства масовне комуникације, која би требала да промовишу села и да покажу људима из градских средина да се и у селу може фино живјети.

ДЕМОГРАФСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Када посматрамо становништво Републике Српске, у периоду од 1996-2007 године, како у селу, тако и у граду, долазимо до податка да је просјечна густина насељености 58 становника/км, и сврстава се у ред ријетко насељених територијалних јединица. Такође, и регионални размјештај становништва веома је неравномјеран. Демографске анализе у РС су непотпуне недостатком новијег пописа становништва (последњи попис 1991.године). Због овог разлога демографски приказ се заснива на основу процјена, а које можемо видјети у табели број 3.^[5]

Табела 3.: Динамика кретања становништва у РС

Година	Број становника			Ланчани индекс	Индекс пораста (1996=100)
	Укупно	Мушки	Женски		
1996.	1.355.885	-	-	-	100,00
2002.	1.455.446	708.449	746.997	107,34	107,34
2003.	1.452.351	706.925	745.426	99,79	107,11
2004.	1.449.897	705.731	744.166	99,83	106,93
2005.	1.446.417	704.037	742.380	99,76	106,48
2006.	1.443.709	702.718	740.991	99,81	106,48
2007.	1.439.673	700.754	738.919	99,72	106,18

Извор: Републички завод за статистику РС

Из приложене табеле можемо видјети да у укупном броју кретања становника веће учешће има женска популација. Период од 1996. године до 2007. године карактерише позитиван тренд, али је вриједност ланчаног индекса у посматраном периоду опала у 2002. години. са 107,34 на 99,72 у 2007. години.

^[5] Динамика кретања становништва се односи само на посматрани период.

Такође, веома је битно нагласити да је концентрација становништва у Републици Српској усмјерена ка нижим просторима и уз ријечне долине, док су брдско-планинска подручја веома ријетко насељена. Планински и сеоски простори РС представљају емиграционе зоне из којих се становништво стално исељавало, у правцу развијених урбаних центара, што је утицало на садашње велике разлике у погледу просторног размјештаја становништва РС.

Према процјенама на територији руралног подручја РС у структури домаћинства доминирају мјешовита домаћинства 49,1%, док је чистих пољопривредних домаћинстава 43,4%, а непољопривредних 7,5% (Завод за статистику Републике Српске). За рурални развој веома су значајна мјешовита домаћинства, њихово искориштавање земље веома зависи од величине њиховог непољопривредног дохотка, састава и квалификације радне снаге, опремљености, занимања и љубави према земљи.

Старосна структура сеоских домаћинстава показује да је популација млађих од 15 година 19%, од 15-24 године 14,5%, између 25-49 година 34%, од 50-64 година 20% и старијих од 65 година 12,5%. Чланови домаћинства, око 68,5% њих чине радно способна лица, узраста 15-64 године (Завод за статистику Републике Српске). Према процјенама, може се рећи да је старосна структура сеоских подручја доста повољна, али само ако се узме у виду посматрани период.

РАЗВОЈ СЕЛА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Рурална подручја у Републици Српској, и поред видног напретка, заостају у развоју. Стање у многим селима је тешко, а посебно у рубним и изразито неразвијеним општинама, гдје се број становника због тешких услова живота константно смањује. Значајна чињеница је да је стање електро-енергетких објеката у селима добило повољну оцјену, али се то никако не може рећи за саобраћајнице и објекте водоснабдијевања. Иначе, највећи број захтјева за подстицаје у руралним подручјима у последње три године односи се управо на подршку изградњи сеоских путева и водовода. Сви ови подаци илуструју жељу да се интезивира развој села и неразвијених средина како би се обезбиједио квалитетнији живот у овим срединама и обезбиједио опстанак становништва, прије свега младих, у овим крајевима.

Тако док се у развијеним земљама свјета данас размишља о томе како најбоље искористити оно што је природа понудила и човјек створио, Срби се суочавају са правим демографски сломом своје популације. То се манифестије и смањењем наталитета становништва, „бјелом кугом” у руралном простору, па је већина села захваћена депопулацијом (свако четврто село је на путу изумирања).

За развој села, како у Републици Српској, тако и другим подручјима, потребни су следећи приоритети: Приоритет бр. 1: Побољшање ефикасности тржишта, укључује следеће мјере:

- улагања у пољопривредна газдинства
- подршку оснивања удружења пољопривредних произвођача
- улагање у прераду, пласман на тржиште и продају пољопривредних производа

Приоритет бр. 2: Припремне радње за спровођење агро-еколошких мјера и стратегија локалног руралног развоја, укључује следеће мјере:

- активност у циљу побољшања стања животне средине и села
- припрема и спровођење стратегије локалног руралног развоја

Приоритет бр. 3: Развој руралне економије:

- побољшање и развој руралне инфраструктуре
- диверзификација и развој привредних дјелатности у руралним областима
- побољшање обуке и стручног усавршавања

Сви ови циљеви који сам до сада споменуо, као и приоритете потребно је остварити да би село као и сеоско становништво живјело боље. Тада би дошло до смањења миграција, све више младих би се задржавало у селу, а град не би имао баш толико велике предности, као што их посједује данас. Потребно је искористити природне ресурсе земље (пољопривредно земљиште, шуме, воде) са богатим екосистемима и биодиверзитетом. Стање српских села у будућности највише ће зависити од самог села. Ово се прије свега односи на то колико су села способна за промјене, тј. да ли могу да се прилагоде процесима транцизије и глобализације.^[6]

^[6] Шире видјети: Sorensen, C. (2000): Social Capital and Rural Development, The World Bank.

ЗАКЉУЧАК

Као што смо видјели у раду, село постепено губи на значају, а све више на снази добија град. Процес миграција село-град, иако је у последње вријеме смањен, и даље је врло популаран код млађих људи. То и није податак који чуди, када знамо да се млади поуздају у град, да ће се тамо образовати, да ће се запослити, и на крају и остати да живе у граду.

Много је села празних и разрушених, а један од главних криваца зато јесте рат. Многе порушене куће и недостатак финансиских средстава да се обнове, не дозвољавају људима да се врате на своја огњишта, иако њих већина то жели, па тако можемо рећи да поједина села постепено изумиру. Такође, велики проблем представљају и села која су одсјечена од већих мјеста, тј. немају адекватне услове за живот. Тешко им се прилази, немају електричне енергије, немају воде, а и даље користе бунарске канте и фењере као основне алатке за живот. У овим селима можемо наћи само по неког старца, који није напустио своје родно мјесто из разлога што је превише везан за њега, или се једноставно не би могао снаћи у граду.

Иако село пружа многе могућности, као што су здрав живот, бављење послом, све више га људи напушта, и тражи своју будућност у неким већим срединама. Један од криваца за овако стање села јесте сигурно политика, тј. органи власти, који не улажу пуно у села и неинтересују се за њих, већ га само користе у пропагандне сврхе. Примјер можемо навести у вријеме избора, већина политичара тада одлази у села, обећавају како треба подстаћи њихов развој, да би привукли што већи број гласача, а после тога га их заборављају, и ништа не обнављају у њима. И све то траје тако до следећих избора.

Суморна свакодневница села се наставља из године у годину, људи раде и производе, али највише за своје потребе. Разлог томе можемо пронаћи у недостатку савремене опреме, и немогућности да сељани производе за потребе града или чак неког већег тржишта. Чак и у оним селима, која су богатија, и која производе више, и она немају могућност да пласирају своје производе, јер политика српске земље је усмјерена на увоз из других земаља, а заборавља се да је село кроз историју било ослонац града, и град без села није могао опстати.

Као што сам споменуо на самом почетку, и овдје ћу рећи да Срби као народ полако нестају. Велики број села остаје са што више нежења, па није ни чудо што је у нашим просторима негативан

природни прираштај, тј. већа је стопа морталитета него наталитета. Породице које и имају више дјеце немају могућности да их издржавају, препуштени су сами себи, а мјере помоћи више се усмјерене према старима, него према вишечланим породицама и уопште према млађој популацији. Зато се данашње и градске и сеоске породице одлучују за једно, евентуално двоје дјеце.

Да би село данас опстало, оно мора да се прилагоди процесима града. Пољопривреда као дјелатност све се више смањује, а све више на снази добија индустријска производња. Град многе индустријске погоне премјешта у села, и тако се све већи број сељана запошљава у индустрији, а дјелатности села (пољопривреда и др.) се постепено заборављају, иако се вјековима радило на њиховом очувању.

За крај бих још рекао да се што већи број људи враћа у села, због тога што су развијенија села саобраћајницама повезана са градом, па више многим људима није тешко да путују из села у град на посао. Додамо ли томе да су доста бољи услови за живот у селу (чист ваздух, здрава храна, мир и др.), надамо се да ће села у будућности бити доста насељенија, са што млађом популацијом и да ће у њима оживјети све што је до сада замрло.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић, М. (2004): Демографија и социологија- веза или синтеза, Службени гласник, Београд.
- Ковачевић Б., Ристић Л., Кнежевић М. (2009): Социологија насеља, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука.
- Милошевић, Б. (2004): Умеће рада, Прометеј, Нови Сад.
- Митровић, М. (1998): Социологија села, СДС, Београд.
- Митровић, М : (1999): Српско село, Нови Сад, Матица српска.
- Радивојевић, Р. (2004): Социологија насеља, Факултет техничких наука, Нови Сад.
- Sorensen, C. (2000): Social Capital and Rural Development, The World Bank.
- Sorokin P, Zimmerman C.C. (1931): Principles of Rural-Urban Sociology, New York, Henry Holt and Company.
- Шљукић, С. (2009): Сељак и задруга у равници, Медитерран Публисхинг, Нови Сад.
- Вуксановић, Г. (2001): Југословенске избјеглице- између жеље и могућности за повратком, Катедра за социологију Филозофског факултета, Нови Сад.
- Вуксановић, Г.(1997): На путу до куће, Катедра за социологију Филозофског факултета, Нови Сад.

Интернет извори:

http://www.rzs.rs.ba/Publikacije/Demografija/Demografski_bilten_13.pdf

<http://sr.wikipedia.org/sr-el/Kakmuz>

http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/centri/gendercentarrs/AKTI/Pages/Zene_na_selu_u_RS.aspx

<http://poljoprivredaiselo.com/2010/01/u-fokusu-ruralni-razvoj/>

Bojan Ćorluka

Faculty of philosophy

University of East Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

MIGRATIONS OF POPULATION (CITY-VILLAGE) WITH SPECIAL ACCENT ON REPUBLIC OF SRPSKA

Summary: *Migration of population isn't just peculiarity of this area (Serbia, Republic of Srpska) or of this time. Since always, through out the history, people have been moving from villages to cities (depending on the society type, where the migrations were more or less present), and a large number of migrants had left their country of origin or ethnical provenance migrating to other countries in a search for better life or looking for a protection from persecution and violence. There should be question asked, what are the main causes of migrations? What problems do migrations cause for villages and what for cities? Is it possible to stop these processes? Do the nowadays villages differ from the ones in the past, are the villages merging, does the plummet of people creates big problems for cities? This paper will be mostly about the flows of migration from villages to cities with special accent on the Republic of Srpska. There will be explained the issues that villages encounter, are there policies that are based on conservations of villages, whether young remain in villages or "flee" to the cities and other key issues. Attention will also be focused on location and demographics structure of the rural population in the Republic of Srpska.*

Key words: *village, city, migrations, population, Republic of Srpska*

Ирина Ковачевић
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
Босна и Херцеговина

Прегледни научни рад
УДК: 327:502.131.1

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И ЕКОЛОШКО ПРАВО

Сажетак: *Угроженост биодиверзитета и природе као основе живота, те угроженост квалитета живота, допринијело је, од стране Уједињених нација, до прокламовања принципа одрживог развоја. Он представља основу стратегије еколошке политике и еколошког права као стратегија заштите природне средине. Као право животне средине, еколошко право се темељи не само на традиционалном схватању права, већ и на екоцентричном и холистичком приступу који произлазе из концепта одрживог развоја.*

Кључне ријечи: *одрживи развој, биодиверзитет, међународно право, еколошко право, еколошка правда*

УВОД

Социологија је настала као наука с циљем рјешавања глобалних друштвених проблема, било антагонистичких друштвених конфликта или друштвене интеграције и, у тежњи да се ријеше ти проблеми, дуго је и нису ни интересовали не само **природа** као дио људске стварности, него и **екологија** и **еколошки проблеми**. Њен приступ изучавања у смислу „као да природа не постоји“ или да је „њено постојање неупитно“, довео ју је до тога да се сасвим разумљиво нашла у ситуацији која ју је учинила „неспремном пред изазовима еколошких проблема савременог друштва“ (Митић, 2007:61).^[1]

Али, са снажењем процеса индустријализације, као и са еколошким проблемима које је тај развој донио, почело се и у социологији другачије размишљати. Схватило се да се веома значајни глобални проблеми у области заштите животне средине, а који угрожавају *одрживост развоја (sustainable development)*, односе се на заштиту и одрживо коришћење биодиверзитета, шума, водних ресурса, земљишта, те на

^[1] Негдје, све до седамдесетих година прошлог стољећа су постојала погрешна гледишта о неисцрпности природних богатстава која се могу неограничено трошити. Под утицајем развоја екологије и еколошке мисли, таква су гледишта већ превазиђена.

климатске промјене, оштећење озонског омотача, опасне супстанце и отпад, ратне сукобе. Зато се и схватило да заштита околине мора бити утемељена на концепцији одрживог развоја како би се остварили циљеви – заштита екосистема и очување биодиверзитета, заштита и рационално коришћење природних ресурса.

Проблем загађења животне средине, која угрожава здравље и живот људи, истовремено је социолошки проблем, али и проблем еколошког права које се социјалном екологијом и социологијом налази у интердисциплинарној вези. Говорити о *еколошком праву* заправо значи говорити прије свега о *квалитету живота и праву на здраву природну*, али и на *здраву друштвену средину* као битним елементима *одрживог развоја*.

ЕКОЛОШКО ПРАВО И ЕКОЛОШКА ПРАВДА

Начело 1. *Декларације Конференције УН о човјековој средини* (из Штокхолма) афирмише право на здраву животну околину на сљедећи начин: „Човјек има основна права на слободу, једнакост и одоварајуће услове живота, у једној квалитетној околини која дозвољава живот у достојанству и благостању, и он носи свечану одговорност да заштићује и побољшава околину за садашње и будуће генерације“.

На II. Конференцији ОУН о животној средини и развоју (одржаној у Рио де Жанеиру, 1992.) прокламовани су сљедећи принципи „прихватљивог опстанка и одрживог развоја“: “право на одрживи развој се мора остварити како би се равномерно задовољиле потребе развоја и животне средине садашњих и будућих генерација” (принцип 3); остваривање новог и равноправног глобалног партнерства и сарадње међу државама, уважавање интереса свих у стићењу цјеловитости глобалног система животне средине и развоја, цјеловитости и међузависности планете Земље као нашег заједничког дома. Међународно право животне средине се одређује као “право на здрав и продуктиван живот у хармонији са природом”, као право које имају људска бића те се, зато, сматра да је то право дио права на “одрживи развој”, и као такво има утемељење у међународном праву животне средине.

У чл. 1 *Декларације о праву на развој* (УН 1986. године) пише: „право на развој је неотуђиво људско право на основу којег свако људско биће и народи имају право да учествују, доприносе и уживају економски, социјални, културни и политички развитац у којем сва

људска права и темељне слободе могу бити у потпуности реализоване“. Ово право укључује и пуни суверенитет над својим природним ресурсима, право на самоопредјељење, заштиту људске индивидуе као апсолутног бенефицијара овог права, учешће становништва у одлучивању, једнакост и поштовање принципа пријатељских односа и сарадње међу државама, стварање повољних услова за континуирано уживање других грађанских, политичких, економских, социјалних и културних права.

Значајна *Афричка повеља о правима човјека и народа* (1981), је утврдила начело политичке и правне једнакости измеђе права народа и „класичних“ људских права. У *Афричкој повељи* пише: „Сви народи имају право на опште повољно стање околине која погодује њиховом развоју“ (чл. 24). Такође, *Протокол уз Интерамеричку конвенцију о људским правима* (1969), односно *Сан Салвадор протокол* (1988), у члану 11. ст. 1. прокламује право свакога на живот у здравој животној средини, а у ст. 2. пред државе потписнице ставља обавезу да проводе активности заштите, очувања и унапређења здраве животне средине.

Остваривање права на здраву природну средину и здрав живот, као и право на развој, подразумијева постојање - стања *мира*. Али, посебан проблем представља рат, чији је антиеколошки карактер потпуно јасан, о чему пише и у декларацијама из Штокхолма и Рија. У начелу 26 *Декларације из Штокхолма* пише да човјек и његова природна околина морају бити поштеђени од нуклеарног оружја и других средстава разарања, те да државе морају настојати да постигну споразум о уклањању и потпуном уништењу таквог оружја. У принципу 24 *Декларације из Рија* се истиче да рат деструктивно дјелује на одрживи развој и да, зато, државе морају поштовати међународно право којим се обезбјеђује заштита животне средине у вријеме оружаних сукоба, а и сарађивати у њеном даљем развоју; у принципу 25 исте декларације се децидно истиче да су мир, развој и заштита животне средине међусобно неdjељиви.

На конференцији у Рију је усвојена међународна конвенција о *биодиверзитету* (*The Convention on Biological Diversity*). По својим одредбама и својој обавезности се ова врста међународног уговора сврстава у тзв. „*меко право*“ (*soft-law*) али, и поред тога, државе су покренуте на међународну акцију. Под појмом „*меког права*“ се подразумијевају акциони програми, споразуми, саопштења, резолуције и уговори у области животне средине, тј. документи који међународно правно нису обавезујући акти, али имају велики значај

јер служе као нека врста припреме јавности за увођење међународно-правне легислативе у одређеној области. Декларација је истакла концепт здраве животне средине као права човјека, што је посебно уочљиво у Штокхолмској декларацији, која истиче да „човјек има основно право на слободу, једнакост и адекватне животне услове, у средини чији квалитет омогућава живот у достојанству и благостању, и свечану обавезу да штити и побољшава ту средину за садашње и будуће генерације“ (Петровић, 2010:320-321; Чавошки, 2007:29).

Као значајни међународни документи који служе као основа конципирања *еколошке политике и права животне средине*, као тзв. „меког права“, су: *Декларација Конференције ОУН о човјековој средини* (1972); *Свјетска повеља о природи* (1982); *Најроби декларација* (1982); *Агенда 21* (1992); *Рио Декларација о животној средини и развоју* (1992); *Програм за даље спровођење Агенде 21 (специјално засједање Генералне скупштине УН – „Рио +5“*, 1997); *Декларације и резолуције међународних организација* (Тодић, 2002:36).

Конвенција о биолошкој разноврсности – *бидиверзитету*, допринијела је развоју *међународног права*. Она је истакнула суверено право сваке земље у заштити “у областима изван националних јурисдикција, као и у другим питањима од узајамног интереса.” Истиче се да је “суверено право сваке земље да експлоатише своје природне ресурсе сходно својој властитој политици заштите човјекове околине.” Али, с друге стране посматрано, државе су и одговорне у свом односу према заштити животне средине; одговорност сваке државе је да “активностима не проузрокује штету животној средини у другој држави, односно областима преко националних граница.”

У Декларацији из Рија се прокламује *принцип сарадње* чија је суштина општа обавеза држава да сарађују. Принцип 7. Рио декларације прокламује да: “државе сарађују у духу глобалног партнерства у циљу очувања, заштите и обнављања здравља и јединства екосистема Земље. С обзиром на различит допринос глобалној деградацији животне средине, државе имају заједничке, али различите одговорности. Развијене земље прихватају одговорност, с обзиром да њихова друштва оптерећују глобалну животну средину и с обзиром на технологије и финансијска средства којима располажу”. Дакле, из тог произилази и *принцип заједничке али различите одговорности*.

На концепт *одрживости* и *одрживог развоја* се позива већи број међународних институција и организација, као и уговора закључених

у посљедњој задњих неколико деценија. На њему се темељи и концепт *еколошког права*. „Људска бића имају право на здрав и продуктиван живот у хармонији са природом; државе имају суверено право (у складу са принципима међународног права) да користе своја богатства сходно својој концепцији развоја, али на начин да тиме не штете животnoj средини других земаља; ради бољег рјешавања еколошких проблема, с обзиром на њихов глобални карактер, државе треба да раде на развијању повољног и отвореног међународног економског система који би уважавао интересе свих и штитио целовитост глобалног система животне средине и развоја“ (Марковић, 1991:353).

На концепту „одрживог развоја“ се темељи стратегија еколошке политике и правни оквир еколошког права заштите животне средине изнесене у Декларацији из Рија. Говорећи о међугенерациској правди овај концепт подразумејева ефикасну „еколошку правду“ (*environmental iustice*). „Ово је последица, да поставимо ствари на најопштији ниво, наше спознаје да људи имају значајан утицај на међусобну егзистенцију, чак и када нису чланови исте друштвене заједнице и када не припадају истом историјском времену... Између осталог, и питање одрживог развоја животне средине и питања која се односе на велики део проблема који остављамо у наслеђе будућим генерацијама, налази се у центру ових размишљања. Она чине део ширег оквира питања која се односе на правичну расподелу еколошких `добра` (*goods*), као што су пољопривредно земљиште, чиста вода и минерална богатства, и еколошких `зла` (*bads*), као што су осиромашено земљиште и загађени погони за прераду отпада. Ова питања – како еколошка `добра` и `зла` распоредити међу људима, у оквиру и изван тог друштва, као и међу различитим генерацијама – од недавна се означава као `еколошка правда`” (Вахтер, 2011:5).

Еколошка правда се развила не само као покрет, већ и као концепт који наглашава “`нефер` расподеле утицаја савременог друштва, као што су излагање ризику (*risk exposure*), али истовремено узима у обзир расположива средства – боље речено њихов недостатак – за лица на која се односе прихватљиве одлуке... Из ове перспективе, веома је јасно да еколошка и социјална правда, по било ком стандарду, подразумева ефикасан приступ административном и правном систему како би

права била заштићена и како би постојећи закони у области заштите здравља и животне средине били примењени (J. Ebbeson)” (Лилић, 2011:6).^[2]

Тако се показује не само да ове садашње, већ и да будуће генерације, имају право на здраву животну средину и зато је спречавање загађивања животне средине неопходно како би и те генерације могле бити у стању да уживају то право као своје право. Начело одрживог развоја је постало „општеприхваћено у међународном јавном праву. Резултат је све већих и озбиљнијих загађења животне средине. Идеја на којој почива ово начело јесте успостављање одговарајуће везе између развоја и заштите животне средине, будући да је животна средина саставни део људске добробити. Ово начело подразумева још једну идеју која потиче из природног права, а то је идеја правичности како између различитих слојева друштва (између сиромашних и богатих нација, развијених земаља и земаља у развоју) тако и између садашњих и будућих генерација. Значи, будуће генерације имају исто право на здраву животну средину те је свако спречавање загађивања животне средине неопходно како би оне биле у стању да уживају то своје право. Коначно, начело одрживог развоја подразумева претпоставку да се утицај неке активности на исцрпљивање природних ресурса и степен загађења животне средине могу утврдити.“ Присутни све израженији еколошки проблеми, који су довели до нарушавања равнотеже у природној околини, су подстакнули Европску Унију да дефинише *начела заштите животне средине* на којима би се темељила еколошка политика и еколошко право ЕУ. Иако је већи дио тих начела прихваћен као међународна еколошка начела, ипак су она прокламована као *начела заштите животне средине ЕУ* (Чавошки, 2007:14).

Поред начела, односно идеје правичности, те начела одрживог развоја, треба поменути и друга основна начела заштите животне средине која се односе на државу и њене органе, као што су:

- *начело интегралности* – подразумијева да државни органи и органи локалне самоуправе обезбеђују интеграцију заштите и унапређења животне средине;
- *начело превенције и предострожности* – односи се на спречавање штета по природну околину, на то да свака активност мора бити испланирана како би ризици по

^[2] Појам „еколошке правде“, односно „околишне правде“ потврђује употребну вриједност живота и супростављен је интересима богатства, моћи и технологије, и постепено се „увлачи у умове и зацртане политике“ (Castells, 2002:139).

- животну средину и здравље људи били избјегнути или умањени, као и то да се користе најбоље технологије, техника и опрема који ће штити животну средину;
- *начело очувања природних вриједности* – односи се на очување геодиверзитета, биодиверзитета, те заштићених природних добара и подручја како би се обновљиви природни ресурси користили тако да им се обезбиједи обнова и унаприједи квалитет;
 - *начело одговорности загађивача и његовог правног сљедбеника* – односи се на законску одговорност физичких и правних лица која незаконитим и неисправним активностима доводе до загађења животне средине;
 - *начело „загађивач плаћа“* – односи се на плаћање накнаде трошкова загађивача животне средине због предузимања активности које су довеле до штете, загађења и угрожавања животне средине, и зато је одговоран и да плати надокнаду и трошкове санирања штете;
 - *начело „корисник плаћа“* – односи се на то да је свако ко користи природне ресурсе дужан платити реалну цијену кориштења и рекултивације;
 - *начело супсидијарне одговорности* – односи се на то да држава, односно државни органи, у случајевима када је загађивач непознат, отклањају посљедице загађивача животне средине и смањења штета насталих загађивањем природне средине;
 - *начело примјене подстицајних мјера* – државни органи и органи локалне самоуправе предузимају мјере очувања и одрживог управљања ресурсима животне средине и смањења загађења животне средине;
 - *начело информисања и учешћа јавности* – у концепту остваривања права на здраву животну средину, јер свако и има право да буде обавијештен о стању животне средине и да учествује у поступку доношења одлука спречавања или смањења загађења животне средине;
 - *начело заштите права на здраву животну средину и приступ правосуђу* – које подразумијева да грађани или група грађана и њихова удружења остварују своја права на здраву животну средину пред надлежним органом, судом, а у складу са законом (Чавошки, 2007:14-22; Батавељић, Војводић, 2009:20-22; Тодић, 2002:62-65).

Већ наведена *Декларација о животној средини* и развоју из Рио де Жанеира управо говори о „праву на здрав и продуктиван живот у хармонији са природом“. Њени принципи су у складу са реализацијом концепта *одрживог развоја*. Њихово не поштивање, као и не укључивање холистичке, биоетичко-еколошке парадигме у развојне историјске процесе, значи остајање на путевима *неодрживог развоја*. Управо зато је неопходно еколошко право и закони који ће санкционисати еколошки немар и подићи ниво еколошког понашања како би се природа заштитила. „Глобално искориштавање радне снаге, истиче Kernaghan, неће престати без могућности provedбе људских и радничких права, то једноставно није могуће. То се неће постићи ни добровољним пристанком компанија, ни приватизацијом, ни праћењем. Никада. Потребни су закони“ (Bakan, 2006:187).

Као бенефицијар права човек је дужан да предузима радње или да се уздржава од радњи којим се природна средина угрожава а еколошко право крши. У том смислу и јесте установљен систем функционалних принципа на којима почива еколошко право. Значајни документи на међународном плану који се односе на заштиту животне средине су: Конвенција о заштити птица корисних за пољопривреду (1902); Уговор о очувању туљана (1911); Конвенција која се тиче коришћења оловног бјелила у бојадисању (1921); Конвенција за регулисање китоловства (1931); Конвенција о очувању флоре и фауне у њиховом природном стању (1933); Конвенција о заштити природе и очувању дивљачи у Западној Хемисфери (1940); Хелсиншка правила (1966); Међународна конвенција о интервенцији на отвореном мору за случај несреће која проузрокује или може проузроковати загађивање нафтом (1969); Конвенција о мочварама које су од међународног значаја нарочито као станишта птица мочварица (1971); Конвенција о заштити свјетске културне и природне баштине (1972); Конвенција о спречавању загађивања мора са бродова (1973); Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима (1979); Конвенција о физичкој заштити нуклеарног материјала (1980); Конвенција о очувању антарктичких живих морских ресурса (1980); Конвенција УН о праву мора (1982); Међународни споразум о тропском дрвећу (1983, 1994); Бечка конвенција о заштити озонског омотача (1985); Монреалски протокол о супстанцијама које оштећују озонски омотач (1987), те лондонски (1990) и копенхагенски (1992) амандмани; Базелска конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању (1989); Конвенција о промјени климе (1992); Конвенција о биодиверзитету (1992); Конвенција Савјета

Европе о грађанској одговорности за штету насталу активностима опасним по животну средину (1993); Конвенција о забрани развоја, производње, лагеровања и коришћења хемијских оружја и њиховом уништавању (1993); Конвенција УН о борби против десертификације у земљама које имају озбиљну сушу или десертификацију, посебно у Африци (1994); Конвенција о непловидбеном коришћењу међународних водотока (1997); Ротердамска конвенција о процедури претходно информисуће сагласности за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини (1998); Орхуска конвенција о приступу информацијама, јавном учешћу у доношењу одлука и приступу правосућу у стварима животне околине (1998); Конвенција о дуготрајним органским загађујућим материјама (2001).

Заштити човјекове средине све значајнију пажњу посвећују и поједине специјализоване организације и агенције Уједињених нација, као што су: Организација Уједињених нација за пољопривреду и исхрану (ФАО); Међународна организација рада (*International Labour Organization – ILO*), основана 1919. године; Свјетска здравствена организација (*World Health Organization – WHO*, основана 1945. године); Организација УН за образовање, науку и културу (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO*, основана 1945. године); Свјетска метеоролошка организација (*World Meteorological Organization – WMO*, основана 1950. године); Међународни панел за промјене климе (*International panel of Climate Change – IPCC*); Међународна поморска организација (*International Maritime Organization – IMO*); Међународна организација рада (*International Labour Organization – ILO*); Организација УН за исхрану и пољопривреду (*Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO*, основана 1945. године); Организација УН за индустријски развој (*United Nations Industrial Development Organization – UNIDO*); Међународна агенција за атомску енергију;

Али, и поред свега тог, ситуација са остваривањем права на животну средину није баш тако једноставна. Јер, „гарантовање права на животну средину на уставном нивоу и његово укључивање у каталог основних људских права требало би да значи постојање неопходних претпоставки за његову ефикасну правну заштиту.“ Сам карактер овог субјективног права омогућава особама да се њихово право поштује. Али то, наравно, не значи да то аутоматски доводи до квалитета заштите права. Један од највећих проблема када је у питању остваривање овог права се налази у чињеници постојања сукоба

између различитих интереса, на једној страни, и провођења мјера које могу осујетити нарушавање еко-система, на другој страни. То је сукоб између заштите права на здраву животну средину и моћних економских и других интереса који спречавају остваривање тог права. То, такође, показује да је неопходно балансирање између захтјева за економским развојем и захтјева за очувањем природе за садашње и будуће генерације. Па, и поред тога, та чињеница не искључује то да се еколошка права уносе у устав што би свакако и утицало на јавно мњење, као и на еколошку политику (Настих, 2011:217-218).

ЗАКЉУЧАК

Еколошко право, односно право животне средине је једним дијелом засновано на традиционалном учењу о правима човјека а, са друге стране посматрано, засновано је и на „екоцентричном приступу, и једној новој правној логици“. И, управо, у том смислу и представља нову, младу грану права. У нормативном смислу *право животне средине* представља „скуп начела и правних правила којима је регулисан човеков однос према природи, као и према окружењу које је створено људским радом. Реч је о посебном сегменту правног система са јасно одређеним предметом правног регулисања. Право животне средине у основи регулише двије групе питања. Прва се односи на права и обавезе које човек има или може имати у односу на заштићена добра у свом окружењу. Друга се тиче правне заштите. Она постаје актуелна када неко поступи супротно обавези и тиме угрози или повреди заштићена добра.“ (Николић, 2009:48).

Како је еколошко право, односно право животне средине, у доброј мјери антропоцентрички фундирано, јасно је да у будућем конципирању еколошког права управо треба напустити *антропоцентрички приступ*, а на његово мјесто у еколошком праву треба да буде заступљен – *биоцентрички, холистички, екоцентрични приступ*. Оно што је посебно важно напоменути управо и јесте то да у конципирању еколошког права треба напустити *антропоцентристички приступ* а развити *биоцентрички холистички, екоцентрични приступ*. „Екоцентрични приступ наглашава да се природа мора бранити од еколошког загађивања. Из тог произлазе обавезе за државу, али и за све појединце који у њој живе, да штите животну средину и да се уздржавају од предузимања оних мера које могу нарушити природни еко-баланс. Ако пођемо од тога да је очување животне средине један од циљева глобалне политике, онда то ствара за државу и позитивне и

негативне обавезе. Негативне обавезе подразумевају да држава треба да води рачуна о томе да не доноси одлуке које могу да проузрокују штете по природне ресурсе, чије очување је неопходно у интересу будућих генерација. Позитивне обавезе односе се на обавезу државе да доноси законе који ће спречити приватна лица, компаније, организације од проузрокавања штете природним ресурсима.“ (Настић, 2011:213-214).

Право на здраву животну околину (средину) је једно од права солидарности које у последње вријеме добива све више на значају с обзиром на угроженост и загађење природне средине и погоршане еколошке и здравствене услове живота. Људска врста мора имати ограничено право према ресурсима и у том погледу се понашати као *bonus pater familias*. Глобално еколошко право и глобална еколошка политика треба да регулишу еколошке проблеме тако што би своје основне принципе темељили на екоцентризму, холизму и биоцентризму.

ЛИТЕРАТУРА

- Bakan J., *Korporacija: patološka težnja za profitom i moći*, „Mirakul“, Zagreb, 2006.
- Baxter V., *A Theory of Ecological Justice*; цит. према: С. Лилић, *Инструменти еколошке правде*, у: *Екологија и право* (Ур. П. Димитријевић, Н. Стојановић), „Правни факултет – Центар за публикације“, Ниш, 2011.
- Батавељић Д., Војводић, М., *Санитарно-еколошко законодавство и надзор*, Висока здравствено-санитарна школа струковних студија `ВИСАН`, Београд, 2009.
- Castells M., *Moć identiteta*, “Golden marketing”, Zagreb, 2002.
- Чавошки А., *Основи еколошког права Европске уније*, “Правни факултет Универзитета УНИОН у Београду” – “Службени гласник”, Београд, 2007.
- Marković Ž. D., *Socijalna ekologija*, “Zavod za udžbenike i nastavna sredstva”, Beograd, 1991.

- Митић Г., *Пре-еколошка социологија и еколошка рефлексивност савремене социологије*, „Годишњак за социологију“, Ниш, бр. 3, 2007.
- Настић М., *Уставно регулисање права на здраву животну средину*, у: *Екологија и право* (Ур. П. Димитријевић, Н. Стојановић), „Правни факултет – Центар за публикације“, Ниш, 2011.
- Николић Д., *Увод у право животне средине*, у: *Основе права животне средине*, „Правни факултет – Центар за издавачку делатност“, Нови Сад, 2009.
- Petrović M., *Zdrava životna sredina – pravo čoveka ili vrednost kojoj se teži*, у: *Rizici i eko-bezbednost u postodernom ambijentu*, (Ur. Rade Biočanin), „Državni univerzitet u Novo Pazaru“, Novi Pazar, 2010.
- Todić D., *Savremena politika i pravo životne sredine*, „Megatrend univerzitet“, Beograd, 2002.

Irina Kovačević
Faculty of Political Science
University of Banja Luka
Bosnia and Herzegovina

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL LAW

Summary: *The threat of biodiversity and nature as the basis of life, and quality of life endangerment, contributed by the United Nations, proclaiming the principles of sustainable development. It is based on the strategy of environmental policy and environmental law as a strategy to protect the natural environment. As environmental law, environmental law is based not only on the traditional understanding of law, but also to ecocentric and holistic approach derived from the concept of sustainable development.*

Key words: *sustainable development, biodiversity, international law, environmental law, environmental justice*

Немања Ђукић^[1]
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
Босна и Херцеговина

Оригинални научни рад
УДК: 316.322

СОЦИОЛОГИЈА КАО ТЕОРИЈА СОЦИЈАЛНЕ КОНТРОЛЕ

Сажетак: *Полазећи од дисконтинуитета у историјском развоју социологије, рад анализом натуралистичког, социологистичког и симболичког хабитуса социологије показује како идеја здравог друштва представља фундаментални дух социолошке науке. Отуда, појмовном парадигмом социјалне контроле постаје могуће превазићи постмодернистичку метатеоријску и епистемолошку кризу експланаторних кредибилитета савремене социологије. Застој дискурзивног развоја и криза у поретку социолошких парадигми може бити превазиђена таквим децентравањем сазнајних перспектива које ће кроз појмовну парадигму социјалне контроле етаблирати социологију као теорију социјалне контроле.*

Кључне ријечи: *дисконтинуитет, хабитус, здраво друштво, социјална контрола, појмовна парадигма.*

УВОД

Историјски развој социологије битно је дисконтинуитетан. Свој властити предмет социологија је увијек и наново проналазила (Бергер, Келнер, 1991), па је на тај начин и свој укупни хабитус епохално конституисала око три идеје: 1. идеје повијести; 2. идеје друштва, и 3. идеје саморефлексије. Од Сен-Симона, Огиста Конта, Спенсера, Маркса, преко Диркема, Вебера, Парсонса, Манхјама и Фукоа па све до Бека, Каstelса, Бодријара, Лиотара, Дерида, Хабермаса, Бурдијеа, Фукујаме и Турена; овај дисконтинуитетни и амбивалентни историјски развој социологије показаће се као многоструко варирана појмовна парадигма *здравог друштва и социјалне контроле* као фундаментални *дух социолошке науке* (Маринковић, 2006). Идеја *социјалне контроле* као стратегије изградње и очувања здравог друштва, своје озбиљење ће проналазити на различите начине и у различитим облицима

^[1] Виши асистент на групи теоријских предмета на ФПН, студиј социологије. E-mail: nemanjadjukic00@yahoo.com

унутар сваке појединачне фазе историјског развоја социологије. У својој првој фази, фази натуралистичког хабитуса, социологија као теорија социјалне контроле имала је облик антиципације будућег и ишчекивања механичке историјске смјене. У својој другој фази, фази социологистичког хабитуса, социологија је задобила облик теорије социјалне контроле кроз конструисање аутономне сфере социјалног путем изграђивања конкретних стратегија за спровођење моралне, казнене, дисциплинујуће и педагошке те стабилизујуће политике у постојећим друштвеним институцијама. У својој трећој фази, фази симболичког хабитуса, социологија се као теорија социјалне контроле изграђује кроз идеју саморефлексије као самопосредујућем увиду у властити дисконтинуитет, чиме се идеја здравог друштва реализује кроз деконструкцију и декомпозицију самог социјалног.

ИДЕЈА ПОВИЈЕСТИ И ФАЗА НАТУРАЛИСТИЧКОГ ДИСПОЗИТИВА

Своје основне пропозиције социологија у настанку проналази, затиче и преузима као већ постојеће и једине валидне дискурсе унутар старијег и раније етаблираног дискурзивног простора историјске као еволуционе (Конт), биолошко-органицистичке (Спенсер) и политичко-економске науке (Маркс). Због тога су фундаменталне приступне (позитивистичке) и предметне (објективистичке) релеванције настајуће социологије као и њени експланаторни кредибилитети конституисани хетерономно, јер метатеоријска и епистемолошка доминација ових наука није дозвољавала да се изврши конструисање аутономне сфере социјалног. На тај начин је епохални хабитус социологије 19. вијека конституисан на номотетској метатеорији и натуралистичкој епистемологији, односно на онтолошком реализму и епистемолошком објективизму (Ђукић, 2012). Такав реалистички и објективистички диспозитив социологије водио је преузимању и етаблирању појма повијести као фундаменталне идеје 19. вијека и хабитуалне одредине саме социологије 19. вијека – идеје која истовремено изражава супстанцијалне правилности предмета природних наука и логику трагања за неким типом „универзалија“ као „објективном структуром свијета“ којом би се објаснио друштвени живот у цјелини. Како су категорије друштва, друштвености, друштвених односа и остале категорије друштвеног реалитета уопште, егзистирале само као дио претходно етаблираних дискурса историје, биологије и политичке-економије (тј. као саставни дио повијесног, биолошког и економског реалитета); научни покушај изградње

социологије као теорије социјалне контроле која треба да изврши стабилизацију индустријског друштва у настанку неумитно је носио натуралистички и објективистички печат.

Западна друштва од 19. вијека у континуитету су била потресана наглим технолошким, економским и политичким промјенама и револуцијама: од Прве индустријске револуције, Француске буржоаске револуције, Друге индустријске револуције, преко успона нацизма и фашизма, Треће информатичке револуције па до комунизма и стаљинизма, Четврте и Пете индустријске револуције, распада социјализма, па све до дерегулације националних држава кроз изградњу транснационалних привредних система и рецесионих дестабилизација настајућег глобалног друштва. Због насљеђеног и ограниченог експланаторног потенцијала, социологија у настанку је друштвене промјене 19. вијека интерпретирала само као индикаторе одвијања усмјереног и правилима иманентно одређеног универзалног повијесног процеса (Хегел, 2006). Као израз јединствене рационално одређене бриге за будућност друштва у кризи, настаје истовремено и упоредно егзистирање Контове (Конт, 1962), Спенсерове (Супек, 1965) и Марксове теорије (Маркс, 1949) као манифестно супростављених стајалишта. Латентно повезујуће ткиво ових формално супротстављених позиција представља универзално важећи покушај да се кроз историјске, билошке или политичко-економске категорије изврши детаљно анализирање и нормирање повијесног процеса као детерминанте и генератора укупног друштвеног развоја, да би се на тај начин актом антиципације кроз стратегије контроле и управљања самим повијесним процесом омогућила идеолошка пројекција и конструкција будућности. Због тога се социологија као теорија социјалне контроле и код Конта и код Спенсера и код Маркса конституише филозофско-историјски: код Конта у форми социјалне статике а код Спенсера и Маркса у форми социјалне динамике. Контова социологија настаје као резултат структуралне филозофско-историјске анализе повијесног процеса и она представља израз покушаја да се повијесни процес контролише преко супстанцијализирања постојећег стања. Проглашавајући позитивно стање повијесног процеса крајем историје,^[2] Конт све развојне тенденције повијести своди и постојеће, у дато, и тиме анулира било какву могућност ескалирања квалитативних као радикалних друштвених промјена. Код Спенсера и

^[2] Према Конту, позитивна фаза повијесног развоја представља завршну и кулминациону тачку развоја рационалитета који је у претходним историјским епохама имао теолошко и метафизичко одређење.

Маркса, структурална филозофско-историјска анализа и нормирање повијесног процеса добија израз биологистичко-органицистичке и политичко-економске конституције социјалне динамике, као супротан израз исте намјере – намјере да се контролише сам повијесни процес. Међутим, као резултат увиђања немогућности стабилизације и контроле друштвених промјена кроз супстанцијализацију постојећег стања, социјална контрола са сада јавља као утопијски израз потребе да се на основу откривања *објективне* законитости повијесног догађања изврши конструкција будућег као објективно задато.^[3] Управо због општости својих филозофско-гносеолошких постулата, социологија у свом натуралистичком хабитусу (Филиповић, 2008) није успјела изнаћи конкретне и практичне механизме стабилизације као стратегије социјалне контроле. Социјална контрола се сходно основним експланаторним потенцијалима, у овој фази социолошког развоја једино и могла састојати у антиципацији и ишчекивању механичке историјске смјене, па је изграђивање конкретних стратегија за спровођење моралне, казнене, дисциплинујуће и педагошке те стабилизујуће политике у постојећим друштвеним институцијама морало изостати и припасти наредној фази њеног дискурзивног развоја (Маринковић, 2006).

ИДЕЈА ДРУШТВА И ФАЗА СОЦИОЛОГИСТИЧКОГ ДИСПОЗИТИВА

Другу фазу у историјском развоју социологије обиљежава развој дискурзивне аутономије социологије кроз конструкцију идеје друштва као централне идеје 20 вијека, чиме се епохални хабитус социологије 20. вијека конституисао на социологистичком диспозитиву – производњи властите предметности. Ова фаза у развоју социологије јавља се као насљедник претходне: како на нивоу номотетске метатеорије (онтолошког реализма) тако и на нивоу натуралистичке епистемологије (епистемолошког објективизма). На нивоу универзалне парадигме настављена је идеја науке као трансисторијске и транскултурне творевине која по карактеру представља хомогени контингент објективних исказа утемељених на објективној стварности. На нивоу опште парадигме појам повијести (као историјског, еволутивног или економског процеса) је разложен и редукован на ужи

^[3] Док Спенсер говори о етичкој фази еволуције као објективно задатој будућности, Маркс на то мјесто постулира комунизам. И један и други на тај начин заправо покушавају да на основу анализе повијести објективно утврде иманентну законитост одвијања универзалне повијести и да тако антиципирају предстојећу и неумитну механичку историјску смјену.

појам друштва који је и раније постојао у дискурзивном пољу историје, биологије и политичке-економије; али са том разликом што је сада појам друштва конструисан аутономно унутар дискурзивног простора саме социологије, што значи независно од историјске, биолошке или политичко-економске логике. На тај начин је успостављање и утемељење аутономне сфере социјалног имало за претпоставку разлагање, деконструкцију и дерегулацију повијесног, биолошког и економског утемељења социјалне стварности. Повијесна и биолошка стварност су прво деконструисане и дерегулисане економском а потом економска аутономном друштвеном стварношћу. Овај изгон идеје повијести (основне идеје 19. вијека и хабитуалне одреднице социологије 19. вијека) као помјерање на нивоу опште парадигме у 20. вијеку; наступио је као израз цикличне природе капитализма. Наиме, циклична природа капитализма у друштвено-економској равни условила је напуштање линеарног и механичког еволуционизма и обнову античког циклицизма у теоријско-епистемолошкој равни. Почетак 20. вијека је обиљежило напуштање гледишта о једносмјерној друштвеној еволуцији и општем прогресу човјечанства (Визе, 1956), које је било карактеристично за 19. вијек, те је развијено схватање (Тојнби, Шпенглер, Сорокин, Берђајев) да повјесно кретање друштва треба посматрати као циклично понављање одређених периода у настајању, развоју и умирању различитих цивилизација и култура (Ђукић, 2010). Међутим, као реакције на „застрањивање историзма“ (Милс, 1964) јављају се експлицитно „неисторијске“ тенденције (формализам, емпиризам, микросоциологија итд.) које израстају на идеји о могућности проучавања друштва и без помоћи историје. Како је на тај начин извршена дерегулација идеја еволуције и повијести, наступила је и дерегулација утопистичких концепција историцистичких, еволуционистичких и телеолошких коначних исходишта. Након деконструкције и дерегулације повијести, успостављање аутономне сфере социјалног још је имало да покаже да сфера социјалног може бити аутономно функционална и изван једине преостале, до тада једине валидне сфере социологије 19. вијека - економске сфере (Маринковић, 2006). Док је друштво са почетка 19. вијека представљало друштво либералног капитализма, несигурне економије и индустријске привреде те неиздиференцираних социјално-економских односа; друштво с краја 19. и почетка 20. вијека је обиљежила монополистичка фаза капиталистичког развоја, консолидација индустријског поретка, стварање великих националних монопола, колонијална стратегија извоза финансијског

капитала те резултујућа империјалистичка подјела свијета. Због тога је истискивање економског утемељења социјалног било засновано на самој економској логици - економској тенденцији дерегулације самог друштвеног живота, пошто је експанзија капитала постала *неморална* (Диркем, 1972) тј. угрожавајуће дезинтегративна и дестабилизирајућа, што је напосљетку и резултовало Првим а потом и Другим свјетским ратом. На тај начин је помјерање на нивоу опште парадигме (повијест-друштво) изазвало и конзистентно функционално диференцирање унутар проширене и допуњене позитивистичке теоријске парадигме у виду успостављања теоријске парадигме структуралног функционализма, системске теорије, структурализма, структуралне теорије, конфликтне теорије и неофункционализма; што је условило и помјерања на нивоу појмовне парадигме кроз развој категорија медиализације (Диркем, 1997), рационалног бирократског организовања (Вебер, 1976), институционалног структурисања (Милс, 1964; Дарендорф, 1989), ултимативног (Парсонс, 1988,1991,1992) и условног функционисања (Мертон, 1998), конфликтног интегрисања (Козер, 2007), аутопојетичности, саморепродуктивности, самореференцијалности и аутореклексивности (Луман, 1998, 2001) те клиникализације и дисциплиновања (Фуко, 1976, 1980, 1997).

Док су структурални проблеми настајућег индустријског капиталистичког друштва с почетка 19. вијека били проблеми утврђивања динамичке природе настајућег поретка (Конт, Спенсер, Маркс), дотле су структурални проблеми развијеног индустријског капиталистичког друштва 20. вијека били проблеми контроле већ постојећег система односа (Вебер, Диркем, Парсонс, Мертон, Милс, Дарендорф, Козер, Луман, Фуко). Због тога се у развијеном индустријском друштву стратегије контроле друштвених односа више и не везују за потребу стабилизације путем супстанцијализације тренутног стања (Конт) или ишчекивања механичке историјске смјене (Спенсер, Маркс); него се успостављање „позитивне социјалне хармоније“ реализује путем социјалног инжењеринга кроз успостављање социјалне контроле организационих облика (бирократија), општег здравља становништва (медицина и популациона политика), радних процеса (фабрике), тјелесности (затвори), психичких процеса (психијатрија) и биолошких процеса (болнице). На тај начин се социологија као теорија социјалне контроле сада јавља као прагматичан израз потребе развијеног друштвеног система да медиализује, рационално бирократски организује,

структурално уреди, ултимативно функционализује, интегрише и у циљу потпуног осамостаљења клинички и дисциплински контролише друштвене односе.

Како се аутономно успостављен реалитет друштвеног јавља као скуп политичког, економског, културног и социјалног подсистема (Парсонс, 1988,1991,1992), тако се и социолошки дискурс јавља као дио ширег концепта моћи самог друштвеног система, из кога црпи своју надлежност да путем социјалне санкције утврђује једино и искључиво друштвено валидно важење припадајућих феномена (нпр. класа у економском, институција у политичком, идентитета у културном, породице и брака у социјалном подсистему итд.). Полазећи од начела ултимативног функционалитета цјелине друштвеног система који се остварује кроз обавезујући и присилни карактер друштвене организације, структуре и њој припадајућих установа и улога; социјални феномени се према структуралним категоријама и функционалним императивима репродукције самог система одређују као социјално нормиран, санкционисан и регулисан друштвени однос. У том смислу нормално представља способност појединаца да функционално партиципирају у систему дистрибуције друштвених улога те да на тај начин афирмативно, активно и позитивно дјелују према императивима одржања и развоја датог социо-културног система као цјелине. Оно (нормално) извире из институција система које обезбјеђују адекватан степен интеграције и кохезије. Слабљење или изостанак интегративне и кохезивне функције институција система узрокује патолошка стања (развод бракова, отуђење, психо-соматске поремећаје, самоубиства) који су у условима адекватне интернализације и социјализације одсутни. Како друштвена структура система није *a priori* коресподентна структури индивидуалног дјеловања, отуда, из ове супротности индивидуалног дјеловања према друштвеној структури, настају патолошка стања као израз дисфункционалности појединаца према цјелини друштвеног система јер она онемогућавају индивидуу да обавља своју позитивну друштвену улогу. Из тога конзистентно слиједи одређење друштвене улоге социологије - репродукција нормалног као функционалног те контрола и санкција патолошког као дисфункционалног. Обављајући функцију репродуковања нормалног као функционалног те контроле и санкције патолошког као дисфункционалног, социологија као израз инструменталне друштвене рационалности постаје перманентна

теорија социјалне контроле која на суштински начин доприноси репродукцији дате структуре система и тиме омогућава несметано функционисање модерног друштва.

ИДЕЈА САМОРЕФЛЕКСИЈЕ И ФАЗА СИМБОЛИЧКОГ ДИСПОЗИТИВА

Трећа идеја социологије – идеја саморефлексије – као најдоминантнија идеја с краја 20 и почетка 21 вијека, показује да се савремени епохални хабитус социологије изграђује на симболичком диспозитиву као самопосредујућем увиду у властити дисконтинуитет (Филиповић, 2008). Савремена, постмодернистичка криза картезијанских онтолошко-епистемолошких темеља, разоткривајући фундаменталну метатеоријску и епистемолошку ограниченост укупних сазнајних претпоставки класичне социологије, узроковала је метатеоријски и епистемолошки заокрет савремене социологије (Ђукић, 2012). Супституција номотетске метатеорије идиографском метатеоријом и натуралистичке епистемологије конструктивистичком епистемологијом, чиме је извршено децентрирање онтолошког реализма и епистемолошког објективизма у правцу онтолошког релативизма и епистемолошког релационизма; узроковало је тектонско помјерање у поретку социолошких парадигми (Agamben, 2002; Boudon & Bourricaud, 1986; Boudon, 2005; Touraine, 1989, 2003, 2007). На нивоу универзалне парадигме (Кун, 1974), идеја науке као трансисторијске и транскултурне творевине која по карактеру представља хомогени континент објективних исказа утемељених на објективној стварности супституирана је идејом науке као социјално и субјективно конструисаним поретком значења који је по својој најдубљој суштини перманентно комуникативан (Маринковић, 2006), што је измјенило и темељну функцију науке (Ravetz, 1996). Овакво помјерање на нивоу универзалне парадигме, узроковало је и темељно помјерање на нивоу опште парадигме. За разлику од помјерања на нивоу опште парадигме у 20. вијеку, које је представљало процес дерегулације претходне идеје повијести као основне идеје 19. вијека и хабитуалне одреднице натуралистичког диспозитива социологије 19. вијека, сада долази до темељне реконструкције саме идеје друштва (Touraine, 1989, 2003, 2007). Идеја друштва као општа парадигма фазе социологистичког диспозитива социологије 20. вијека, сада и сама трпи темељну и радикалну трансформацију.

Савремено друштво постаје програмирано друштво (Манхајм, 2009; Турен, 1980, 1983), јер се друштвени односи не успостављају спонтано и непосредно, него су програмирани (руковођени, планирани и контролисани) из центра. Основна логика организације социјалног у савременом програмираном друштву више не почива у производњи, него у организовању социо-културних услова друштвеног живота посредством система информисања и образовања (Турен, 1983). Како тип друштва одређује тип социјалне контроле, тако и програмирано друштво захтјева програмиране облике социјалне контроле (Манхајм, 2009). Стога је упоредо са констелацијом моћи и социјална контрола са производног транспонована на општи план социо-културне организације друштвеног живота, што значи да је она у програмираном друштву манипулативно заснована на контроли информација кроз јавно мњење, пропаганду и средства масовне комуникације (Турен, 1980).^[4] Док је *масовно друштво* захтјевало *масовне технике* социјалне контроле; *програмирано друштво* показује да су постојећа економска, политичка, социјетална и културна *стања* постала неадекватна за ефикасно социјално контролисање. Док је систем социјалне контроле масовног друштва почивао на масовним техникама ефикасног владања масом унутар постојећег економског, политичког, социјеталног или културног поретка; систем социјалне контроле савременог програмираног друштва више није усмјерен на контролу економских, политичких, социјеталних и културних друштвених процеса као таквих, него на конструкцију друштвене реалности саме (дакле, самог политичког, економског, социјеталног и културног подсистема). Другим ријечима, масовно друштво је само контролисало процесе унутар властитих (под)система док програмирано друштво конструише (под)системе саме.

На тај начин социологија као теорија социјалне контроле идеју *здравог друштва* сада проналази као идеју *програмиране постсоцијалне констелације* као посљедицу савремених глобално заснованих а индивидуалистички усмјерених саморефлексивних и самореференцијалних стратегија социјалне контроле друштвеног живота у виду манипулативне деконструкције, декомпозиције и дерегулације саме идеје социјалног (Манхајм, 2009; Бергер и Лукман, 1992, 1995; Блумер и Шиц (Спасић, 1998); Бурдије, 1999, 2000; Хабермас, 1979, 1987; Дерида, 1984; Сосир, 1989, 2000; Фуко, 1976, 1980, 1997;

^[4] Турен говори о три облика друштвене доминације: друштвена интеграција, културна манипулација и политичка контрола. „Наше друштво је друштво отуђења, не због тога што људе гура у беду, или што поставља полицијске забране, већ због тога што доводи у заблуду, манипулише и укључује у целину.“ (Турен, 1980:22-57).

Лиотар, 1990, 1995, 2005; Бек, 1997; Кастелс, 2000, 2003; Чомски, 2001, 2003, 2009; Келнер, 2004; Бодријар, 1991, 1998, 2001, 2007; Турен, 1980, 1983, 1989, 2003, 2007; Вилирио, 1997, 2000; Фукујама, 2004).

Табеларни преглед реконструкције идеје друштва у симболичком диспозитиву и дискурзивном хабитусу савремене социологије

Редни број	Аутор	Теоријски концепт	Правац реконструкције
1.	Манхајм	Концепт програмираног друштва	Централизација, управљање и руковођење из центра те губитак аутономије и спонтаности друштвеног живота.
2.	Лукман, Бергер, Блумер, Шиц, Бурдије	Концепт конструкционизма и структуралистичке револуције	Друштвена стварност није супстанција него конструкција (систем односа)
3.	Хабермас	Концепт комуникативне рационалности	Социјална стварност као интерсубјективни Ми-однос
4.	Дерида, Сосир, Фуко	Концепт дискурзивног и семиотичког поретка	Друштвена стварност као симболички регулисана структура у односу на ентропију као предсемиотичко и преддискурзивно стање перменентне неструктурираности
5.	Лиотар	Концепт великих нарација	Социјална стварност као наративна констелација
6.	Бек	Концепт друштва ризика	Идеолошка основа социјалне организације
7.	Кастелс	Концепт умреженог друштва	Организовање и контрола друштвених односа путем информација
8	Чомски, Келнер	Концепт медијске конструкције стварности	Конструкција стварности путем репрезентације стварности
9.	Бодријар	Концепт симулакрума	Осамостаљење самореференцијалног хиперреалног социјалног симулакрума
10.	Турен	Концепт културне парадигме	Криза идеје друштва

11.	Вилирио	Концепт постсоцијалне констелације	Друштвена стварност кроз ентропију рационалности укида саму себе
12.	Фукујама	Концепт постхумане будућности	Социјална стварност као резултат биотехнолошке интервенције

ЗАКЉУЧАК

Актуализација савременог дискурзивног хабитуса и симболичког диспозитива социологије, своју развојну конкретизацију задобија у трансформацији теоријских и појмовних парадигми. На нивоу теоријске парадигме долази до заснивања и покушаја етаблирања дивергентних тенденција и школа мишљења: 1. Рефлективна социологија, 2. Конструктивистичка социологија, 3. Феноменолошка социологија, 4. Интерпретативна социологија, 5. Социологија без друштва, 6. Социологија као дискурзивна пракса, 7. Социологија као теорија комуникативне рационалности, 8. Социологија као теорија интерсубјективности, 9. Социологија као теорија симулације, 10. Процесна социологија, 11. Социологија свакодневног живота, 12. Феминистичка социологија (Ђукић, 2012). На нивоу појмовне парадигме, одакле заправо и почиње реконструкција поретка социолошких парадигми (Ђукић и Шијаковић, 2011) а у циљу повећања укупног експанаторног кредибилитета савремене социологије, долази до реконструкције и редефиниције старих појмовних парадигми (држава, суверенитет, друштво, класа, моћ, породица, брак, друштвени однос, личност, отуђење и сл.) те успостављања нових (конструкција, интерсубјективност, дискурс, констелација, ризик, флуидност, репрезентација, симулација, саморефлективност, самореференцијалност, ентропија, биотехнологија, и сл.).

Овај метатеоријски и епистемолошки заокрет савремене социологије не треба схватати као епистемолошки рез, већ прије као дијалектичко превладавање на трагу једне знатно шире тенденције епохалног отварања савремене социологије према реалним могућностима свога утопијског хабитуса који ипак није затворен научној антиципацији. Управо из те развојне тенденције децентрирања сазнајних перспектива савремене социологије ниче изградња појмовне парадигме социјалне контроле и развој дискурса о социјалној контроли, што би напосљетку могло резултовати и етаблирањем теоријске парадигме *социологије као теорије социјалне контроле*. Један такав покушај, сасвим смо увјерени, омогућава да се превлада застој у

дискурзивном развоју савремене социологије (Stridom, 2000; Tauren Van Dijk, 2003) и криза у поретку социолошких парадигми (Agamben, 2002; Boudon & Bourricaud, 1986; Boudon, 2005; Touraine, 1989, 2003, 2007), те да се на тај начин понуди допринос развоју савременог парадигматског и дискурзивног хабитуса социологије излазећи сусрет настојањима да се на нивоу појмовне парадигме превазиђе савремена криза социолошке теорије настала метатеоријским и епистемолошким заокретом у последњих неколико деценија.

ЛИТЕРАТУРА

- Agamben, G., What is a Paradigm, A lecture by Giorgio Agamben, August 2002.
- Бодријар, Ж., Симулација и збиља, Загреб, 2001.
- Бодријар, Ж., Симулакруми и симулација, Светови, Нови Сад, 1991.
- Бодријар, Ж., Савршени злочин, Београдски круг, Београд, 1998.
- Бодријар, Ж., Дух тероризма, Архипелаг, Београд, 2007.
- Бодријар, Ж., Символичка размјена и смрт, Дјечије новине, Горњи Милановац, 1991.
- Бек, У., Ризично друштво, Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Бергер, П., Лукман, Т., Социјална конструкција збиље. Расправа о социологији знања, Напријед, Загреб, 1992.
- Berger, P., Luckmann, T., Modernity, pluralism and the crisis of meaning, The Orientation of Modern Man, Bertelsmann Foundation Publishers, Gütersloh, 1995.
- Бергер, П., Келнер, Х., Социологија у новом кључу, Градина, Ниш, 1991.
- Бер, В., Увод у социјални конструкционизам, Zepter Book World, Београд, 2001.
- Boudon, R. & Bourricaud, F., Dictionnaire critique de la sociologie, deuxième édition, Presses universitaires de France, Paris, 1986.
- Boudon, R., The Social Sciences and Two Types of Relativism, Journal of Classical Sociology, 2005. Vol. 5.

- Бурдије, П., Нацрт за једну теорију праксе, ЗУНС, Београд, 1999.
- Бурдије, П., Нарцисово огледало, Клио, Београд, 2000.
- Вебер, М., Привреда и друштво, Београд, 1976.
- Вилирио, П., Информатичка бомба, Светови, Нови Сад, 2000.
- Вилирио, П., Критички простор, Градац, Чачак, 1997.
- Визе, Ф.Л., Социолошка студија о друштвеним промјенама, Превод 3 Свјетског конгреса социолога, Амстердам, 1956.
- Дарендорф, Р., Номо sociologikus, Градина, Ниш, 1989.
- Дерида, Ж., Структура, знак и игра у говору наука о човјеку. Марксизам-структурализам, Нолит, Београд, 1984.
- Диркем, Е., О подели друштвеног рада, Просвета, Београд, 1972.
- Диркем, Е., Самоубиство, БИГЗ, Београд, 1997.
- Ђукић, Н., Проблем објективности у социологији сазнања, Удружење социолога -Бања Лука, Бања Лука, 2012.
- Ђукић, Н., Шијаковић, И., Дискурзивни хабитус социологије, Оригинални научни рад, УДК 316.3, „Социолошки дискурс“, Научни часопис из области друштвених наука, Година I, број 1, „Удружење социолога-Бања Лука“, Бања Лука, 2011.
- Ђукић, Н., Ромић, М., Теорије културе, Дефендологија центар за безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2010.
- Кастелс, М., Информацијско доба. Економија, друштво и култура, Голден маркетинг, Загреб, 2000.
- Кастелс, М., Интернет Галаксија – размишљање о интернету, пословању и друштву, Наклада Јасенски и Турк, Загреб, 2003.
- Кастелс, М., Успон умреженог друштва, Голден маркетинг, Загреб, 2000.
- Конт, О., Курс позитивне филозофије, Просвета, Београд, 1962.
- Козер, Л., Функција друштвеног сукоба, Mediterran Publishing, Београд, 2007.
- Келнер, Д., Медијска култура, Клио, Београд, 2004.
- Кун, Т., Структура научних револуција, Нолит, Београд, 1974.

- Лиотар, Ж.Ф., Постмодерно стање – Извјештај о знању, Ибис графика, Загреб, 2005.
- Лиотар, Ж.Ф., Постмодерна протумачена дјечи, Загреб, 1990.
- Лиотар, Ж.Ф., Шта је постмодерна, Арт Прес, Београд, 1995.
- Луман, Н., Теорија система. Сврховитост и рационалност, Плато, Београд, 1998.
- Луман, Н., Друштвени системи. Основи опште теорије, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 2001.
- Маринковић, Д., Конструкција друштвене реалности у социологији, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- Манхајм, К., Дијагноза нашег времена, Mediterran Publishing, 2009.
- Маркс К., Енгелс, Ф., Изабрана дела, Култура, Београд, 1949.
- Мертон, Р.К, О теоријској социологији, Плато, Београд, 1998.
- Милс, Р., Социолошка имагинација, Савремена школа, Београд, 1964.
- Мимица, А., Емил Диркем. Друштво је човеку бог, Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет, Београд, 2007.
- Немањић, М., Спасић, И., (приређивачи) Наслеђе Пјера Бурдијеа - поуке и надахнућа, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2006.
- Парсонс, Т., Модерна друштва, Градина, Ниш, 1992.
- Парсонс, Т., Друштва. Еволуцијски и поредбени приступ, Аугуст Цесарец, Загреб, 1988.
- Парсонс, Т., Друштва, Аугуст Цесарец, Загреб, 1991.
- Ravetz, J., Scientific Knowledge and its Social Problems, Transaction Publishers, 1996.
- Сосир, Ф., Општа лингвистика, Нолит, Београд, 1989.
- Сосир, Ф., Течај опће лингвистике, Артресор Наклада, Загреб, 2000.
- Спасић, И. Интерпретативна социологија, ЗУНС, Београд, 1998.
- Stridom, P., Discourse and Knowledge, The Making of Enlightenment Sociology, Liverpool University Press, 2000.
- Супек, Р., Херберт Спенсер и биологизам у социологији, Матица Хрватска, Загреб, 1965.

- Tauren A. Van Dijk., *Ideology and Discourse, A Multidisciplinary Introduction*, Barselona, 2003.
- Touraine, A., *A new paradigm. For understanding today's world*, Polity press, Cambridge, 2007.
- Touraine, A., *Sociology without Societas*, Cuurent Sociology, March 2003, Vol. 51 (2).
- Touraine, A., *Is Sociology still the Study of Society?* Thesis Eleven, No. 23, 1989.
- Турен, А., *Постиндустријско друштво*, Глобус, Загреб, 1980.
- Турен, А., *Социологија друштвених покрета*, Радничка штампа, Београд, 1983.
- Филиповић, М., *Социологија и постпозитивистичке парадигме: неке сазнајне тешкоће савремене социологије*, Изворни научни рад, УДК: 316.2, Подгорица, 2008.
- Фуко, М., *Историја лудила у доба класицизма*, Нолит, Београд, 1980.
- Фуко, М., *Надзирати и кажњавати*, Просвета, Београд, 1997.
- Фуко, М., *Историја сексуалности*, Просвета, Београд, 1976.
- Фукујама, Ф., *Наша постхумана будућност*, ЦИД, Подгорица, 2004.
- Habermas, J., *The Theory of Communicative Action, Volume 2*, Boston, Beacon Press, 1987.
- Habermas, J., *Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, London, 1979.
- Хегел, Г.В.Ф., *Филозофија повијести*, Бардфин/Романов, Београд/Бањалука, 2006.
- Чомски, Н., *Контрола медија. Спектакуларна достигнућа пропаганде*, Рубикон/Беоњига, Нови Сад/Београд, 2009.
- Чомски, Н., *Моћ и терор*, Наклада Јасенски и Турк, Загреб, 2003.
- Чомски, Н., *Медији, пропаганда и систем*, Што читаш, Загреб, 2001.

Nemanja Đukić
Faculty of Political Science
University of Banja Luka
Bosnia and Herzegovina

SOCIOLOGY AS THEORY OF SOCIAL CONTROL

Summary: *Starting from the discontinuity in the historical development of sociology, work analysis of naturalistic, sociologistic and symbolic habitus sociology, and shows how the idea of a healthy society is the fundamental spirit of the sociology of science. Hence, the conceptual paradigm of social control becomes possible to overcome the postmodern meta-theoretical and epistemological crisis explanatory credibility of modern sociology. Deadlock discursive development and crisis in order sociological paradigms can be overcome such decentering cognitive perspectives that will through the conceptual paradigm of social control established sociology itself as a theory of social control.*

Key words: *discontinuity, habitus, healthy society, social control, conceptual paradigm.*

РЕПУБЛИКА СРПСКА – НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У ПОДЕЉЕНОМ ДРУШТВУ

Сажетак: У овом чланку аутор разматра улогу и значај националног идентитета као модела идентификације припадника одређене националне заједнице. Истиче се да ова врста групног идентитета има посебну улогу у подељеним друштвима и slabим државама као што је, између осталог, Босна и Херцеговина. У оваквим друштвима национални идентитет има значај који далеко превазилази сферу културе и традиције, и заправо представља кључни фактор опстанка одређене етничке групе; без јаког осећаја националне свести и политике националних интереса бројчано слабији народи дугорочно немају шанси да се одбране од евентуалних покушаја политичке манипулације, асимилације, дискриминације, али и, у екстремним случајевима, етничког чишћења и физичке деструкције.

Кључне речи: национални идентитет, национализам, Босна и Херцеговина, српски народ, Република Српска

ФЕНОМЕН НАЦИОНАЛИЗМА – ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И УСПОН НАЦИОНАЛНИХ ИДЕОЛОГИЈА

Деценије након завршетка Другог светског рата обележио је убрзани индустријски и технолошки развој у земљама западне хемисфере, који је довео до низа крупних, не само економских, већ и друштвено–политичких промена на глобалном нивоу. Либерални капитализам, који је Запад прихватио као свој модел економског развоја, пратила је и кореспондирајућа политичка идеологија, либерална демократија, која је са њим делила друштвено пожељне „вредности“ апсолутног индивидуализма и конзумеризма, атомизације друштва и маргинализације свих „примитивних и анахроних“ историјских симбола људске заједнице, као што су религија, етницитет, традиција, култура, етц. Тај тренд изашао је из оквира западног друштва захваљујући развоју комуникационих технологија и мултинационалних корпорација, односно економско–технолошке глобализације која је

^[1] Ауторка је доктор политичких наука

представљала први историјски покушај стварања не само јединственог светског тржишта, већ и пратеће светске „културе, система вредности и начина рзмишљања“, који би се уклопили у интересе и планове великих мултинационалних компанија и олакшали њихову доминацију на економском и западну (америчку) на политичком светском тржишту. Велики број (углавном) западних политиколога узбуђено је говорио о својеврсном „крају историје“, односно коначној „победи“ либералних политичко–економских идеја и краху национализма, комунизма, традиционализма и свих осталих „анахроних“, непожељних модела друштвене организације; реалност међународних односа, међутим, у потпуности је оповргла амбициозна очекивања твораца Новог светског поретка - последње деценије прошлог века, а нарочито период након завршетка Хладног рата, донеле су верски и национални препород на глобалном нивоу. Оваква чињеница није зачуђујућа ако се узме у обзир да национални идентитет^[2], као ретко која друга врста групног идентитета, појединцу пружа осећај припадности, смисао и суштину, који у великој мери превазилазе баналност „система вредности“ потрошачког друштва, али му, уједно, и помаже да се избори са, често конфузним и контрадикторним, емоцијама и искуствима која прате свакодневни живот у свету под утицајем сталних промена.

Моћ национализма^[3], заправо, у великој мери произилази из тога што национални идентитет испуњава једну од основних људских потреба – потребу за сигурношћу. Национални идентитет је један од најмоћнијих модела идентификације у смислу успостављања поверења и сарадње унутар заједнице, као и стварања граница између „припадника“ и „странаца“. (Smith, 1991; Smith, 2001) Како истиче Семјел Хантингтон: „Већина људи себе одређује оним што их,

^[2] Појам идентитета као социолошког концепта првенствено представља везу између појединца и одређене категорије или групе. Национални идентитет представља везу између појединца и националне заједнице којој он припада, док је његова политичка идеологија – идеологија национализма, без које националне заједнице не би имале своју политичку свест ни методе деловања, чиме би се сведе на ниво етничких група. Нација иначе представља заједницу која је истовремено етничка и политичка; за разлику од етничких заједница, нације увек имају развијену политичку свест и неки облик политичког деловања.

^[3] Један од најзначајнијих савремених друштвених феномена, произишао из концепта нације, јесте идеологија национализма без које националне заједнице не би имале своју политичку свест ни начин деловања, односно, другим речима, без које би се нације сведе на ниво етничких група. Национализам представља комплексан политички и друштвени феномен, моћну комбинацију идеологије, осећања и принципа, која се уздиже изнад политичких и државних граница у својој намери да заштити групни културни идентитет и осигура опстанак своје кључне компоненте, нације.

у одређеном контексту, чини другачијим од осталих. Другим речима, они свој идентитет одређују према ономе што нису. У друштвеној и политичкој сфери људи често користе политику не само да бу унапредили своје интересе, него такође и да би дефинисали свој идентитет, често у опозицији у односу на неког другог, обзиром да ми знамо ко смо само када знамо ко нисмо и, често, када знамо против кога смо“ (Хантингтон, 2000:28,73). Хантингтон закључује да је оно што је људима заједничко више осећај заједничког непријатељства, него преданости заједничкој култури (Хантингтон, 2000:354). Само стварање и очување културе једне етничке или националне групе у великој мери зависи од њене посебности у поређењу са другим културама, нарочито суседним и/или супарничким. Свака култура конструише своје дискурсе у супротности у односу на другу, што јој омогућава да себе доживљава као постојану, јединствену, као носиоца моралних вредности.(Schopflin, 2000:90) Различите интерпретације сличних карактеристика (као што су језик или обичаји) или догађаја (као што су различити историјски периоди) овим путем постају начини одбране и заштите „јединственог“ начина живота и система вредности. Као што примећује Џорџ Шопфлин, кључни елемент овде је поређење. Колективитети ће себе посматрати у односу на друге, тако да се етницитет нити искључиво ствара изнутра, нити једино дефинише својим спољашњим границама, већ је у питању непрекидна интеракција између ова два процеса. Осим тога, то је одвијајући процес, континуирано стварање савремених дискурса, рад који још нема коначну форму, иако га они који учествују у њему виде као стабилан, чак и статичан. (ibid.)

Национална /етничка лојалност почива на изразито комплексним процесима идентификације и стварања хијерархије, као и процеса културне диференцијације и промена, који затим стварају основу за развој тенденција за категоризовање других особа, ширење граница у оквиру групе, као и за идентификације захваљујући којима људи почињу да гаје дубока и интензивна осећања према великим друштвеним ентитетима, која далеко превазилазе непосредно лично искуство. Социобиолошки процеси, стога, модификују исконске солидарности. (Williams, 2004:26) Другим речима, заједничка искуства, или перцепција тих искустава у историјском контексту, истог „третмана“ чланова једне етничке групе од стране „других“, стварају осећај заједничке судбине.

У намери да заштити идентитет и обезбеди опстанак нације, идеологија национализма често се уздиже изнад државних и политичких граница тако да њена огромна моћ може, истовремено, да има позитиван и уједињујући, али и деструктиван и дестабилизирајући ефекат, зависно од угла посматрања. Наиме, национална идеологија подстиче унутрашњу хармонију и политичку стабилност, и, самим тим, позитивно доприноси грађанској солидарности и унутрашњем миру. Истовремено, раније постојање јаке етничке/националне солидарности може да пружи одлучујућу иницијалну основу за колективну мобилизацију. Због изузетно јаког утицаја који врше једно на друго, етничитет и конфликт често се перципирају као међусобно интерактивни; што је већи улог који појединац има због своје етничке припадности, јасније и чвршће ће бити етничке границе, укључујући истицање порекла као критеријума припадности. (Bramson and Goethals, 1964) Када је група константно суочена са противницима, непријатељствима и асимилационим претњама, граница постаје све чвршћа, а порекло добија пресудан значај. Другим речима *опозиција ојачава идентитет*. (Williams, 2004:28) Припадници националне групе врло често реагују на спољашњу претњу повећаном затвореношћу, искључивањем других, повећањем самосвести и наглашеном унутрашњом друштвеном контролом и сагласношћу. (Williams, 2004:115) Угрожена и нападнута заједница све више се затвара и окреће у правцу проверених „извора сигурности“, односно својих сопствених чланова и свих оних који јој пружају подршку. Осећај групног (националног, културног, религијског) идентитета фузионише се са осећајем угрожености, а неопходност одбране личног интегритета, начина живота и, на крају крајева, саме физичке егзистенције се повезује, у неким случајевима чак и изједначава, са неопходношћу одбране „изворног разлога угрожености“, односно идентитета.

Групну солидарност не изазива само јак осећај етничког или националног идентитета, нити заједничке судбине и неправде, који се манифестују лојалношћу према заједници, већ такође страх и потреба за сигурношћу. Дубок страх од истребљења представља једну од најјачих емоција која се јавља код појединаца и заједница у етничким сукобима. (Crighton, MacIver, 1991:127-142) Из тог разлога, појединци и заједнице суочени са опасношћу физичког истребљења обично се окрећу једни другима, обзиром да то повећава њихове шансе за опстанак и могућност супротстављања непријатељу.

Критике национализма углавном су и усмерене ка његовом мобилизаторском потенцијалу у кризним периодима, (иако се и његове културне основе понекад омаловажавају и критикују) који, евентуално, може да подстакне сукобе и насиље. Национална осећања, према овој школи мишљења, требало би ограничити на индивидуалну културну сферу чиме би се њихова друштвена моћ знатно лимитирала. Основни аргумент иза оваквих ставова јесте да је у стабилним демократским друштвима држава та која поседује капацитет заштите својих грађана у случају евентуалне опасности која долази споља или изнутра; институције система на тај начин преузимају одговорност за организацију – мобилизацију становништва. Када су у питању суштински стабилна и демократска друштва – државе, у којима постоји дуга демократска традиција, јаке институције система и хармонични односи између локалних заједница (ако су питању вишенационалне – религијске државе), овај аргумент делимично може да буде прихваћен као одговарајући; у оваквим друштвима, наиме, државне институције могу да, у сарадњи са својим грађанима, одлучују о степену и начинима интеграције националних осећања у целокупан друштвени систем или евентуалном измештању истих из званичних институција у приватну сферу, уколико за то постоји општи консензус.

Шта се, међутим, дешава са оним државама које имају историјат бруталних грађанских, међуетничких сукоба, слабе централне и демократске институције и недостатак општег консензуса по важним државним питањима? На који начин оне могу да гарантују безбедност и поштовање људских права свим својим грађанима када сами грађани немају поверења у институције система? У одговорима на ова питања лежи шири друштвени и политички смисао и значај националног идентитета у slabим и подељеним друштвима као што је, између осталог, Босна и Херцеговина; у оваквим друштвима национални идентитет има значај који у многоме превазилази сферу културе и традиције. Он, наиме, једини има потенцијал и моћ да обезбеди основни друштвени консензус, потребан у случају свих питања од политичког и националног значаја, и неопходан у случају евентуалне безбедносне кризе или претње споља или изнутра. Обзиром да држава, у оваквим случајевима, не само да нема капацитет заштите права свих заједница које у њој живе, већ су њени интереси често супротстављени интересима одређене националне групе унутар њених граница, национални идентитет у потпуности преузима улогу „заштитника“ политичких интереса заједнице. Без јаког осећаја националне свести бројчано слабији народи у оваквим друштвима дугорочно немају

начин да се успешно одбране од евентуалних покушаја политичке манипулације, асимилације, дискриминације, али и, у екстремним случајевима, етничког чишћења и физичке деструкције. Ова чињеница, наравно, не подразумева толерисање или потенцирање екстремних форми национализма, које на било који начин доприносе погоршању међунационалних односа и евентуалном изазивању сукоба на етничкој основи, већ само инсистирање на очувању идентитета не само као културном, већ и као организационом принципу читаве заједнице.

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У БИХ

Босна и Херцеговина представља типично подељено друштво, слабу и нестабилну државу коју „у животу“ одржава гломазан апарат међународних институција успостављених на њеној територији након завршетка грађанског рата пре седамнаест година. Уз све „напоре“ међународне заједнице да у овом периоду изгради чврсте политичке институције чини се да БиХ није далеко одмакла од потписивања Дејтонског мировног споразма. Искључива национална политика наставља да доминира на њеној територији, што лимитира капацитет за доношење политичких реформи, као и за стварање сигурног и стабилног друштва. Антагонистички односи и хронични сукоби између етничких партија, иначе, само рефлектују односе између различитих народа, што ситуацију у Босни и Херцеговини у овом тренутку чини, једноставно речено, безизлазном; како сликовито примећује Ненад Кеџмановић, БиХ се напросто налази у, „хроничном стању распада“. (Кеџмановић, 2007:314)

Ова пат позиција, међутим, само представља историјски континуитет опште политичке ситуације и међунационалних односа унутар Босне и Херцеговине уназад пола миленијума. Током већег дела своје историје Босна и Херцеговина представљала је раскршће различитих цивилизација, религија и култура, на чијој су се територији смењивали и преламали утицаји Европе и Азије, источне и западне културе, ислама и хришћанства, као и различитих националних и државних интереса регионалних и међународних чинилаца. Као резултат ових фактора босанско-херцеговачко друштво прожето је различитим утицајима под којима су формиран и антагонистички национални идентитети и изазивани брутални међунационални сукоби у различитим историјским периодима. У богатој и комплексној историји БиХ, заслужној за стварање постојећег етничког мозаика, заправо се рефлектује основни проблем њеног друштва; босанско-

херцеговачки народи већ јако дуг период живе у свету паралелних истина које не представљају ништа друго него скуп њихових личних и колективних искустава у различитим историјским периодима. У зависности од националне припадности онога ко пише историју Босне и Херцеговине неће бити тешко пронаћи бројне синдроме „недужности“ и „кривице“ свих етничких, верских односно националних корпуса. (Касаповић,2005) Као што истиче Ненад Кеџмановић: „...И турску окупацију и аустроугарску анексију и двије Југославије, укључивши чак и ендехазиски интермецо, по један од три народа је запамтио као своје златно доба, а друга два као тамницу народа. Нема ниједног великог догађаја у историји БиХ који су сва три народа доживјела на једнак начин, било као датум заједничког тријумфа и поноса, било заједничке патње и страдања, него их је, баш сваки, по националном кључу, раздвајао на победнике и поражене, хероје и мученике, патриоте и издајнике“. (Кеџмановић,2007:7) Интерпретација историје је, стога, кључни фактор у разумевању конструкције и перцепције идентитета народа у Босни и Херцеговини. Срби, Бошњаци (Муслимани) и Хрвати посматрају своје историје на потпуно различите начине који често, ако не и увек, противрече једни другима.

Различите интерпретације „исте“ историје нису карактеристичне само за народе у БиХ или на Балкану, већ за већину етничких и националних заједница које деле исту, а опет различиту прошлост и, често, полажу право на исте територије. Као што примећује Пал Колсто, групе које деле историју често интерпретирају своја заједничка искуства на потпуно другачије, понекад дијаметрално супротне начине. Њихови наративи о себи и другима – *аутостереотипи* и *хетеростереотипи* – могу да, на неки начин, буду засновани на историјским чињеницама, али су толико измењени да тешко и даље подсећају једни на друге... Такве приче дефинишу групе једну у односу на другу антагонистичким терминима. (Kolsto, 2005:vii)

Обзиром да су национална и религијска идентификација у БиХ одувек биле изузетно јаке, етнички идентитет је увек служио као основа заједништва и солидарности људи чије су културе, системи вредности и сами животи били изложени сталним претњама. Брутални међуетнички конфликти, који су периодично прекидали релативно мирне периоде у историји БиХ, обликовали су перцепције националне свести њених становника, дефинишући их углавном у односу на, односно опозицију према „другом“. Национални идентитети три највеће локалне етничке/националне заједнице обликовани

су у крви, највећим делом њихове сопствене, проливане од стране њихових сународника различите вере и националности. На тај начин створене су „паралелне“ историје које су, у великој мери, утицале на стварање различитих „реалности“ у којима највећу колатералну штету представља капацитет за међуетничку емпатију. Народе у Босни и Херцеговини генерално карактерише јак осећај емпатије на етничкој основи, али и недостатак исте за „непријатељске заједнице“, па, самим тим, и за њихове жртве. Треба истаћи да је сваки регионални и светски рат био праћен бруталним међуетничким конфликтима између одређених националних група на Балкану. То се посебно односи на БиХ у којој је сваки колапс већег ентитета под чијом је управом била, резултирао бруталним сукобима између различитих етничких заједница. Ова чињеница је довољна да објасни оштар отпор Срба и, у нешто мањој мери, Хрвата идеји унитарне Босне и Херцеговине, која би, у том случају, постала држава у којој би доминирали Муслимани, тј. Бошњаци.

СРБИ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Историја Срба у Републици Српској и БиХ великим делом представља, као и у случају саме Босне и Херцеговине, историју ратова и насиља, устанака и побуна, репресија и сталних, понекад тињајућих, понекад отворених међуетничких сукоба. Највећи део своје савремене историје, од 1467. године па до краја Првог светског рата, 1918., српски народ провео је под окупацијама, прво Отоманског, а затим Аустроугарског царства, које су биле обележене дискриминацијом, репресијом и, често, отвореним насиљем. Кулминација српског страдања достигнута је у првој половини двадесетог века у коме су Срби два пута за редом, у оба светска рата, постали жртве стравичних геноцидних кампања фашистичких снага.

Српски национални идентитет, па тако и идентитет српског корпуса у РС и БиХ, спада у етнички модел, што значи да га сачињавају заједничка вера, култура, језик, традиција, историјска прошлост, државност, национална свест, митови и легенде. Бурна историја српског народа, која се углавном састојала од борбе за опстанак нације, утицала је на стварање опречних принципа као основа националне идеологије. Како наглашава Добрица Ћосић: „Срби егзистирају на дуалистичком начелу. Вера и преверство снажно се условљавају, као и колективност и индивидуалност. Победа и пораз су равноправни у значењу и памћењу. Родољубље и издаја имају митске парадигме.

Храброст и кукавичлук, такође. У целини гледано, српски идентитет се најизразитије успоставља православљем и борилаштвом за његову одбрану, односно, своју слободу. Вера, слобода, држава, стапа се у једно код Срба, и то већ од средине XIII века. Рано настала свест о идентитету узрокована је геополитичким положајем српског народа, његовим бивствовањем на граничним просторима европске и хришћанске цивилизације и потом две империје – османлијске и аустро-угарске. Срби су били приморани на самосвест или уништење; на одбрану идентитета или асимилацију; на остајање у вери по сваку цену или на проверавање. У тој муци и алтернативи опстајања, саткала се целокупна њихова духовност и обликовао се национални етос”. (Ђосић, 2002:150)

Обзиром да је српски народ у Републици Српској и БиХ највећи део своје савремене историје провео под влашћу страних окупатора, којој су претходили девастирајући ратови, а одржавали је и пратили сукоби и репресија, фактори обликовања идентитета несумњиво су претрпели значајан утицај како насиља директно, тако и његове улоге у формирању културног дискурса. Национални идентитет Срба у Републици Српској и Босни и Херцеговини изграђен је на дуалистичком принципу, одражавајући тако историјске напоре српске политичке, културне и верске елите да заштити нацију од асимилације и проверавања. Наиме, српски идентитет је у значајној мери обликован кроз интеракцију са исламским и католичким елементом, који су, заједно са православљем, вековима сачињавали сложен етничко-религијски мозаик у БиХ, како кроз присуство локалног муслиманског и католичког (хрватског) становништва, тако и путем утицаја исламске-Отманске и католичке-Аустроугарске империје. (Bataković, 1996) Према речима Џорџа Шопфлина, српско (историјско, пр. Ј. В.) искуство углавном репрезентује насилни отпор и успешно успостављање српске државе упркос отоманском противљењу.^[4] У српској националној идеологији Турци и Отманско царство представљају главне експоненте „другости“, без чега се српски

^[4] Један од најзначајнијих савремених друштвених феномена, произишао из концепта нације, јесте идеологија национализма без које националне заједнице не би имале своју политичку свест ни начин деловања, односно, другим речима, без које би се нације свеле на ниво етничких група. Национализам представља комплексан политички и друштвени феномен, моћну комбинацију идеологије, осећања и принципа, која се уздиже изнад политичких и државних граница у својој намери да заштити групни културни идентитет и осигура опстанак своје кључне компоненте, нације.

национални идентитет не би развио на начин на који јесте, обзиром да се управо у супротности и интеракцији са „другим“ групни идентитет конструише и одржава, док је нејасно да ли би, без такве интеракције, уопште и дошло до његовог стварања. (Schopflin,2000:332) Националне идеологије, заправо, генерално представљају рефлексију историјских процеса стварања нација и држава, праћених ратовима за територију и политички легитимитет. У складу са тим, српски национални идентитет (као и идентитети других народа у БиХ) изграђен је на принципу националне искључивости који је заснован на идејама разлике и конфликта, и који, у суштини, одражава историјску борбу српског народа за очување свог идентитета и ослобађање од туђе власти.

Овакав принцип конструисања националног идентитета иначе представља генерално правило; наиме, моћ етничитета и етничке мобилизације постаје опипљива „нарочито под спољашњом претњом од непријатеља који може да се дефинише етничким или расним терминима”. (Van der Berghe,1993:7) Свака претња, конфликт, сукоб и чин насиља углавном интензивирају осећај етничког идентитета и јачају међуетничке везе; што је непријатељ јачи, а конфликт дужи и деструктивнији, колективни идентитети постају доминантнији, а перцепција етничких посебности све јаче изражена. (Bowman, 2001:25-46;Williams,2004) Дуготрајан конфликт продубљује јаз и разлике између сукобљених група, дефинишући „непријатеља” у складу са његовом улогом у сукобу и утицајем на супротну страну, док се и она, истовремено, сама позиционира и дефинише великим делом управо кроз свој однос према противнику.

Одбрамбени механизми настали у циљу заштите српског становништва од утапања у исламску заједницу након отоманског освајања Босне и Херцеговине опстали су до данашњих дана, активирајући се сваки пут када би регион захватила значајна политичка криза. Другим речима, национални идентитет Срба у БиХ развијао се и обликовао на концепту различитости од и отпора према „другом“. Обзиром да је „други“, у већини случајева, персонификован у далеко бројнијем и моћнијем непријатељу (као што је то било Отоманско или Аустроугарско царство, или фашистичке силе у Првом и Другом светском рату), национална идеологија је испуњена страхом - страхом од неправде, страхом од маргинализације, страхом од асимилације, страхом од истребљења. Концепти мучеништва и патње, инхерентни српском националном идентитету, произилазе управо из перцепције

тог страха, као и концепт херојског отпора. Истовремено, непостојање било каквих значајнијих примера међуетничке толеранције и/или сарадње у националној идеологији последице су чињенице да се они никада нису манифестовали у заједничким напорима за ослобађање или дугорочним политичким циљевима. Обзиром на ове објективне историјске околности, у српској историографији и јавном дискурсу посвећеном историји, значајно место заузимају управо вишевековна страдања српског народа.

РЕПУБЛИКА СРПСКА И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Политички резултат последњег у низу грађанских ратова у БиХ и, свакако, један од најзначајнијих историјских догађаја за српску заједницу представља стварање Републике Српске, међународно признатог српског ентитета у оквиру Босне и Херцеговине. Невезано за међународни легитимитет, или недостатак истог, неспорна је чињеница да је за српски народ који живи у њој Република Српска његова држава, много више него што је то Босна и Херцеговина.

Са друге стране, отворен анимозитет који већина Срба у Републици Српској несумњиво осећа према „својој“ званичној држави Босни и Херцеговини резултат је како самог рата, тако и више других (послератних) фактора, којима је заједничко то да свесрдно утичу на (даље) отуђење и окретање српске заједнице од институција и идеје БиХ; иако власти у Сарајеву и међународни званичници официјално заступају концепт грађанске државе која (би требало да) има једнак однос према свим својим становницима, без обзира на њихову националну и верску припадност, њихове изјаве, активности, поступци и политика садрже све, само не то; сасвим супротно, напади из Федерације на Републику Српску ни мало не губе на интензитету, упркос чињеници да је од завршетка рата прошло већ седамнаест година. Треба истаћи да су ти напади у великој мери етнички обојени и етнички мотивисани иако се, све време, парадоксално инсистира на наводном сузбијању национализма и промовисању грађанских, „европских“ вредности. Идеја унитарне државе која би, наводно, била уређена као грађанска и демократска, у реалности, запараво, не представља ништа друго него идеју државе бошњачког народа у којој би Срби (и Хрвати) били националне мањине, а, истини за вољу, бошњачки политичари су барем искрени у својим стремљењима, па се и не труде да умереном политичком реториком замаскирају своје планове и амбиције. „Ветар у леђа“ бошњачким захтевима дају

међународни званичници у БиХ, као и поједине западне државе; не обазирјући се на неоспорни правни легитимитет Републике Српске, међународна заједница која је и признала српски ентитет већ јако дуго времена покушава да ревизијом Дејтонског мировног споразума умањи надлежности РС и допринесе централизацији и унитаризацији Босне и Херцеговине, упркос сталном противљењу српске већине која на основу свих демократских правила има највећа права да одлучује о судбини своје сопствене територије и народа.

Сви ови притисци, међутим, нису довели до дефетизма нити уништили снагу воље српског народа, већ су, очекивно, произвели супротне ефекте; сва послератна истраживања јавног мњења, политички избори и други јавни начини показивања мишљења и воље грађана српске националности у РС и БиХ указују на једно – Срби немају ни поверење у, нити емоције према својој „званичној“ држави Босни и Херцеговини, већ као легитиман оквир за остваривање својих интереса виде једино Републику Српску коју, уједно, и доживљавају као своју земљу, без обзира на тренутан недостатак њеног међународног суверенитета. Политичка воља бирача у РС у потпуности потврђује ову чињеницу; оне политичке партије које подржавају визију централизоване БиХ немају никакву подршку у српском националном корпусу, а политика и идеје међународних институција се трпе, али не прихватају или, у сваком случају, не прихватају слободном вољом.

Све ово, наравно, не указује на некакву „специфичну тврдоглавост“ српског народа који упорно одбија да се повинује диктату јачег, већ представља само један пример генералног правила које се до сада много пута доказало у етничким сукобима широм света. Као што је већ истакнуто, осећаји угрожености, неправде, спољашњи притисци и напади само повећавају моћ етничких веза и интензивирају осећај групног идентитета. (Bowman, 2001:25-46; Williams, 2004; Horowitz, 1985) Угрожена и нападнута заједница све више се затвара и окреће у правцу проверених извора сигурности, односно својих сопствених чланова и свих оних који јој пружају подршку. Осећај групног (националног, културног, религијског) идентитета фузионише се са осећајем угрожености, а неопходност одбране личног интегритета, начина живота и, на крају крајева, саме физичке егзистенције се повезује, у неким случајевима чак и изједначава, са неопходношћу одбране изворног разлога угрожености, односно идентитета; главни утицај бројних напада на локално српско становништво и његове политичке представнике, стога, представља јачање политичког јединства српске

(„наше“) групе суочене са „другом“ (у овом случају посматраном као неком врстом уније између Бошњака/Муслимана, Хрвата и одређених чинилаца у међународној заједници.) Невезано за њихове евентуалне унутрашње размирице, све српске политичке партије у Републици Српској и Босни и Херцеговини уједињене су у својој одбрани српског ентитета, чије институције се виде као једини сигуран начин одбране и заштите српских националних интереса, а национална политика представља окосницу програма свих странака без обзира на њихову идеолошку позадину и опредељење. На сличан начин функционише и размишља и бирачко тело, односно становништво Републике Српске; упркос многобројним свакодневним проблемима друштвене, економске или неке друге природе, интерес, добробит и, у крајњој линији, опстанак РС налази се на врху листе приоритета већине њених становника српске националности.

Овако компактну и организовану политику одбране националних интереса (која у овом случају представља много више од заштите традиције и културе – она, заправо, представља највећу гаранцију опстанка Срба на овим просторима) омогућавају два међусобно повезана и условљена фактора - правни легитимитет Републике Српске и јак осећај националног идентитета српског народа који у њој живи. За разлику од многобројних националних заједница широм света које живе у недемократским државама, али немају никакав институционални оквир за одбрану својих права, Република Српска, упркос многобројним притисцима и ограничењима, ипак поседује значајан легитимитет потребан за заштиту интереса српског народа који у њој живи. Као засебан ентитет са својим сопственим политичким, културним и научним институцијама, РС има капацитет вршења значајног утицаја на јавни дискурс, образовни систем и медије у оквиру својих граница. Овај капацитет додатно повећава чињеница да је територија Републике Српске насељена апсолутном већином српског народа, као и то да јој је дозвољено да има специјалне политичке и културне везе са Србијом. Иако РС није држава, она поседује доста државних атрибута, укључујући владу, парламент и више институција којима је циљ заштита и јачање политичке и економске позиције ентитета, као и права и културе српског народа, чиме, на неки начин, има државну улогу за српску већину која у њој живи. Сама ова чињеница је од огромног значаја за Србе у Босни и Херцеговини. Наиме, модерна држава има огроман капацитет да преобликује начин на који друштво посматра себе путем законске регулативе и моралног убеђивања, као и контроле образовног система.

Управо у овој тачки је најјаснија подударност између интереса државе и етничке групе. Најважнија брига етничке групе је њен сопствени опстанак, њена културна репродукција. Држава на исти начин брине о осигурању континуиране, репродуковане подршке институцијама система. Ово двоје се састају у сфери образовања, где се махом и врши ова репродукција. (Schopflin,2000:328) На овај начин српски национални идентитет и званичне институције Републике Српске врше међусобни утицај и јачају међусобну позицију унутар Босне и Херцеговине, као и политичку и друштвену позицију српског народа у БиХ.

Иако овакав, емотиван однос локалног становништва према српском ентитету у великој мери произилази из колективне везаности за културу, религију и традицију, он има и практичну, логичку основу која повезује припаднике српске заједнице у Републици Српској исто толико колико их повезује национална свест о припадности једном народу; Срби у РС свесни су чињенице да је компактна национална политика највећа гаранција њиховог дугорочног опстанка унутар БиХ и да је управо таква политика у великој мери заслужна за чињеницу да српски ентитет опстаје већ две деценије упркос огромним притисцима из највећих светских центара моћи који имају за циљ његово слабење и евентуално укидање. Са друге стране, свако потискивање националне компоненте из друштвеног и политичког живота у Републици Српској логички би довело до слабења њене позиције у оквиру БиХ и све веће зависности од босанских институција, што би довело до последица које није тешко предвидети. Наиме, када се узме у обзир читава савремена историја Босне и Херцеговине, као и период од завршетка грађанског рата деведесетих и стицања независности, очигледно је да БиХ као ентитет, без обзира да ли се радило о независној држави или аутономној регији, никада није успела да помири и подједнако заштити националне интересе и људска права свих својих народа, што је, конзеквентно, довело до тога да никада није, у великој мери, успела да добије њихово поверење нити осигура њихову подршку институцијама система. Са друге стране, супростављени национални интереси (и идентитети) више пута су доводили до великих политичких криза и девастирајућих ратова у којима се „држава“ Босна и Херцеговина редовно стављала на страну против „свог“ српског становништва, а национални фактор се постављао у средиште сукоба – као мотив напада на заједницу и основни организациони принцип у њеној одбрани. Из тог разлога, Република Српска и политика очувања

српског националног идентитета кроз ентитетске институције представљају највећу гаранцију заштите права и опстанка Срба на овим просторима.

ЛИТЕРАТУРА

- Batakovic, D.T. (1996): *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*. Paris: Dialogue
- Bowman, G. (2001) "The Violence on Identity" in: I. Shroder and B. E. Schmidt (eds.), *Anthropology of Violence and Conflict*. London: Routhledge, pp.25-46.
- Bramson and Goethals (eds.) (1964) *War*. New York and London: Basic Books
- Van der Berghe, P.L.(1993) "Does Race Matters?", Working paper, Sociology Department, Seattle: University of Washington
- Касаповић, М. (2005): *Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава*. Загреб: Политичка култура
- Кецмановић, Н.(2007): *Немогућа држава – Босна и Херцеговина*. Београд: Филип Вишњић
- Kolsto, P. (ed.) (2005): *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Company
- Schopflin, G. (2000): *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. London: Hurst & Company
- Smith, A. D. (1991): *National Identity*. Hammondswoth: Penquin
- Smith, A. D. (2001): *Nationalism*. Cambridge: Polity Press
- Ђосић, Д. (2002) „Српско питање – демократско питање“ у: Симеуновић, Д, (ур.), *Теорија Политике*. Београд: Наука и друштво: 150-154 Београд: Политика – Стручна књига
- Хантингтон, С. (2000): *Сукоб цивилизација*. Бања Лука: Романов
- Horowitz, D. (1985): *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press

Crighton, E. and M.A. MacIver (1991) “The Evolution of Protracted Ethnic Conflict: Group Dominance and Political Underdevelopment in Northern Ireland and Lebanon”, *Comparative Politics* 12 (2), pp.127-142.

Williams, R. M. (2004): *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*. New Delhi: Manas Publications

Jelena Vukoičić
Serbia

REPUBLIC OF SRPSKA – NATIONAL IDENTITY IN A DIVIDED SOCIETY

Summary: *In this article the author analyses the role and importance of national identity as the mode of identification of the members of the particular national community. It is emphasized that this kind of group identity has a special role in divided societies and weak states, such as Bosnia and Herzegovina. In these societies national identity has the importance that exceeds the sphere of culture and tradition, and actually represents the key factor of the survival of the particular ethnic/national group; without the strong national consciousness and politics of national interest, numerically weaker nations do not have any chance to defend themselves in the long run from the eventual attempts of political manipulation, assimilation, discrimination, but also, in extreme cases, ethnic cleansing and physical destruction.*

Key words: *national identity, nationalism, Bosnia and Herzegovina, Serb people, Republika Srpska*

Љиљана Бајац^[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Србија

Прегледни научни рад
УДК: 316.334.56:821.163.41-31

СЛИКА ГРАДА У РОМАНУ ДОШЉАЦИ МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА

Сажетак: У овом раду анализира се роман Милутина Ускоковића *Дошљаци* кроз интердисциплинарни приступ. У оквиру књижевне интерпретације кориштена су достигнућа социологије града. Такође, ту се проучавају поступци обликовања слике града и паланке као његове супротности, те се прати како град утиче на дошљака.

Кључне речи: град, паланка, дошљак, блазираност, калкулативни дух, асимилација

Период српске модерне је време када многи прозни писци напуштају сеоске мотиве и окрећу се урбаном, градском животу. Њих више не интересује „маса“ и колективни менталитет паланке већ интелектуалац у граду и његова мисаона и емотивна личност. Другим речима, проблематика којом се баве тадашњи наши романописци иста је као и проблематика посебне гране социологије која проучава како град функционише, како делује на појединца, како прихвата дошљака, како се односи према селу и сл. – социологије града. У роману српске модерне мотив дошљака врло је чест. Он се појављује и на самом крају реализма где већ примећујемо утицај модерне, код Светолика Ранковића у романима *Сеоска учитељица* и *Порушени идеали*, Светозара Ђоровића *Стојан Мутикаша* и *Међу својима* те Иве Ђипика *За крухом*. Међутим, ту су у питању дошљаци у другу средину која је такође уска, паланачка и ни по чему се не разликује од њиховог родног места (*Сеоска учитељица*, *Порушени идеали*, *Стојан Мутикаша*) или су они повратници у свој завичај (*За крухом*, *Међу својима*). Дела у којима јунаци напуштају паланку и долазе у велики град су романи Милутина Ускоковића *Дошљаци* и *Чедомир Илић*, те Вељка Милићевића *Беспуће*. Према томе, њима се може приступити са аспекта социологије града јер ту се од разних комадића, то јест описа, склапа један мозаик – слика града са почетка 20. века.

^[1] ljiljana.bajac@gmail.com

У роману *Дошљаци* најбоље се може уочити како велеград утиче на појединца јер се као главни јунак јавља млад човек који је напустио завичај и дошао у град у потрази за бољом будућношћу. Пошто се ова проза надовезује на сеоску приповетку (неки је чак сматрају закаснелим реализмом) и даље се осети опозиција село-град у којој је рурално извор добра, поштења и здравог живота, а урбано доноси злобу, завист, болести и трулеж душе. Међутим, главни јунак овог романа Милош Кремић не остаје у селу већ долази у град у којем види остварење својих циљева. Њега је паланачка средина са чаршијским менталитетом гушила као преуска и везивала му крила не допуштајући му да оствари своје идеале. Идеал слободе и плодно тло за остварење својих амбиција он види управо у том, до тада озлоглашеном граду. Ипак, фасциниран и опчињен градом који га је просто вукао као магнет неком привлачном силом, јунак романа модерне са собом у урбану средину доноси обичаје, традицију, сеоски менталитет као и норме понашања мале средине. Дакле, између редова можемо прочитати какав је однос града и села.

Дошљака град узима под своје окриље, у своју „машину“ и мења га из корена. У психи тог јунака долази до раскола и дилеме – да ли остати веран своме васпитању или се прилагодити новом начину живота који захтева бескрупулозност и искориштавање људи, а самим тиме представља и одрицање од свих вредности које је понео са села. Будући да му је жеља била да успе, да се обогати, он одлучује да не бира средства да дође до циља. Тако се он асимилује и у потпуности постаје тзв. метрополитански тип. Посеже за оружјем градских људи, али ненавикнут на злобу и сплетке, доживљава пораз. Корен у завичају му је већ ишчупан, а у граду не може да се прими. Средина га не прихвата као дошљака, а у родном месту га доживљавају као туђинца. На крају, не постаје грађанин, али не остаје ни сељак, већ завршава између села и града, на беспућу. Он наставља да животари свој усахли живот отупелих осећања и без воље за било чим, будући да је прошао кроз раље велеграда и као основни печат понео доминантно осећање блазираности.

Управо та нова тематика града коју роман Милутина Ускоковића доноси у српску прозу довела нас је до интердисциплинарног приступа овом запостављеном делу са почетка прошлог века. Иако се, од када је зачета па до данас, социологија града умногоме изменила, њене темељне идеје са почетка прошлог века, када су писани и романи модерне, могу да нам, на сасвим нов начин, осветле путеве српске прозе у том

раздобљу. Примењујући идеје из радова тадашњих представника тзв. Чикашке социолошке школе и социолога који су утицали на њих, на анализу романа *Дошљаци*, доћи ћемо до једне типолошке сличности која ће скинути талог прашине времена са овог дела и удахнути му свежину.

СЛИКА БЕОГРАДА

Читајући историје српске књижевности и бројне критике посвећене Милутину Ускоковићу, увек наилазимо на исту чињеницу, да је он творац београдског романа. Градска, и то на првом месту београдска, тематика су основна новина коју Ускоковић уноси у српску књижевност. Наиме, пре појаве Милутина Ускоковића на нашој књижевној сцени је владао реализам, регионализација и сеоска приповетка. Ретки који су писали о урбаној средини као што су Лаза Лазаревић, Симо Матавуљ, Јанко Веселиновић и Бранислав Нушић, нису се задржавали на њеном утицају на формирање јунака. Скерлић пак тврди да су нам „наши драматичари сликали Београд дегенерисаних „великих породица“, или Београд света „на дну“. Ми смо у њима дисали кужан ваздух сумљивих ноћних каваница или полицијских подрума, и најзад нисмо знали шта нам је теже: или пасторалне сентименталности ранијих сеоских приповедача, често више фолклориста но правих писаца, или клиничке демонстрације и песимистичке бруталности београдских драматичара.“ (Скерлић, 1964:222)

Поред Милоша Кремића роман *Дошљаци* за главног јунака има и сам град Београд коме су посвећене најлепше странице. Већ на самом почетку романа, тачније у другој реченици, даје се пластичан опис овог града са свим његовим обележјима која вуку људе из унутрашњости у центар и која престоницу разликују од осталих места у Србији:

„Београд, који оживи крајем августа, већ се крајем фебруара, пред облацима прашине, повлачи да проспава свој летњи сан. Парламент је завршавао своје седнице, испуњене беседама и псовкама, говорничким гестовима и шамарима, радом на интересу народа и неколицине, свечаним резолуцијама и немим гутањем жаба. С димом ватара по топчидерском брду, где се горело ђубре, ишчезавао је и београдски живот, пун сјаја и скандала, отимачина и пожртвовања, љубави и трговине, надуване раскоши и црне немаштине. Прекидао се низ великих игранки за хумане циљеве и кромпир-балова, свадба и

развода, хваљења и оговарања, завидног скакања у класама и свирепог истеривања из службе, успеха и катастрофа, честих празника и честих постова.“ (Ускоковић, 1970:31)

Осим духа Београда Ускоковић је детаљно описао и његову архитектуру те његово дело поред уметничког има и документарну вредност па данас служи као сведочанство о веома значајном периоду у развоју српске престонице, о периоду њеног израстања у модеран град. Београд је скидао са себе оријентално рухо и облачио модерно, европско одело: „Уз модерне четворокатнице прибијала се нека тесна кућица још из турског доба, која се само једним чудом и општинско немарношћу одржавала да се не сруши. Тамо где није било таквих кућица нове зграде штрчале су једна изнад друге, као да су се сопственици трудили да им кућа буде виша бар за пола метра од суседне. Старинска камена чесма са усахлим лавовским устима чудно је одударала од ситне гвоздене ограде модерних скверова. Одрасло кестење ширило се без реда између јектичавих липа. Изнад свега овога издизала се ћелава зграда „Росије“, крупна као див који је залутао међу нас мирне и скромне грађане. Она се обзирала по пространом београдском небу и мрзовољно спуштала свој поглед ниже себе, у неку папуциницу, крај које је стајала натрула дрвена пушка... која је опомињала на старо доба и старинске пушкар.“ (Ускоковић, 1970:118)

Београд се развијао и тако што је постајао и индустријски центар, а будући да је у питању сам почетак 20. века, такви описи су били сасвим нови и привлачни: „По бистром ваздуху изнад воде губили се сиви праменови дима, заостали иза једног пароброда који се већ изгубио на хоризонту. У огромни видик штрчали су многобројни фабрички димљаци на нашој страни, као неке црне и витке шимере, које су јогунасто ишле у небо и поносно висиле изнад своје земље. Нешто натчовечанско и материјално, а у исти мах видљиво и јако лелујало се између ових црних димљака, ширило се по нашем хоризонту, смејало се свему што је људско и извештачено и одушевљавало на борбу и крв, на љубав и жртве.“ (Ускоковић, 1970:77)

Такође, Ускоковић је био свестан да је Београд центар администрације и државног апарата па су описи канцеларија, архива и уских ходника пуних дуванског дима нашли своје место на страницама овог романа: „Пред њим се губио Београд са неједнаким кућама и стрмим улицама, а појављивала једна фиктивна варош, која је престоница, центар државне власти, и за овом вароши простирала се земља Србија, тако исто фиктивна... Густ облак од дуванског дима

је лебдео изнад сагнутих глава које су нешто писале стегнутих зуба и празних очију. Свуда је почивала канцеларијска тишина, свечана и досадна, али се Милошу чинило да чује туп бат неке зарђале машинерије која лупа и окреће се а не израђује ништа, достојанствене и троме машинерије која се зове државна служба.“ (Ускоковић, 1970:246)

Ускоковићеву заокупљеност Београдом уочио је Душан Матић који сматра да она није само литерарне природе: „Београд је био његова брига, његово очајање, његов бол, његова животна драма, али, нема сумње, и његова најдубља радост.“ (Матић, 1963:9)

Такође, по Матићу, Ускоковић је сматрао да је спасоносније да Београд ружи он, који га воли, а не други у чијим би устима та ружноћа могла зазвучати као непорецива истина. Ипак, Ускоковић није могао директно то да чини већ кроз уста свог јунака саопштава и горке истине о животу у граду. Тиме он као да потврђује ставове социолога и филозофа који је утицао на формирање социологије града, Георга Зимела, да велерад више није само природна средина људског обитавања већ и место специјализације разноликих функција људских активности, артифицијелна средина у којој се борба људи с природом претворила у борбу људи с људима. Милош Кремић након проласка кроз урбане раље закључује: „Да, ова бића која се неприлично називају ближњима постају ми несносна. Сит сам овог Београда, ових крупних и ситних паса који се отимају око исте кости. Ја бих бежао од њих и њиховог урлања и отиснуо се не знам ни ја куд, тамо далеко, што даље, са тобом, са мојима... и још којим пријатељем... да, једним врло малим бројем пријатеља... да проводим један тих живот не без рада и мука, али без ових злоба и ситних рачуна, без пакости и ових подземних борби, живот истине и правде.“ (Ускоковић, 1970:167)

Управо је Кремић тако и урадио на крају романа, али то није било „тамо далеко“ већ склањање у завичај, у мирну и учмалу паланку која је такође верно осликана у овом роману.

ПАЛАНКА НАСУПРОТ ГРАДА

Социологија града нарочиту пажњу посвећује односу града и села. Још је немачки филозоф и историчар Шпенглер тврдио да је светска историја везана искључиво за град и да је историја града, заправо историја света, а да је село „безисторијско“. Наиме, за разлику од руралног, интелект и самосвест за Шпенглера су одлике урбаног разумевања стварности, а чежња за великим градом је заменила

било какву другу носталгију. Фердинанд Тенис такође сматра да је најважнији контраст у односу на заједнички живот између села и града. Међутим, по њему, иако се град развија у другом смислу него село, он ипак остаје трајно зависан о селу. Он уводи тзв. концептуалне парове као на пример село – град, жена – мушкарац и сл. Управо та опозиција се може применити и на роман *Дошљаци*.

Баш као и у роману *Чедомир Илић* и у *Дошљацима* је слици Београда супростављена слика паланачке средине, овај пут Ужица. Међутим, слика велеграда се не рефлектира попут одраза у огледалу. Не уочавамо јасне опозиције и морамо да оповргнемо речи Јована Скерлића да је насупрот граду дата морално здрава средина паланке. Додуше, таква слика постоји, али само у сећању на прошлост Ужица, у носталгичном присећању старих дана који се више не враћају, када је Ужице било под турским утицајем:

*„Ој Ужице, мали Цариграде,
Док бијаше, л’јепо ли сијаше!
Кроз тебе се проћи не могаше,
Од дућана и од базрђана,
Од ћошака и од ћепенека,
Од зумбула и мирисног ћула,
Од момака и од ћевојака.*

...Старији Ужичани се сећају са слашћу тога доба. Турци у Ужицу били су родом одатле, богати, мирни, питоми и у дослуху с хришћанима. Нарочито су се њихове жене пазиле. Моја баба Манда дружила се само са булама и с њима пила ракију из ибрика. Турски утицај се одржао још у говору и карактеру. Језик, који је иначе чист као суза, пун је турских речи. Старији Ужичани су код куће још у многоме као Турци: жене их дворе, једу прстима и воле да се размећу. Има и сад примера да који стари мераклија легне жени у крило и, док му она шушка по глави, он спава. Није ретко да који газда шета изјутра по дворишту у спаваћем оделу, док кирајдике, које нису из места, кикоћу се и пружају прстом на њега.“ (Ускоковић, 1970:219)

Свакако да овај документарни опис сведочи о разлици живота у Београду који од оријенталне варошице постаје модерна европска метропола и живота Ужица где се још осети турски утицај, које као да је заспало и у којем нема развоја. У складу са том сликом свога родног града Ускоковић је дао погрешно пророчанство да ће Ужице једног дана у потпуности замрети: „Огорчени на трговину, која их је без њихове кривице избацила на улицу, очеви нису допуштали својој деци

да се њој одају. Све су их давали на школе. Синови ових људи мрка погледа и огрнутих капута учили су како је ко могао и по свршеној школи трчали су у државну службу да се што пре дочепају бела хлеба и двадесетшестог. Отуд толико Ужичана по свима гранама државног рада, од одгајивача пастува па до министара; отуда и толика повика на њих. Многи од те деце, који су били први међу својим друговима и показивали сјајне способности за будућност, враћали су се својом вољом овамо у ову умрлу паланку, далеко од таласа живота и могућности да свој таленат претворе у вредност. Они су тако извршавали духовно самоубиство, одрицали се своје каријере, примали очеве дугове и родитељима заслађивали последње дане по цену своје младости. Забачено, без икаквих савремених саобраћајних средстава, одсечено од својих природних путева, у брдовитом и сиромашном пределу, Ужице је осуђено на лагану, али сигурну смрт.“ (Ускоковић, 1970:194) Супротност представља Београд чији број становника тада не расте због природног прираштаја већ због досељавања из унутрашњости Србије.

Пошто млади Ужичани остају без „могућности да свој таленат претворе у вредност“ а како су „далеко од таласа живота“, ужичка чаршија делује као Домановићево „мртво море“ за беспомоћни људски дух који је у то време бачен и напуштен да се у неизлечивој немоћи дави. Сличне ставове проналазимо и код Зимела који тврди да узак круг допушта поједином члану само мало простора за развој личних квалитета и слободног деловања које одговара за само себе. По њему, живот у малом граду наметао је појединцу границе кретања и односа према вани те самосталност и диференсирања према унутра. Постоји љубомора заједнице која туђи живот држи на узди. Према томе, сфера живота малог града у суштини је затворена у њему самом.

Тако и Милошев брат полицајац казује да је и он некада имао животне снове, али је остао у паланци и постао живи мртвац којем је једини смисао живота у прехрањивању своје породице. Дакле, насупрот Београду који је стециште најважнијих друштвених кретања и жариште нове друштвене свести уопште, а који опет као „Вавилон гута људе“, дате су Ужице које су затворене од свих модерних струјања, заостале, успаване у својој учмалости и монотонији.

У њима се оно Скерлићево морално, спокојно и здраво, сачувало једино у породичним односима који су, за разлику од београдских модерних схватања, још увек типично патријархални. Наиме, социолози града тврде да у урбаној средини, насупрот

руралне, влада разум и интелект те новац и економија. Све је то за последицу имало резервисаност у односима, хладноћу и сакривање субјективног и емоционалног иза сувог разума. Топлина и нежност ужичке породице, али и сачувана традиција, наша религиозност и патријархалност, провирују у опису собе у којој се Милош буди, након што долази из Београда: „Изнад њега белела се таваница, скоро окречена. Неки нарочити ваздух, чист и плав, лелујао се тамо амо. Златно сунце продирало је кроз растрте прозоре и осветљавало једно парче зида. У углу, према постељи, стајала је икона светог Николе. Пред њом је висило скромно кандило од сребра с плавом чашицом за зејтин. Иза иконе вирила је кита лањског босиљка. Соба мирисала на тамјан и очишћене ствари. Доле, са улице, чуло се неразумљиво погађање сељака и грађана. Разумевало се само да је то јужни говор.“ (Ускоковић, 1970:188)

Ускоковић само једним описом Милошеве мајке, као поступком синегдохе, даје слику таквог живота и паланачког менталитета: „Родила се овде, удала се у истом сокаку, никуд се није макла. Њен живот је био једна дуга поларна ноћ, пуна брига и дужности, а без иједног задовољства и права. Сваке године по једно рођење или смрт. Муж осоран, мрзовоља и тиранин. Кућа пуна деце. С радњом се пропало. Муж пао у постељу. Несрећа одбила пријатеље и укинула родбинске везе. Требало се борити сваки дан да деца имају шта јести. Кад се ручало, морало се бринути за вечеру. Огрлица, бунда, дијамантска грана, тепелук и све што је било њено и тако тесно везано за њену младост отишло је у мучним тренуцима. Остао јој је само тај брош, тако познат, тако мио и поштован, као оно сребрно кандило, као икона светог Николе, закићена китом лањског босиљка. Па ипак, Милош ју није никад чуо да се вајка на Бога, да ропће против живота и судбине.“ (Ускоковић, 1970:189)

Живот и менталитет урбане и паланачке средине као супростављене слике се уочава у описима екстеријера, ентеријера и свакодневног живота. Ипак, слика постаје јаснија кад се схвати како је „велика варош“ утицала на једног дошљака, Ужичанина.

УТИЦАЈ ГРАДА НА МЕНТАЛИТЕТ

Водећи социолог Чикашке школе урбане социологије Роберт Е. Парк, тврдио је да град представља привлачно тло за експресију сваког појединца и да у том смислу привлачи многе младе. Према томе, обичан становник често нема шта да тражи у граду, а изузетан становник,

који се разликује од обичног је привучен градским животом. Сваки такав становник налази у граду врло повољну климу која стимулише његово деловање. За разлику од мале заједнице која човека гуши и спутава, град награђује ексцентричност. По Зимелу управо у велеграду појединац је сасвим слободан и ослобођен ситничавости и предрасуда које скучавају становнике мањих градова.

Већ сам наслов романа *Дошљаци* упућује да ће бити речи о човеку који је ишчупан из свог родног тла и који је бачен у страни, немилосрдни свет великога града где се „чопор крупних и ситних паса отима око исте кости“. Милош Кремић, пореклом из пропале трговачке породице, дошао је пешице из Ужица у Београд с намером да се оствари као велики песник. Још увек невин, чист, млад, неискварен и пун илузија и снова, започео је своју борбу за опстанак и успех.

Проблем дошљака заокупља и социологију града. Она посебно обраћа пажњу на то како се личност мења у прилагођавању новој средини, другачијој од оне у којој је одрастао. Још је Зимел поставио питање како велеград утиче на менталитет појединца, а Тенис је проучавајући проблем адаптације имиграната дошао до идеје о маргиналном човеку. Парк такође сматра да се град као специфично организован простор може проучавати у социолошком смислу, односно како делује на човека. Он закључује да долази до промена у појединцу услед дезинтегрисајућих утицаја градског живота.

Желећи да постане песник Милош Кремић се запошљава у новинарској редакцији часописа *Препород*. Песничка душа и патријархална начела тек рођеног грађанина не могу да се ускладе са принципом рада журналистике и он почиње да се гади како се од патриотизма прави занат, како се искориштавају људи и њихове трагедије за насловне вести и сензације. Присиљен да се одрекне својих жеља, да се уклопи у успостављени социјални поредак, односно да, по Парку, прође акомодацију, Кремић је био спреман на следећи корак – асимилацију. Он сам осећа како почиње да се мења и да личи на Београђанина, као и све остале његове колеге, студенти-дошљаци: „Али при крају студија ови младићи почеше да више отварају очи, да подвргавају критици и своје сопствене идеале, да се хладе и хитају да што пре сврше школу и добију своје парче хлеба. И, пре него што добише дипломе, ови младићи, један по један, због овога или онога разлога, у овој или оној прилици, одрекоше се својих убеђења, извршише банкротство својих идеала... Рана борба за насушни хлеб одвајала га је све више од лица и ствари из детињства, нови утисци

сакривали му успомене са домаћег прага, а великоварошка трка за успехом заносила га, као бујица, у коловрат амбиција и саможивости.“ (Ускоковић, 1970:178)

Дошавши из мале средине где су, по социолозима, још увек присутни топли облици понашања, присност у односима и размишљање помоћу емоција, а суочивши се за захтевима које пред њега ставља живот у граду, код Милоша почиње да се води борба између срца и разума. У граду влада интелект и град тражи другачију свест. По Зимелу, модеран дух постаје све више калкулативан и прорачунски. Према томе, Кремић је свестан да мора газити по другима да успе, али његово песничко срце то не може да прихвати. Осим тога, он није довољно јак и одлучан да нешто пресече и више воли да остане повучен у своју песничку љуштуру. Сукоб провинцијалца и грађанина је видљив и у унутрашњем монологу то јест дијалогу где први човек у Милошу заступа тезу да треба остати у Ужицу јер ни у Београду није боље будући да је и тамо сиротиња као и овде. Та личност је конзервативна, чврсто везана за прошлост, за традицију и патријархални начин живота. Други се залаже за кретање напред и по цену жртава. Та личност је, за разлику од прве, окренута садашњости и хоће да живи модерним и савременим животом. Трећи човек је Милош Кремић песник и уметник који га обузима целог кад се маши пера и стихова: „Требало је остати овде, не ићи даље, живети онако како је твој отац живео, радовати се његовим радостима и жалостити се његовим жалостима - говорио је један човек у Милошу. – Шта си ти сад? Оставио си оно што си имао, а шта си нашао тамо где си отишао? Остао си дошљак, човек који иде с трбухом за крухом, човек који хоће да заузме туђе место, пас који отима комад меса из уста другог пса. И тамо је сиротиња као и овде. Земља је свуда једна. Само, ти си тамо туђ, непознат без средстава и потпоре. – Шта: требало је! – чуо се други човек, рапавији и себичнији. – Шта је учињено више се не да изменити. Зар се можеш вратити назад у овај замрли град, међу ове споменике, где људи не живе већ труну? Треба напред! – Куда напред? – питао је први човек. – Окупи око себе оно што волиш и живи за њега. Човек је задовољан са оним што ради, са оним што може. Он пред собом види јасно плодове свога дела и ужива што је његов живот неузалудан. – Али то је живот ситних људи, - одговори други човек. – Њиме би се исцелиле ситне ране човечанства, а угушили сви велики плодови ове огорчене утакмице у животу. Велика дела измичу са ситним обзирима. За велике махове треба и велике слободе. Косач не жали за булком коју покоси.“ (Ускоковић, 1970:216)

Овим речима Ускоковић потврђује ставове Зимела који тврди да је новчана привреда као доминантна у граду најдубље повезана са владавином разума којим појединац штити свој субјективни живот. Заједничка им је чиста предметна рационалност у приступу људима и стварима у којој се формална праведност често спаја с безобзирном окрутношћу. За разлику од осећајних односа који се темеље на индивидуалности, разумски односи рачунају с људима као с бројевима. Све то дошло је до изражаја кроз дилему у којој се Милош нашао: да ли да прихвати морал грађанског друштва, његову амбициозну и беспоштедну борбу за успех, за стицање богатства, или с друге стране, да не одбаци љубав старије жене Зорке, да прихвати закон срца, породичног мира и спокоја и тако себе искључи из борбе за опстанак и успех у друштву.

Ипак, како је време пролазило, Милош Кремић који се гадио послова уредништва *Препорода*, постаје исти као они. У жељи да оствари свој циљ он не бира средства. Београд на њега делује и он губи патријархална начела те одлучује да ужива у слободној љубави и да не ожени старију девојку којој је укаљао образ. Град се није задовољио на испољавању новог облика живљења него се манифестује и као нови облик мишљења и поступања, те искориштава долазак дошљака да изазове промене у понашању и поимању моралних принципа: „Овај деран зна шта хоће. Прво ће покушати на поштен начин, па ако тако не успе, он ће прибећи лажи и превари. Ми смо као тај дечко, сви ми: ја, ти, наши другови, цео Београд и цело наше поколење. Сви ми волимо ствари слатке и укусне. Да, сви ми покушавамо да их добијемо на поштен начин. Али... у животу има тако мало срећних људи који имају довољно средстава да остану поштени и не падну у искушење, да не прибегну лажи и непоштењу. То важи за све људе, али нарочито за нас, јер смо дошљаци. Сви смо ми, мање-више, дошли овамо у Београд са поштеним намерама. Али смо ми сви, такође, мање или више, били без средстава. Искушење је било још јаче, јер је око нас био непознат свет. Ми смо мислили да нас нико не познаје и да нам је тако лакше чинити ствари којих би се стидили у нашој вароши, у својој кући. И даље... тај свет нас није познавао, примао нас са погледом сумњичења, отресао се од нас. Чак, још док смо били чисти као анђео гледали су у нама ђавола, лопужу, човека готовог на све. Борба за насушни хлеб нас огорчавала. Сваки дан нам је откидао из срца по једну илузију, донету из родног краја, као јесен што откида лишће у дрвећа. Ми смо

се постепено мирили с непоштењем, са лажју, преваром, и чекали само погодан тренутак да начинимо онај корак ранијих дошљака, који нас је дотле чудно и бунио.“ (Ускоковић, 1970:325)

Милош Кремић, који у почетку није био у стању да граби „боље парче хлеба“ и тако отимајући другима да врши насиље над другим, заведен својим песничко-стваралачким егоизмом није мислио на друге, већ само на себе и своје самоостваривање, те је успавао своју савест. Он је хтео да ужива и да се наслађује, али да нема обавеза и тако је повређивао себе, али и другог, Зорку. Стога, од самог почетка њихове љубави, јавља се помисао да Зорка мора бити жртвована за његове успехе. Посматра је као број јер је његова свест сад калкулативна. Наиме, на површину излази „други тип личности“ Милоша Кремића који се залаже само за напредак и успех и он јасно показује својој вољеној пут у самоубиство.

Међутим, након њене смрти, суочен са чињеницом да се она свесно жртвовала за остварење његових амбиција, он одбацује борбу за успех, идеале, снове и жеље, истовремено изгубивши сваку наду и у остварење љубави. Постаје бивши човек који само вегетира, а истински више никад неће живети. Његова отупелост, инфериорност и апатија је један облик блазираности, понашања које по Зимелу настаје као последица живота у граду: „Не, ја сам већ остарео. Ево, ја немам више од 24 године, а чудим се што моје косе нису седе. Моје срце је постало једна велика крпа, искидана ветровима живота, упрљана сваковрсним додирима, избледела на великим кишама. Ја у себи осећам само подеротине. Те подеротине, ти дроњци, то су моје бивше наде, то су моје некадање наклоности и мртва веровања.“ (Ускоковић, 1970:321)

Дакле, у њему умире Милош грађанин који је тиме истовремено постао макијавелиста и натчовек, али и Милош песник и побеђује Милош конзервативац и патријархални син. Он се опредељује за стари начин живота, одриче се славе коју је стекао и свих амбиција и одлази у родно Ужице да се попут ноја са главом у песку задовољи животом и положајем „обичне пореске главе“.

Показујући да победник постаје поражени, роман као да поручује да се судбина не извршава тачно по одређеном реду, јер се на арени велеграда лако постаје плен чопора паса који се боре око исте кости. Како је град деловао на једног дошљака најбоље показује јунакова исповест на крају романа: „Кад би историчар наших нарави хтео да разуме највиши разлог наших огорчених борби, дивљих мржњи и опадања части, чак и код оних људи које њихове године или положај у

друштву требају сачувати; ако би тај историчар, велим, хтео да дохвати тајанствени кључ толиких срамних размена новца за савесност и да сазна тешку загонетку која се крије у пропадању толиких карактера у нашем јавном животу, требало би да сиђе једног дана на београдску станицу око четири сата после подне, кад долази воз из унутрашњости. Он би решио ту загонетку кад би се загледао у физиономије оних људи што излазе из воза, вукући свој куфер: ти људи долазе у Београд са онима што имају да нађу оно што хоће. То су дошљаци, то су ја, то су ти, то је цео данашњи Београд, изузев неколико цинцарских и јеврејских кућа, то је цело наше поколење.“ (Ускоковић, 1970:324)

ЗАКЉУЧАК

Велики филозоф и социолог те претеча Парка, једног од главних преставника социологије града Чикашке школе, Георг Зимел, у свом есеју *Велеградови и духовни живот* рекао је да најдубљи проблем модерног живота извире из захтева појединца да сачува самосталност и посебност својега живота од надмоћи друштва, онога историјског, наслеђеног. Полазећи од овог става, увиђамо да јунак романа модерне, у којем имамо тематику града, бежи из свога завичаја, средине која му је била преуска, како би сачувао слободу. Наиме, сам Зимел тврди да живот у малом граду намеће појединцу границе кретања и што је мањи и ужи круг то су ограниченији односи према другима који растварају границе и бојажљивије се бдије над начином живота, уверењима појединца. Тако је њихова егзистенција трајно угрожена, а стални надзор једних над другима довела је до љубоморе заједнице према појединцу. Из тог разлога, нечији живот се држи на узди и не допушта му се никаква побуна. Управо у тим речима препознајемо разлоге одласка Милоша Кремића из места свог рођења. Он долази у град где је, по Зимелу, слободан у супротности према предрасудама које скупавају становнике мањих градова.

Узајамна резервисаност, индиферентност, односно услови духовног живота великих градова у својем учинку за независност појединца, никада се не осећа снажније него у вреви велеграда. Баш та слобода, та незаинтересованост за туђе понашање и мноштво могућности привукло је провинцијалца Кремића да дође у град. Он је желео да се оствари као личност, да успе и досегне своје идеале. Сам Парк је рекао да су градови привлачно тло за младе нерве, за експресију појединца и да се ту допушта ексцентричност.

Међутим, и Зимел и Парк уочавају да град делује на појединца и да долази до промена у њему. Наиме, живот у граду доноси нервну узнемиреност које произлази из брзих и непрекидних измена спољашњих и унутрашњих утисака. Да би изашао на крај са изменичношћу и супротношћу појава, становник града покреће механизам којим се штити од тога. Уместо срцем он реагује на њих уз помоћ разума. Тиме је реакција на оне појаве премештена у најмање осетљиво подручје људског бића, које је најудаљеније од дубина особе. Стога, рационалност је заштита субјективног живота од насилности велеграда. С друге стране, са владавином разума је најдубље повезана новчана привреда. Чисти човек разума је равнодушан према свему заиста индивидуалном јер ни у принцип новца не улази индивидуалност појава. Као што становници велеграда рачунају са својим достављачима, купцима и куририма, тако почињу да се односе и према другим понекад, блиским људима. Они их искориштавају и третирају их као бројеве, а не индивидуе. Стога, Зимел закључује да модерни дух постаје све више рачунским. Супротност представља мала средина у којој продавач познаје свога купца и он за њега није број већ особа. Из тог разлога, романи модерне показују да се у малој средини размишља срцем и како се сачувала топлина, присност и нежност.

Дошавши у град из мале средине, јунак Милутина Ускоковића са собом је донео одлике паланке. Наиме, он још увек размишља срцем, још увек сања и заноси се разним илузијама. Ступајући у везу са женом он наилази на препреке на путу ка своме успеху. У њему се сукобљава срце и разум, односно провинцијалац и грађанин. Опседнут владавином новца, славе и успеха он подлеже утицају велеграда. Након акомодације која по Парку представља ограничавање природних жеља због успостављеног социјалног поретка, односно након одустајања од вољене жене, Кремић се асимилује и постаје типични грађанин. Он рачуна са женом као са бројем, доживљава је као степенице којима се пење до свога успеха, а када то постиже баца је као употребљену играчку.

Као последица претеране нервне узнемирености код велеградског типа човека долази до блазираности. Услед мноштва утисака и емотивних реакција долази до засићења, отупелости, осећаја сивила, апатије и равнодушности. Милош Кремић се осећа као „обична пореска глава“ и „истрошена крпа“. Мртвило, непокретљивост, отупелост и замрлост свих чула, потреба и жеља његово је стално стање. Управо је

блазираност, коју је са собом понео из града, основни разлог зашто се он не сналази у завичају. Он нема воље да промени свој живот већ све препушта времену и чекању.

Све то, долазак провинцијалца у град, његово (не)сналажење у новом урбаном животу, прилагођавање новим условима и одрицање од својих моралних ставова, послужило је Милутину Ускоковићу да прикаже однос између села и града у сасвим новом руху од реалиста. Град има устаљено обележје неморала и трке та успехом, али истовремено привлачи провинцијалце и нуди мноштво могућности, а пре свега ни са чим неспутану слободу. Село више није русоовски чисто, здраво и неокаљано. Критикује се претерана заинтересованост за туђе животе и њихово контролисање, те мањак слободе и жеље за променама.

Дакле, идеје социологије града са почетка 20. века пронашле су плодно тло и у нашим романима тога доба. Тиме се доказује да је наша проза модерне ишла у истом колосеку са светским дешавањима и да је свакако утицала на развој нашег савременог романа. Роман Дошљаци у којем се представља слика града, како он утиче на дошљаке и како се односи према паланци, прошао је незаслужено лоше у историји наше књижевности и неправедно је запостављен. Анализирајући га у контексту социологије града, односно кроз једно ново читање, покушали смо му вратити место у развоју српске књижевности које му заслужено припада.

ЛИТЕРАТУРА

- Група аутора, (1985): Књижевно дело Милутина Ускоковића. Титово Ужице: Народна библиотека „Едвард Кардељ“
- Деретић Ј. (1981): Српски роман. Београд: Нолит
- Зимел Г. (2001) „Велеградови и духовни живот” у: Контрапункти културе. Загреб: Јесенски и Турк
- Матић Д. (1963): Ускоковић и Београд. Београд: Нолит
- Пашић М. (1990): Романи “Беспуће” и “Чедомир Илић” - претходница српског модерног романа. Нови Сад: Матица српска
- Пушић Љ. (1997): Град, друштво, простор. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Скерлић Ј. (1964): Писци и књиге, књ. V. Београд: Просвета
- Ускоковић М. (1970): Дошљаци. Нови Сад – Београд: Матица српска - Српска књижевна задруга
- Чалдаровић О. (1985): Урбана социологија. Загреб: Глобус

Ljiljana Bajac
Faculty of philosophy
University of Novi Sad
Serbia

**IMAGE OF A CITY IN THE MILUTIN USKOKOVIC'S NOVEL
THE ARRIVALS**

Summary: *This paper analyses the novel Došljaci by Milutin Uskoković through an interdisciplinary approach. We used the achievements of urban sociology within the literary interpretation. There are also studying the processes of forming the image of the city and countryside as its opposite and followed how the city affects the newcomer.*

Key words: *metropolis, countryside, newcomer, blase, calculative spirit, assimilation*

MULTIKULTURALNA KOMUNIKACIJA I KONCEPTUALIZACIJA UNUTRAŠNJE INTEGRACIJE BRODSKE POSADE

Rezime: *Cilj ovog rada je pregled problema unutrašnje integracije i razumijevanja kodova u multikulturalnoj komunikaciji brodskih posada. Integracija je veoma aktuelna životna tema u različitim oblastima djelovanja širom našeg globusa, a njena konceptualizacija nije dovoljno istražena niti naučno obrazložena. Danas je suštinski, posao poslovanja učenje, pa je poslovnim ljudima širom svijeta široka kulturna perspektiva neophodno potrebna. Ona je osnova za izgradnju individualnih komunikacionih vještina i postizanje željenih poslovno-tehnoloških performansi brodskih posada. Smanjenje ukupnih troškova ima uticaj na razvoj multinacionalnih posada jer brodari nastoje da zaposle pomorce iz svih dijelova svijeta kako bi, tragajući za jeftinom radnom snagom smanjili troškove, tako da svaki dio svijeta koji nudi jeftinu radnu snagu postaje potencijalni izvor ponude, a nacionalnost postaje manje važna. Zapošljavanje multinacionalnih posada postalo je glavna odlika savremene pomorske industrije. Zbog globalizacije i specifičnosti pomorske industrije prevazišle su se nacionalne prepreke, a pri tome ne vodeći računa o kulturološkim i jezičkim barijerama koje su uzročnici 80 posto pomorskih katastrofa.*

Ključne riječi: *Brodská posada, brod, multinacionalnost, kultura, incidenti.*

UVOD

Istraživanja tehnologije rada i upravljanja brodskim posadama su predstavljena u relativno malom broju radova gdje se ukazuje na fenomen unutrašnje integracije i razumijevanje kodova u multikulturalnoj komunikaciji.

Integracija je veoma aktuelna životna tema u različitim oblastima djelovanja širom našeg globusa, a njena konceptualizacija nije dovoljno istražena niti naučno obrazložena. Tako, naprimjer, istraživači i stručnjaci iz Njemačke ukazuju da u ljekarskoj branši „Tematika integracije sada ne igra

^[1] corovic@t-com.me

nikakvu ulogu na studijama medicine i prepuštena je dobroj volji ljekara“ [3]. Gilesen (2012), ljekar po profesiji, istraživač i realizator specijalne obuke za tretman pacijenata koji dolaze iz drugih kultura, navodi: „Medicinski radnici bi morali da vode računa o kulturi iz koje pacijent dolazi. Ljekar mora da uzme u obzir da li je pacijent dijabetičar musliman koji poštuje Ramazan i preko dana ništa ne jede tokom tog mjeseca posta, što ga obavezuje da tada insulin drugačije dozira“. Takođe, on dodaje da „pacijentima turskog porijekla malo znači ako im objašnjavate koliko ugljenih hidrata imaju bijele ili crne njemačke zemičke–oni uglavnom jedu turski somun koji se drugačije priprema“. U turističkoj branši, M. Tamnai (2002), direktor obuke u “Šeraton” hotelima na Havajima, ustanovio je da su “hiljade zaposlenih u Šeratonu naučili kako da budu pažljivi prema kulturnim razlikama i tako uvećavaju zadovoljstvo internacionalnih gostiju“.

„Poslovni svijet je postao globalan, pa je cilj da zaposleni, koji dolaze iz različitih kulturnih područja, prihvataju jedni druge kao članove svoje proširene porodice, iako su im kulturne razlike brojne. Postizanje tog cilja nije lako i podrazumijeva, prije svega strpljenje i želju svakog pojedinca za razumijevanjem drugih i usavršavanje komuniciranja. Najčešća greška koju prave zaposleni je to da podrazumijevaju da svi međunarodni gosti imaju isto ponašanje i komunikacione šeme kao i oni. Međutim, i kod kompanija koje posluju na lokalnom nivou, neizbježna je komunikacija sa ljudima koji dolaze iz različitih nacionalnih, religijskih i etničkih područja. Zato je poznavanje i uvažavanje različitih kultura i vrijednosti različitih radnih stilova i porijekla drugih ljudi danas i sutra preferirajuća poslovna, a prije svega komunikaciona potreba zaposlenih“. (M.Banjanin, [1], str.346.)

Kakva je funkcija interkulture poslovne komunikacije može se zaključiti iz jednog istraživanja, koje je objavljeno 2002. godine: «Procijenjeno je da će 2010. godine struktura multikulture radne snage u SAD-u biti najvećim dijelom sastavljena od imigranata iz Evrope, Kanade, Latinske Amerike, Indije, Afrike i Azije. To su ljudi iz različitih etničkih zajednica (Afroamerikanaca 14%, Azijata 8%, Hispano populacije 24%) a američkih starosjedioca svega 1%. Svi ti ljudi donose na svoje radno mjesto svoj jezik i kulturu, a razlikuju se po rasi, polu, godinama života, porodičnoj strukturi, religiji i obrazovanju. Takva kulturna raznolikost donosi sa sobom i široku lepezu vještina, tradicija, iskustava, perspektiva i stavova prema poslu, koji mogu uticati na ponašanje zaposlenog. To je izvor novih potreba za osposobljavanje i zaposlenih i menadžera u komunikacijama, motivaciji i harmoniji među njima. Kulturna raznolikost je važana trend koji doprinosi jačanju značaja interkulture kominikacije.»

U istraživanju fenomena integracije neophodne su dimenzije multidisciplinarnog kretanja u domene znanja koji su izvan završenih škola i gdje je senzibilitet ljudi neophodan u pojedinim situacionim kontekstima za rješavanje problema. Zato je konceptualizaciju integracije potrebno posmatrati i kao sociološki odnos sa stvarnošću ili direktan odnos sa životom koji podrazumijeva brzo reagovanje ljudi na probleme i pojedine situacione izazove.

S obzirom da se organizacione kulture razvijaju i manifestuju na različite načine u različitim organizacijama, nemoguće je reći da je jedna kultura bolja od druge, već samo da je različita na određen način. Da bi razumjeli kako funkcioniše organizacija na brodu kao „putujućoj“ multikulturalnoj organizaciji, neophodno je razumjeti organizacionu kulturu, koja se može posmatrati kao kulturni sistem koji brodskoj posadi daje identitet, prati ga i vrednuje. Budući da je brodska posada sastavljena od članova različitih nacionalnosti, iz različitih lingvističkih zajednica koji različito percipiraju, oblikuju i doživljavaju neke događaje i zbog specifičnih radnih okolnosti, međusobnih različitosti, dugotrajnog boravka na brodu kao izolovanom i psihički napornom radnom okruženju, izložena je iskušenjima zajedničkog rada u mnogim složenim zadacima.

Takođe, brodsku posadu u većini slučajeva možemo posmatrati kao grupu zatvorenog tipa, kao složen sistem subkultura koje su zasnovane na različitim vrijednostima, vjerovanjima, simbolima i pretpostavkama, koje nijesu u međusobnoj vezi, čak mogu i da budu međusobno isključive. Subkulture predstavljaju specifičan sistem pretpostavki, vrijednosti, vjerovanja, normi i simbola koje dijeli jedna manja grupa brodske posade. Subkulture mogu da se preklapaju ili da budu potpuno nezavisne jedna od druge.

MULTIKULTURALNOST NA BRODU

Objašnjavajući pojam kulture, H.Owen (1992) je istakao da nije bez značaja da se upotreba tog termina poklapa sa uspostavljanjem prvog stadijuma moderne tržišne ekonomije. „Kultura je dinamički, podeljeni sistem simbola, verovanja, stavova, vrednosti, očekivanja i normi ponašanja”. To znači da pojedinac može pripadati različitim segmentima u jednom ili u više kulturnih sistema. U svakom kulturnom sistemu pojedinac deli kulturu sa drugima. pre svega, sa svim ljudima koji pripadaju istoj kulturnoj grupi, uključujući etničku grupu, religijsku grupu, možda profesionalnu grupu koja ima svoj poseban jezik i običaje.

Pripadnici iste kulture imaju slične pretpostavke o tome kako bi ljudi trebalo da misle, ponašaju se i komuniciraju. Zato oni teže da se ponašaju po tim pretpostavkama i spoznaju kulturu direktno ili indirektno od drugih članova svoje grupe.

Pored karakteristika sadržajnosti, simboličnosti, transmitivnosti, strukturalnosti i deljivosti, kultura je invarijantna, tj. ne samo da se razlikuje od grupe do grupe, već može varirati na različite načine unutar iste grupe. Kulturne varijacije su posledica vrednosnih razlika, stepena kompleksnosti i tolerancije prema drugačijem mišljenju u grupi. Ovo su važne činjenice za funkcionisanje brodskih posada koje su isljučivo multikulturaknog sastava njihovih članova.

U formiranju brodskih posada danas su evidentne određene promene. Istraživanja pokazuju da se glavni izvori radne snage konstantno pomjeraju dalje od tradicionalnih pomorskih regiona kao što su Evropa i Sjeverna Amerika. Danas je Daleki Istok, Istočna Evropa i Indija glavni izvor radne snage. Evropski i skandinavski brodovlasnici su usvojili politiku zapošljavanja oficira iz svoje države, a na preostala radna mjesta zapošljavaju pomorce iz drugih zemalja kako bi se prevazišli problemi koji proizilaze iz multikulturalnosti. Imamo mnoga istraživanja koja se bave problemom multikulturalnosti i uticaja na pomorsku industriju. Iz tih istraživanja donesen je zaključak da multikulturalnost utiče na pomorske nezgode, sigurnost, kvalitet i efikasnost komunikacije, zadovoljstvo na poslu, itd. Socijalna sredina na brodu je jedinstvena u odnosu na druga radna mjesta na kopnu. Brod je multietničko radno mjesto gdje su konflikti, problemi u komunikaciji i međugrupno neprijateljstvo veoma česti. Slaba komunikacija ima uticaja na cjelokupnu hijerarhiju na brodu. Na primjer mnogi pomorci iz Kine se susreću sa problemima u komunikaciji i nedovoljnim znanjem engleskog jezika. Pomorci iz Kine preferiraju rad u homogenim grupama kako bi se izbjegli navedeni problemi. U odnosu na pomorce iz Kine, pomorci sa Filipina nemaju značajnih problema u radu sa multinacionalnim grupama. Istraživanje pokazuje da se 66 posto pomorca sa Filipina ne susreće sa problemima i poteškoćama u radu sa članovima posade koji su druge nacionalnosti, a 34 posto smatra da su problemi u komunikaciji prisutni i da su uzrok tome kulturološke razlike.

U praksi postoji mišljenje o jakom uticaju koji korporativna kultura može imati na procese unutar brodske posade, kao što su komunikacija, donošenje odluka, rješavanje problema, rješavanje konflikata, stil, rukovođenje itd. Takođe se ukazuje na to da je kultura, a stoga i sigurnosna kultura, formirana od strane zapovjednika i njegovog tima. Upravljački

tim treba da sagleda uticaj multinacionalne kulture na sigurnost broda i da pronade vezu između multinacionalne kulture, organizacione kulture i sigurnosti. U situacijama u kojima su kulturološke razlike i organizaciona kultura u harmoniji, ne postoje stresni faktori koji mogu uticati na sigurnost, ali situacije u kojima su vrijednosti multinacionalne kulture i organizacione kulture u sukobu, mogu dovesti do raznih incidenata što direktno utiče na sigurnost plovidbe.

Mnoge nesreće su izazvane siromašnom pomorskom kulturom. Rezultati lančanih ljudskih grešaka su u funkciji timskog (ne)rada na komandnom mostu, koje se ponekad iz jedne greške u odlučivanju naslanjaju na drugu, a da se uopšte nije prepoznala opasnost od one prve greške, odnosno da se ta greška nije otklonila. Namjerno i svjesno prećutkivanje ili izvrtanje uzroka kvara krajnje je neodgovoran čin, koji može dovesti do pogrešnih zaključaka i zabluda sa dalekosežnim štetnim posljedicama. Takođe, treba istaći da u današnjim uslovima rada unutar multinacionalnih posada, većina pomoraca ne osjeća kompaniju na kojoj plove „svojom“ kompanijom, već privremenim poslodavcem kojemu prodaju svoj rad. Pomorci ne biraju na koji će brod biti ukrčani, to radi služba ljudskih resursa, koja ih upućuje na brod s nalogom za ukrcaj preko telefona, telegrama ili elektronske pošte.

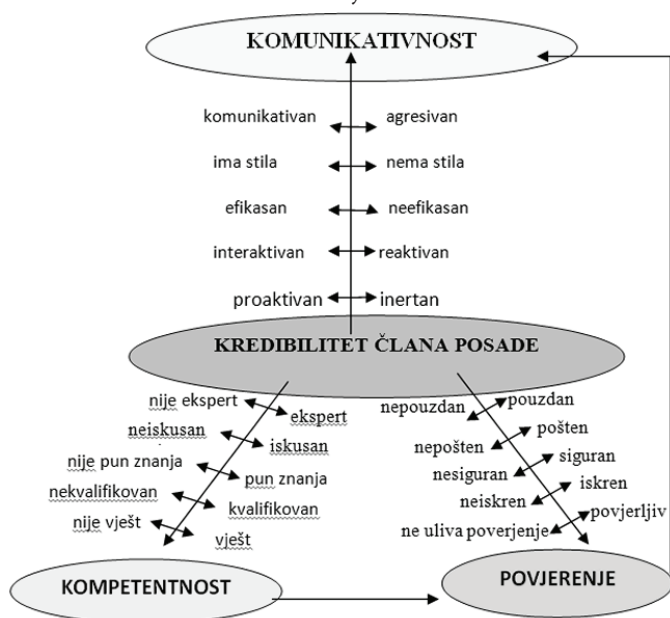
Kako će sigurnosna kultura odražavati stavove, vjerovanja, percepcije i vrijednosti koje brodska posada dijeli u odnosu na bezbjednost, zavisi od menadžmenta kompanije i upravljačkog tima na brodu.

KRITERIJUMI ZA ODABIR ČLANOVA BRODSKE POSADE

Bez obzira na vrstu posla nezaobilazna stvarnost danas postaje **multikulturno radno okruženje**. To je naročito izraženo u uslovima globalne konkurencije gde su prostorne udaljenosti i vremenske razlike sve manje bitne i uticajne. Za komunikaciju i poslovanje, umesto fizičkih, prostornih i vremenskih razlika u fokusu istraživanja interkulturnih dimenzija poslovanja su **mentalne, duhovne i bihevioralne** specifičnosti pojedinih kultura. To znači da uspeh i efektivnost poslovanja direktno zavise od sposobnosti razumevanja načina na koji ljudi iz drugačije kulture razmišljaju i rezonuju, osećaju i veruju, odlučuju i rade, ponašaju se i ispoljavaju. Sistemi vrednosti utiču na ljudsko mišljenje i ponašanje, organizacije i institucije i u funkciji su kredibiliteta svakog pojedinca.

Kredibilitet određuju parametri komunikativnosti, ekspertnosti i poverenja.

Slika 1. Dimenzije kredibiliteta

Izvor: Banjanin, *Dinamika komunikacije, interkulturni poslovni kontekst, Megatrend, Beograd, 2003*

Komunikativnost je važna komponenta kredibiliteta člana brodske posade. Komunikativan je pojedinac koji ima napredne kodirajuće (govor i pisanje) i dekodirajuće (čitanje i slušanje) vještine, konceptualne sposobnosti (brzo misli, rezonuje, zaključuje i odlučuje), i motorne performanse (reaguje na spoljne stimulse, situaciono se dobro orijentiše, konzistentno interpretira poruke i izvodi operacije i aktivnosti).

Kompetentnost je kompleksna cjelina više dimenzija: **individualna** kompetentnost (uključuje nivo znanja, vještine, stavove, iskustva i mrežu kontakata pojedinaca); kompetentnost za posao ili **poslovna** kompetentnost (definiše sposobnost pojedinca ili tima da se dobro izvršava određeni posao); **timska** kompetentnost (ukupna kompetentnost svih pojedinaca koji rade u timu ili različita kombinacija tih kompetentnosti) i **organizacijska** kompetentnost koja pored stručnosti uključuje viziju, strategiju i ciljeve brodske posade. Vizija je »mentalna slika organizacije u budućnosti«, i treba da bude dobro postavljena kao realistična i neiluzorna, dok je strategija moguć (akcioni) put, od sadašnjosti u smeru vizije.

Uočavamo, dakle, da je neophodan nivo kompetentnosti i znanja bitan faktor individualnog i organizacionog uspjeha i zasniva se na

organizacionoj kulturi. Po definiciji »organizaciona kultura je instrument za izgradnju vrijednosti, normi i pravila ponašanja pomoću kojih se upravlja međusobnim interakcijama članova organizacije i njihovim odnosima sa drugim ljudima.«

U poimanju kompetentnosti pored znanja, vještina, stavova i sposobnosti veoma su važni **kontakti i orijentacije**. Dobra orijentacija na problem, na posao, na ljude, na objekte, na proces ili na konkretnu situaciju je esencijalna vrijednost poslovnog konteksta. Svi zaposleni u svoj posao unose, pored sadržaja i kontekst ili »mikro okruženje komunikacije koje omogućava razumijevanje poruka da bi one dobile smisao i bile korektno interpretirane«. Sadržaji su određeni **vještinama**, koje se stiču obukom a usavršavaju praksom i **znanjem** koje se stiče obrazovanjem a modeluje i derivira kroz iskustvo. Kontekst, dakle, određuje orijentacije kao jednu od tri individualne kategorije posla. Bez kodirajućih (govorenje i pisanje), i dekodirajućih (slušanje i čitanje) komunikacijskih i konceptualnih vještina (razmišljanje i rasuđivanje) nema orijentacije.

U svakom komunikacionom kontekstu bitnu ulogu ima **povjerenje** - fenomen neophodan za ljudsku saradnju kao neizostavna dimenzija kredibiliteta. Zasnivano je na zakonskom ili ugovornom odnosu ali i na komunikacionim karakteristikama pojedinaca. Za rad brodske posade važne su tri komponente povjerenja: institucionalno ili korporativno, personalizovano zasnivano na ličnim karakteristikama i situaciono-zasnivano na procesu, (vidi sliku 2)

Slika2 - Komponente poverenja

Komponenta POVJERENJA	Objašnjenje i primjeri
Institucionalno povjerenje	Zasnivano je na vladavini prava a stiče se primjenom ugovorenih pravila i zakonskih obaveza i/ili poslovno-tehnoloških standarda.
Personalizovano povjerenje - zasnivano na karakteristikama	Definisano je karakteristikama pojedinca i glavni je faktor jačanja intenziteta odnosa, snage veza i vremenske perspektive ukupne saradnje. Član posade vjeruje da ga sa ostalim članovima povezuju socijalne sličnosti koje se izgrađuju na evidentnim različitostima.
Situaciono povjerenje-zasnivano na procesu	Poslovi u kontekstu povjerenja vremenom dovode i do dugoročnih odnosa među članovima posade. Povjerenje ovog tipa se ne javlja na početku uspostavljanja odnosa, ali se kroz konzistentnu primjenu procesnih pravila i vladavinu prava razvija po difoltu.

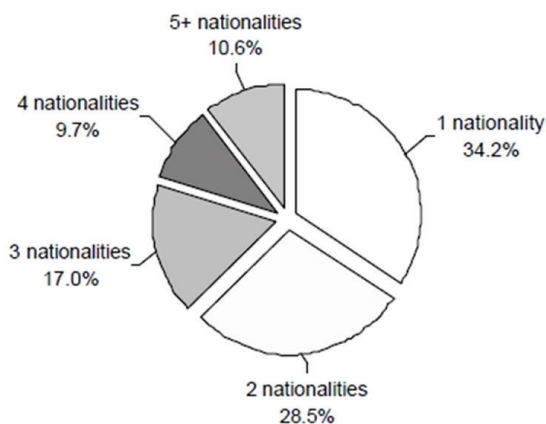
Problem u odabiru brodske posade se može pojaviti kada multinacionalne kompanije pokušaju da zanemare značaj kredibiliteta svakog člana i izjednače sve ljudske razlike i da nametnu standardizovane vrednosti koje su više laboratorijski nego li reakno utvrđene i vrednovane.

Tragajući za jeftinom radnom snagom brodovlasnici najviše pomoraca ukrcavaju na svojim brodovima iz Azije i Istočne Evrope. Relativno je teško odrediti faktore koji utiču na odabir posade različite nacionalnosti. To često zavisi i od međuregionalnih i unutar regionalnih prednosti, jer te prednosti imaju istorijsku vezu, kao na primjer:

- Koreanci na japanskim brodovima;
- Indonežani i pomorci iz Zapadne Afrike na Danskim i Britanskim brodovima;
- Baltičke veze između Njemaca i Norvežana koji zapošljavaju Poljake;
- Veze Jugoistočne Azije za singapurske brodove čiji brodovlasnici i agenti većinom zapošljavaju pomorce iz Indonezije, Malezije i Tajlanda.

Danas su u pomorskoj industriji najviše zastupljeni pomorci iz Istočne Evrope, Dalekog Istoka i Južne Azije, što znači da ova tri regiona obezbjeđuju preko 80 posto populacije svjetskih pomoraca. Razlog ovakve situacije je u mnogo manjim troškovima zapošljavanja pomoraca iz Istočne Evrope, Dalekog Istoka i Južne Azije nego iz ostalih dijelova svijeta i zato što u tim zemljama postoji višak radne snage. Jedan od faktora koji takođe utiče na izbor pomoraca je njihovo obrazovanje, jer neadekvatno obrazovanje može da dovede u opasnost brod i posadu. Bitan faktor izbora članova posade je i saradnički, prije svega kolaborativni kapacitet ljudi iz pojedinih nacionalnih korpusa. Istraživanja pokazuju da zbog neujednačenog kolaborativnog kapaciteta slijedeće nacionalnosti nijesu kompatibilne za rad na brodu: Kinezi i Filipinci; Indijci i Arapi; Hrvati i Srbi; Indijci i Filipinci; Indijci i Italijani; Japanci i Filipinci; Japanci i Indijci, Koreanci i Filipinci

Slika.3.- Procentualna zastupljenost broja nacionalnosti članova brodskih posada

Treba naglasiti da je ova generalizacija subjektivna jer individualno ponašanje ne zavisi striktno od nacionalnosti. Neprikladne rasprave o osjetljivim političkim ili istorijskim temama mogu da uzrokuju negativan osjećanja kod svakog čovjeka kada je njegov ponos povrijeđen. Istraživanje pokazuje da multinacionalne posade najbolje obavljaju posao kada su sastavljene od članova iz tri ili više nacionalnosti. Između posada koje se sastoje od četiri ili više nacionalnosti postoji veći nivo saradnje nego između posada koje se sastoje od dvije ili tri nacionalnosti.

Istraživanje o tržištu rada pomoraca, čiji su rezultati prikazani na grafikonu na slici 3. sprovedli su Erol Kahveci, Tony Lane i Helen Sampson [3]. Ovo istraživanje pokazuje visok nivo transnacionalizma u pomorskoj industriji i potvrđuje tezu o dobro organizovanom tržištu rada na kome su zastupljene različite nacionalnosti. Do statističkih pokazatelja se došlo metodom anketnog intervjua a na brojna pitanja su odgovarali menadžeri posada koji su naglasili da prilikom zapošljavanja članova posade prednost daju višim oficirima iz država članica OECD-ea (Organisation for Economic Co-operation and Development) i Istočne Evrope, a nižim oficirima sa Dalekog Istoka i Južne Azije.

Po BIMCO (The Baltic and International Maritime Council Organization) izvještaju o tržištu radne snage za 2010 godinu, [9] glavni izvor oficira za upravljačke nivoe brodskih posada su države članice OECD-a, ali su i zemlje iz Istočne Evrope, takođe, postale značajan izvor pomoraca zbog povećanja broja oficira koji dolaze iz tih država. To

potvrđuje hipotezu po kojoj centar tržišta rada za pomorce nastavlja trend pomjeranja od tradicionalnih pomorskih zemalja Zapadne Evrope, Japana i Sjeverne Amerike prema Dalekom Istoku, Indiji i Istočnoj Evropi.

Danas na globalnom pomorskom tržištu rada funkcionišu organizovane međunarodne mreže za zapošljavanje koje povezuju brodovlasnike, menadžere brodova, menadžere posade, agencije koje zapošljavaju pomorce, institucije za obuke i pomorce širom svijeta.

Podaci prikupljeni od strane P&I kluba Velike Britanije [8], ukazuju da bi posade sa članovima iz više nacija trebale biti zamijenje posade koje se sastoje od dvije nacionalnosti a da bi oficiri na upravljačkom nivou trebali biti samo jedne nacionalnosti. Pored činjenice o potrebi motivisanosti i posvećenosti poslu koji obavljaju, posade treba obrazovati i u skladu sa svim međunarodnim standardima, uključujući i princip multikulturalnosti na način koji će doprinijeti boljoj sigurnosti i zadovoljstvu posade i značajnom redukovanju broja i težine pomorskih nezgoda.

MULTIKULTURALNA KOMUNIKACIJA I SEMANTIČKE BARIJERE NA BRODU

Komunikacija određuju suštinu života i rada čoveka današnjice pa su modeli i tehnologije komunikacije postale sve prisutnija oblast interesovanja i primjene u 24-satnoj dnevnoj dinamici. Ojačala je i interdisciplinarnost, multidisciplinarnost i transdisciplinarnost u novijim teorijama komunikacije. Došlo je do jačeg povezivanja istraživača komunikacije na principu konvergencije smerova koji pripadaju različitim oblastima znanja. Metodološki posmatrano, fokus je pomeren sa predmeta na suštinu komunikacionih istraživanja. Iz toga je proizašao bitan princip zapošljavanja i poslovanja po kome » raditi znači učiti«, a učenje je osnovna aktivnost kroz koju se stiče individualna kompetentnost. Nekada programski nepoznato, a danas je veoma rašireno komunikacijsko polje učenja postalo osnovna oblast institucionalnog i obrazovanja radi sticanja specifičnih i specijalizovanih kompetencija.

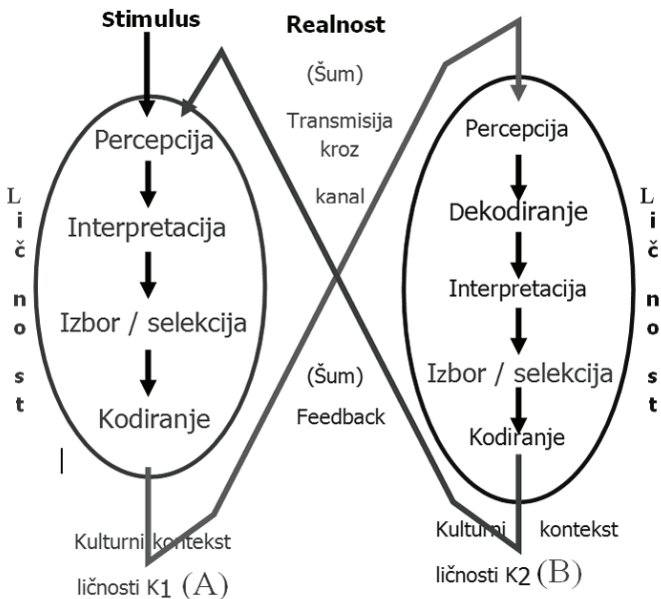
Komunikacija je definisana kao proces transakcije između dve ili više strana pri čemu se značenje razmjenjuje putem namjerne upotrebe simbola. Ovde su ključni elementi da je komunikacija namerna, da je to transakcija (svi učesnici su uključeni u proces) i da je simbolična (koriste se riječi, slike, muzika i drugi čulni stimulusi da bi se prenijele, razmijenile ili podijelile misli, informacije i poruke). Komunikacija ne odvija ako primalac ne primi poruku, ili ako se poruka toliko izvitoperi da joj se značenje promeni.

Na komunikaciju i poslovanje, umjesto fizičkih, prostornih i vremenskih razlika, utiču individualne i kulturne dimenzije sociokonteksta pa su u fokusu istraživanja mentalne, duhovne i bihevioralne specifičnosti pojedinih kultura.

U komunikaciji je neophodno da se za sve strane ili učesnike originalni koncepti prevedu u simbole koji prenose konzistentno značenje. To znači da se poruka prvo mora kodirati, odnosno koncepti se moraju svesti na skup simbola koji se mogu predati primaocu poruke; primalac mora da dekodira simbole da bi dobio originalnu poruku. Da bi kodirana poruka bila ispravno dekodirana, pošiljalac i primalac moraju da dijele isto polje iskustva kao što je prikazano u semantičkom modelu na slici 4.

Polje iskustva pošiljaoca (osoba A ili komunikator K1) i polje iskustva primaoca (osoba B ili komunikator K2) moraju se preklapati u interpersonalnoj komunikaciji, bar utoliko da im je isti verbalni jezik. To preklapanje je mnogo složenije i suptilnije kada se koriste poslovice i uobičajene izreke, igre riječima ili nedovršene rečenice. Na fodbek, koji obezbeđuje informacionu redundansu u komunikaciji, djeluje šum okoline koji može biti fizički i semantički uključujući i ometanje reakcije komunikatora sa namjernim pokušajima da se odvuče pažnja i ne otkrije ispravno značenje poruka koje se transmituju kroz kanal.

Slika 4. – Kulturni kontekst i proces interpersonalne komunikacije

Izvor: Banjanin, *Dinamika komunikacije, interkulturni poslovni kontekst, Megatrend, Beograd, 2003*

Specifičnosti komunikacije brodske posade jeste u tome što pored pet osnovnih čula (dodir, ukus, miris, vid, sluh) kod članova moraju veoma proaktivno funkcionisati i čula za temperaturu, ravnotežu, unutrašnje blagostanje, itd. Svako čulo neprekidno dostavlja informacije mozgu, tako da bi količina prikupljenih informacija ozbiljno preopteretila sistem kada mozak ne bi vršio selekciju iz okoline pojedinaca i izbacivao spoljašnje šumove. Ljudi brzo nauče da ignorišu spoljašnje šumove. U stvari, mozak automatski donosi odluke šta je važno, a šta ne (eksperimenti su pokazali da neke informacije optički nerv eliminiše još pre nego što stignu do mozga).

Stoga informacije koje dolaze do mozga člana posade ne daju kompletnu sliku svijeta za efektivan timski rad. Da bi se stvorila mapa onoga što se dešava u spoljnom svijetu potrebno je prikupiti i preostale informacije. Sve propuste popunjava mašta i iskustvo, a pojedinačne **kognitivne mape** nijesu proste „fotografije”; već **proizvod mašte** i na njih utiču sljedeći faktori:

- 1) **Subjektivnost**, koja podrazumijeva da svaki pojedinac ima jedinstven pogled na svijet kome se dodaju nove informacije;
- 2) **Kategorizacija**, je odlaganje informacija i stvaranje mišljenja o događajima i procesima. Može se događati kroz proces grupisanja informacija tako što ih pojedinac organizuje u grupe povezanih elemenata. Za primer razumijevanja kategorizacije može se uzeti jedna slika koja se vidi dok svira neka muzika I integriše sa muzikom u sjećanju kao jedan element, tako da ponovni pogled na sliku prizove sjećanje na muziku i obrnuto.
- 3) **Selektivnost**, je stepen do koga mozak vrši selekciju iz okruženja i subjektivna je.
- 4) **Očekivanja** navode ljude da interpretiraju kasnije informacije na specifičan način.
- 5) **Prošla iskustva** utiču na pojedinca da sadašnje iskustvo interpretira u svjetlu onoga što već zna.

Svaka interakcija između ljudi iz različitih kultura se odvija u kontekstu multikulturalne komunikacije. Kontakt očima, izraz lica, pokreti tijela, način izgovaranja riječi, ćutanje, su meta poruke koje doprinese efikasnoj interpersonalnoj komunikaciji. Posada broda je zajednica ljudi iz različitih nacija, kultura, subkultura, tradicija, običaja, navika, vrijednosnog sistema, vjerovanja, stavova, mjerila i normi ponašanja što pogoduje razvoju brojnih komunikacionih barijera. Kulturološke barijere u multikulturalnoj komunikaciji dolaze ne samo zbog upotrebe različitih govornih jezika već

i iz uvjerenja da je neka etnička grupa superiornija u odnosu na drugu, odnosno obrasci ponašanja koji su u jednoj kulturi normalni i opšte prihvaćeni u drugoj mogu predstavljati uvredljivo ponašanje. Primjera radi, u mnogim azijskim zemljama, bijela boja je simbol smrti i žalosti, dok je kod nekih to simbol radosti i rađanja.

Sve navedene barijere dovode do konflikata i nerazumijevanja između članova posade što se odražava na efikasnost obavljanja radnih zadataka. Znanje o drugim kulturama, upotreba službenog engleskog jezika i neverbalna komunikacija su veoma važni faktori za rad i život ljudi na brodovima na kojima je zastupljeno više različitih nacija. Prihvatanje kulture i navika drugih ljudi je bitno za skladan život na brodu.

Menadžeri moraju da vode računa da se na brodu odvija dobra odnosno pozitivna komunikaciona dinamika i poslovna kultura i da utiču na promjenu svih negativnih elemenata u njoj. Da bi na brodu sve funkcionisalo kako treba neophodno je da članovi posade dobro poznaju službeni jezik i da uvažavaju i poštuju kulturu i običaje svojih kolega.

Razumijevanje jezika je suštinski uslov efektivne saradnje u svim vrstama konteksta. Neki konteksti mogu biti izgubljeni kroz prevođenje, a neki izrazi u jednom jeziku mogu značiti sasvim drugo na drugom jeziku. Najveći problem su greške u prevođenju. Koristiti jezik u poslovima brodske posade znači poznavati i osećanja i raspoloženja svih njenih članova i razumevati poruke koje mogu biti u niskom i visokom kulturnom kontekstu. Komunikacija visokog kulturnog konteksta ima malo eksplicitnog dijaloga i direktnog, dok je komunikacija niskog konteksta konkretna, eksplicitna i u njoj se malo se nagađa. Na primer, u kulturi niskog konteksta čovek brzo dolazi do posla, dok u kulturi visokog konteksta sporije jer postoji potreba da se sazna što više a to zahteva vreme. Kontekst utiče na komunikaciju jer zbližava kulturne mehanizme koji objašnjavaju poruku. Na primer, ubeđenja o kompetentnosti i kredibilitetu mogu biti pozitivna, negativna ili neutralna, tako da su pitanja, da li on zaslužuje poverenje", utvrđena u kontekstu komunikacije.

Jako bitno je da menadžment prilikom izbora posade vodi računa da ne bude u većini zastupljena jedna nacionalnost kako se ne bi stvarale grupe na brodu. Neformalne grupe na brodu obično nastaju na nižem nivou i te grupe imaju svoje neformalne vođe koji ih usmjeravaju. Uticaj neformalnih grupa na brodu ne bi smio da prevlada uticaj formalnih grupa i time ugrozi bezbjednost svih članova posade i cjelokupnog pomorskog poduhvata.

Komunikacija se može dogoditi samo kada učesnici dijele simbole koji imaju smisla. Cijela skala simbola, od jezika do neverbalnih simbola, i ideoloških principa, verovanja, se bazira na iskustvu. Što je iskustvo komplikovanije teže je doći do efektivne komunikacije.

UTICAJ LJUDSKOG FAKTORA NA BEZBJEDNOST BRODA I EFEKTIVNU KOMUNIKACIJU BRODSKIH POSADA

U pomorskom kontekstu izraz ljudski faktor obuhvata sve što utiče na interakciju između ljudi, sistema ili mašina na brodu. IMO - International Maritime Organization definiše ljudski faktor kao složen, višedimenzionalan problem koji utiče na bezbjednost u pomorstvu i na zagađenje morskog okruženja. To obuhvata čitav spektar ljudskih aktivnosti od strane posade na brodu, menadžmenta na kopnu, regulatornih tijela, organizacija, brodogradilišta i zakonodavstva.

Prema stavovima pomorske i agencije za obalnu stražu Velike Britanije (UK Maritime and Coastguard Agency-MCA) izraz ljudski faktor obuhvata sljedeće : personal broda/ljudske resurse, automatizaciju broda, poslove u lukama kao što su ukrcaj i iskrcaj tereta, navigaciju, saobraćaj i organizacione faktore. Nautički Institut i Lojd smatraju da je ljudski faktor važna odlika svih aspekata broda u njegovom funkcionisanju. Loša oprema, vremenske prilike (hjurikani, cikloni sante leda, magla itd.), zamor, nedostatak obuke i sl., sve ovo utiče na način kojim se upravlja brodom.

Uloga ljudskog faktora u nezgodama zabilježena je u mnogim izvještajima, istraživanjima i od starne P & I klubova. Pposebna pažnja je posvećena upravljačkom sistemu koji može da utiče na poboljšanje bezbjednosti broda i da spriječi incidente ili katastrofe. Uticaj ljudskog faktora je veoma bitan na bezbjednost broda i glavna je odlika cjelokpnog sistema. Nerazumijevanje između ljudi koji pripadaju istoj kulturi i koriste isti jezik je uobičajeno, stoga je za očekivati da kod multikulturalnih posada nailazimo na ozbiljnije probleme u komunikaciji. Prema istraživanju britanske pomorske osiguravajuće kompanije (British marine insurance company), 80% nezgoda na moru pripisuje se ljudskom faktoru i ljudske pogreške predstavljaju jedan od glavnih uzroka nezgoda. Sigurnost na brodu zavisi od efikasnosti upravljanja. IMO smatra da ljudski faktor predstavlja važnu funkciju u naporima kako bi se obezbijedio bezbjedan regulatorni režim za međunarodno pomorstvo. Znatan postotak nezgoda su posljedica problema u komunikaciji. Prema istraživanjima sprovedenim o agencijama za ukrcaj pomoraca putem telefonskog intervjua, došli smo do rezultata da su četiri od deset nezgoda na moru ili u lukama posljedica poteškoća

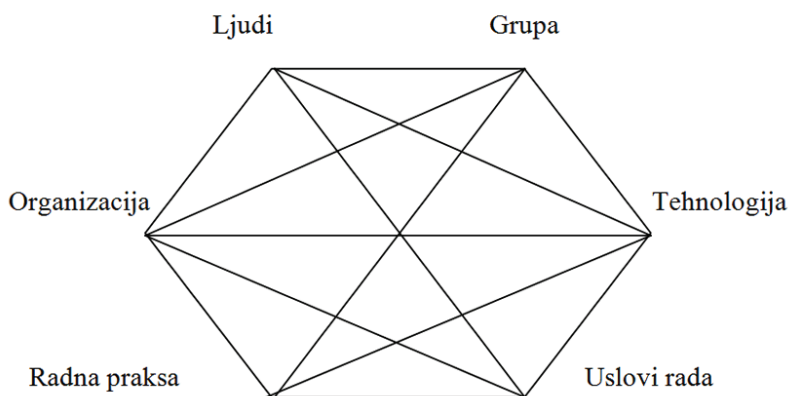
u komunikaciji, prvenstveno zbog nedovoljnog znanja službenog jezika. Nije samo komunikacija razlog nezgoda već i manjak kulturološke svijesti i stvaranje pogrešnih stereotipa. Sve veći broj multikulturalnih posada veoma teško rješava ovaj problem. Dobra komunikacija je neophodan faktor za bezbjedan i efikasan plovidbeni poduhvat. Mišljenja smo da bi trebalo uvesti obavezne kurseve o kulturološkoj svijesti i da se učenje službenog pomorskog jezika pojača .

Nezgode u pomorstvu su često uzrok neskladnosti u socio-tehničkom sistemu. Elementi ovog sistema su: *Ljudi* (brodska posade); *Grupe* (timovi posada); *Tehnologija* (brod, visokosofisticirana oprema, alati ...), *Radna praksa* (procedure, konvencije, tradicija), *Organizacija* (menadžment, organizaciona kultura, sigurnosna kultura...) i *Uslovi rada*. (poštovanje međunarodne konvencije o radu pomoraca)

Do neskladnosti u socio-tehničkom sistemu može doći zbog loše opreme, stresa posade uzrokovanim pritiskom kompanije, loše komunikacije između članova posade ili umora uzrokovanim bukom i vibracijama sa broda.

Jedan od načina poboljšanja bezbjednosti u pomorstvu može biti obuka korištenja standardnih pomorskih fraza (SMCP- Standard marine communication phrases).

Slika 5.- Socio-tehnička mreža

Efikasna komunikacija u pomorstvu je neophodna. Brod može predstavljati radno okruženje, mjesto za učenje i socijalno okruženje. Komunikacija na brodu je konstantno zastupljena tokom obavljanja radnih zadataka na brodu kada se izriču naredbe u normalnim i vanrednim uslovim

i tokom slobodnog vremena posade. Moguće je smanjiti broj nezgoda koje su uzrok loše komunikacije pomoću raznih obuka i sistema obrazovanja, selekcije personala, bolje tehnologije i uređaja uključujući sredstva za komunikaciju.

Ne postoji tačna statistika o potencijalnim nezgodama koje se dešavaju na brodu zbog problema u komunikaciji. Ali može se reći da je zavidan broj nezgoda koje utiču na bezbjednost broda a uzrok tih nezgoda je neadekvatna komunikacija.

U julu 1991. godine Tuo Hai kineski brod koji je prevezio rasuti teret i Tenyo Maru ribarski brod su se sudarili u Vašingtonu. Do sudara je došlo jer nijedan brod nije koristio odgovarajuće procedure i jer pomorci kineskog broda nijesu razumijeli engleski jezik.

Još jedan primjer je brod Sea Empress u vlasništvu Norveške, kojim je upravljala britanska kompanija pod libijskom zastavom. Članovi posade su bili Rusi. 15 februara 1996. godine je došlo do problema u komunikaciji između britanskog upravitelja i članova posade jer se nijesu mogli sporazumjeti.

Ostali izvori tvrde da 60 posto do 90 posto nesreća na moru mogu biti klasifikovane pod naslovom „ljudski faktor“, i to najčešće zbog akumulacije grešaka u upravljanju. Stručni tekstovi ukazuju na postojanje „lanca dokaza“ od nezgode/sigurnosti do stavova, komunikacije, poremećenih međuljudskih odnosa, rješavanja sukoba itd., pa do bezbjednosti kulture. Loše je kad inferiorne etničke grupe primaju manje plate, a dok druge grupe koje pripadaju takozvanim „superiornim kulturama“, primaju četiri ili pet puta veću platu za isti posao. Ovakva situacija može da dovede do stresa, izolacije i gubitak želje za komunikacijom posebno sa članovima posade koji pripadaju superiornijim etničkim grupama. Ovo može biti itekako frustrirajuće i dovesti u opasnost živote posade. Po izvještaju Međunarodne pomorske federacije (International Shipping Federation) japanski kapetan košta 149 jedinica, indijski kapetan košta 45 jedinica a kineski kapetan košta 28 jedinica. Po istom izvještaju pomorac iz Amerike košta 186 jedinica a iz Bugarske i sa Filipina 33 i 38 jedinica. Po ovom izvještaju možemo zaključiti da itekako postoje superiornije etničke grupe i da je razlika u zaradama primjetna.

Veliki broj nesreća brodova u posljednjih nekoliko godina, sa stotinama smrtnih slučajeva, kao npr. *Piper Alfa*, *Herald of Free Enterprise*, *Estonia* i *Skandinavian Star*, skrenuli su pažnju na ljudski faktor, ulogu obuke, ulogu incidentnog zapovjednika, kao i odluke donešene pod stresom. Da

bi se smanjio rizik od nezgoda, potrebna je koordinacija na svim nivoima brodskog kolektiva, od upravljačkog nivoa, preko operativnog nivoa do pomoćnog nivoa, a organizaciona kultura upravo treba da integriše sve navedene nivoe kako bi smanjila višeslojnu prirodu nesreća i povećala pomorsku sigurnost.

ZAKLJUČAK

Pomorci ne biraju sastav brodske posade i ne znaju unaprijed sa kojim članovima i iz kojih nacionalnih skupina će ploviti, niti ko su im nadređeni (zapovjednik i/ili upravitelj). Tako su, u vrijeme ukrcavanja, skloni da stvaraju pretpostavke o onima sa kojima rade, bilo da su im nadređeni ili podređeni, ili sa kojima će provoditi vrijeme van obavljanja poslova. U određenoj mjeri, te pretpostavke utiču na ponašanje pomoraca. Svaki član brodske posade treba da zna i da shvati šta je to što utiče na njegovo ponašanje prije nego što odluči da utiče na ponašanje drugih. Individualno ponašanje je osnova za stvaranje organizacione kulture na brodu za sigurnost plovidbe i za poslovni uspjeh brodske kompanije. Jedinstveni obrazac ponašanja ne postoji. Zato je razumijevanje individualnog ponašanja ključno pitanje za efektivan menadžment. Komunikacijske vještine u interakcijama članova posade, vještine kodiranja i dekodiranja poruka i meta poruka, kao i konceptualne vještine u razmišljanju, rezonovanju, izvođenju zaključaka i odlučivanju, igraju ključnu ulogu u efektivnosti multikulturalne komunikacije i unutrašnje integracije brodskih posada.

LITERATURA

- Banjanin M. , *Dinamika komunikacije-interkulturalni poslovni kontekst*, Megatrend, Beograd, 2003
- Robyn Pyne, *Investigating accidents in the maritime domain-the influence of crew interaction and communication among mixed nationality crew on safety*,2006,
- Branislav Ćorović, *Upravljanje brodskom posadom*, Kotor, 2011.
- Branislav Ćorović, *Menadžment ljudskih resursa*, Kotor, 2008
- Ćorović, B.: *Kadrovski menadžment – rukovođenje, motivacija i komunikacija*, „Albatros“ Podgorica, 2003.
- Ćorović, B.: *Kadrovski menadžment*, FZP, Kotor, 2000.
- Paul Bocanete i Cristina Niston, *Challenges and cultural identity issues of maritime human resources in the globalized world*,2009,
- Ship Management, Drewry Shipping Consultants LTD, 2006.
- BIMCO/ ISF 2000 Manpower Update.
- Bridge Resource management (BRM), Workshop leaders Guide, Edition 6, Scandinavian Flight Academy, 2010.
- Kamal Abd Elkhalik, Rashed Sameh K, 2010, “*Maritime english holds a great stake in the both safety and security of merchant vessels*”, 22nd International Maritime English Conference
- Петрович Шухнов Виктор, 2009, “*Some intercultural differences aboard ships with multinational crews and possible ways of their leveling out*”, 57th International Youth Scientific and Technical Conference “YOUTH - SCIENCE – INNOVATION“,
- Pyne Robyn, Koester Thomas, 2005, “*Methods and means for analysis of crew communication in the maritime domain*“ , The archives of transport, vol.17, NO.3-4

Branislav Ćorović
Faculty of Maritime Studies
University of Montenegro
Montenegro

MULTICULTURAL COMMUNICATION AND CONCEPTUALIZATION OF INTERNAL INTEGRATION OF SHIP CREWS

Summary: *The aim of this paper is to examine the problems of internal integration and understanding of codes in multicultural communication of ship crews. Integration is an ongoing life issue in various areas of activity around our globe, and its conceptualization is not enough explored or scientifically explained. Essentially, today business is learning, and wide cultural perspective is urgently needed to business people throughout the world. It is the basis for the development of individual communication skills and to achieve desired business and technology performance of ship crews. Reducing the total cost has an impact on the development of multinational crews because shippers tend to employ seafarers from all over the world in order to cut costs by looking for cheap labor, so every part of the world that offers cheap labor becomes a potential source of supply, and nationality becomes less and less important. Employment of multinational crews has become a major feature of modern maritime industry. Due to globalization and maritime industry specifics, national barriers has been overcome, but cultural and language barriers that cause 80 percent of maritime disasters has not been taken into account.*

Key words: *ship crews, ship, multinationality, culture, incidents*

САДРЖАЈ

Слободан Антонић ДРУШТВЕНА ПОКРЕТЉИВОСТ У БРИТАНИЈИ И СРБИЈИ: ИСТРАЖИВАЊА И НАЛАЗИ	7

Кјелл Магнуссон WHAT KIND OF STATE? VIEWS OF BOSNIAKS, CROATS, AND SERBS ON THE CHARACTER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	37

Биљана Милошевић-Шошо ПОЈАМ КРИМИНАЛИТЕТА И ЊЕГОВА ТРАНСПАРЕНТНОСТ У БИХ	63

Бисерка Кошарац ДОМИНАНТНЕ РАДНЕ СТРАТЕГИЈЕ СТАНОВНИКА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА	77

Миле Вукајловић СОЦИОЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ГРАДОВА	91

Бојан Торлука МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА (СЕЛО-ГРАД) СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ	109

Ирина Ковачевић ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И ЕКОЛОШКО ПРАВО	127

Немања Ђукић СОЦИОЛОГИЈА КАО ТЕОРИЈА СОЦИЈАЛНЕ КОНТРОЛЕ	139

Јелена Вукоичић РЕПУБЛИКА СРПСКА – НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У ПОДЕЉЕНОМ ДРУШТВУ	155

Љиљана Бајац СЛИКА ГРАДА У РОМАНУ <i>ДОШЉАЦИ</i> МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА	171

Branislav Ćorović MULTIKULTURALNA KOMUNIKACIJA I KONCEPTUALIZACIJA UNUTRAŠNJE INTEGRACIJE BRODSKE POSADE	187

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК БРОЈ 7

РЕЦЕЗЕНТИ

Проф. др Брацо Ковачевић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Драган Коковић, Филозофски факултет Нови Сад

Проф. др Драгана Стјепановић-Захаријевски, Филозофски факултет Ниш

Проф. др Зоран Аврамовић, Филозофски факултет Пале

Проф. др Зоран Јефтовић, Филозофски факултет Ниш

Проф. др Јасмина Петровић, Филозофски факултет Косовска Митровица

Проф. др Лазар Жолт, Филозофски факултет Нови Сад

Проф. др Лазо Ристић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Љубинко Милисављевић, Филозофски факултет Ниш

Проф. др Љубиша Митровић, Филозофски факултет Ниш

Проф. др Милован Митровић, Правни факултет Београд

Проф. др Рајко Куљић, Филозофски факултет Пале

Проф. др Слободан Антонић, Филозофски факултет Београд

Проф. др Слободан Вуковић, Институт за друштвена истраживања
Београд

Проф. др Срђан Шљукић, Филозофски факултет Нови Сад

Доц. др Бисерка Кошарац, Филозофски факултет Пале

Доц. др Биљана Милошевић, Филозофски факултет Пале

Доц. др Драгомир Вуковић, Филозофски факултет Пале

UDK 316

СОЦИОЛОШКИ годишњак: Часопис Социолошког друштва Републике Српске / Социолошко друштво Републике Српске; Главни и одговорни уредник Зоран Аврамовић.- Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства и Социолошко друштво Републике Српске, 2012, бр. 7 (Пале: Dis-Company).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1840-1538

Број 7: 210 стр.

Тираж 200.

COBISS.BH-ID 15307536